

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 2 (105) 2024
Частина 2

Харків 2024

Збірник належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 06.03.2015 № 261) та з психологічних наук (наказ МОН України від 27.04.2023 № 491)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 7 від 21.06.2024

Редакційна колегія:

А. В. Могілевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **А. С. Надопта** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відповідальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, проф. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ю. Бурлін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук, старш. дослідник (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Голоовко** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікічук** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечитайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожній** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спапенс** – проф., д-р кримінології (Тільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швель** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Южно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2024

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 2 (Vol. 105) 2024

Part 2

Kharkiv 2024

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science and psychological sciences

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 7 dated from June 21, 2024

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhabarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Nadopta** – Ph.D. (KhNUA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUA); **P. C. van Duyne** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D., Senior Researcher (KhNUA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinchuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research (KhNUA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. D. Pcholkin** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUA); **O. O. Yukhno** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

ЗМІСТ

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Гудзь Т. І.

Захист конституційних цінностей в умовах
російсько-української війни 9

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Гофельд Г. С.

Фраудаторний правочин: сутність і правове регулювання 18

Парій М. О.

Відшкодування шкоди чи компенсація збитків, завданих війною:
цивільно-правовий аспект 26

Попова С. О.

Право на забуття в контексті російсько-української війни 40

Рассказова В. В.

Новація та відступне як способи припинення зобов'язання 53

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Іванов Ю. Ф., Іванова М. В.

Моніторинг Омбудсмана України за додержанням трудових прав
цивільних осіб, зниклих безвісти за особливих обставин 61

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Константінов С. Ф.

Напрями розвитку адміністративно-деліктного права в Україні 74

Шовкун Ю. І.

Принципи публічної служби: системно-діяльнісний вимір 83

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

Саковський А. А., Костюк І. І.

Особливості кваліфікації перевищення військовою
службовою особою влади чи службових повноважень
за суб'єктивними ознаками 96

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Гнатенко В. С.

Функціональна складова кримінального процесуального статусу керівника органу прокуратури..... 110

Тищенко Г. В., Кравченко Р. В.

Особливості ідентифікації та митної товарознавчої експертизи дитячих товарів..... 120

Фоміна Т. Г.

Досудове розслідування на деокупованих територіях: нормативне врегулювання та перспективи здійснення..... 136

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Ковальчук О. Я.

Гарантування відповідальності росії за воєнні злочини в Україні: інформаційно-правовий аспект..... 149

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

Рубаненко Н. Ю.

Концептуальні основи міжнародного судочинства 160

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

Іващенко С. М., Гашенко С. В., Пономаренко П. М.

Юридична відповідальність військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки 176

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Селюков В. С., Потіхенський А. І.

Інструменти превентивної діяльності поліції у сфері протидії жорсткому поводженню з тваринами 185

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Бобро Н. В.

Соціально-психологічні особливості ментальної складової сучасної гібридної війни проти України 196

Червоний П. Д., Надутий А. В.

Характерологічні особливості проявів агресивності у дітей 209

НАШІ АВТОРИ 224

ДО УВАГИ АВТОРІВ..... 226

Періодичні наукові видання Харківського національного університету внутрішніх справ..... 226

CONTENT

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Gudz T. I.

Protection of constitutional values in the conditions
of the Russian-Ukrainian war (*Ukr*) 9

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Hofeld H. S.

Fraudulent act: essence and legal regulation (*Ukr*) 18

Pariy M. O.

Reimbursement or compensation for damages caused by war:
the civil law aspect (*Ukr*) 26

Popova S. O.

The right to be forgotten in the context
of the Russian-Ukrainian war (*Ukr*) 40

Rasskazova V. V.

Novation and indemnity as ways to terminate an obligation (*Ukr*) 53

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Ivanov Yu. F., Ivanova M. V.

Monitoring by the Ombudsman of Ukraine for compliance
with the labor rights of civilians who have disappeared
under special circumstances (*Ukr*) 61

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Konstantinov S. F.

Development directions of administrative tort law in Ukraine (*Ukr*) 74

Shovkun Yu. I.

Principles of public service: system-activity dimension (*Ukr*) 83

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Sakovskiy A. A., Kostyuk I. I.

Characteristics of the qualification of exceeding authority
or official authority by a military official personal
by subjective characters (*Ukr*) 96

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC
EXAMINATION; OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Hnatenko V. S.

Functional component of the criminal procedural status
of the Prosecutor's Office Head (*Ukr*)..... 110

Tyshchenko H. V., Kravchenko R. V.

Peculiarities of identification and customs commodity examination
of children's goods (*Ukr*) 120

Fomina T. H.

Pre-trial investigation in the de-occupied territories:
normative regulation and prospects for implementation (*Ukr*) 136

JUDICIAL SYSTEM; PROCURACY AND LEGAL PROFESSION

Kovalchuk O. Ya.

Guaranteeing russia's responsibility for war crimes in Ukraine:
the information and legal aspect (*Ukr*)..... 149

INTERNATIONAL AND LEGAL AREA

Rubanenko N. Yu.

Conceptual basis of international jurisdiction (*Ukr*)..... 160

NATIONAL SECURITY LAW; MILITARY LAW

Ivashchenko S. M., Hashenko S. V., Ponomarenko P. M.

Ponomarenko P. M. Legal liability of servicemen for improper
performance of duties during physical fitness testing (*Ukr*)..... 176

TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Seliukov V. S., Potikhenskyi A. I.

Tools of preventive police activity in the field of combating cruelty
to animals (*Ukr*) 185

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bobro N. V.

Social and psychological features of the mental component
of the modern hybrid war against Ukraine (*Ukr*) 196

Chervonyi P. D., Nadutyi A. V.

Characteristic features of manifestations of aggressiveness in children (*Ukr*)..... 209

OUR AUTHORS (*UKR*) 224

TO AUTHORS' ATTENTION (*UKR*) 226

of Kharkiv National University of Internal Affairs (*Ukr*) 226

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.25>

Тетяна Іванівна Гудзь,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра конституційного і міжнародного права (завідувач);

<https://orcid.org/0000-0002-6950-6136>,

e-mail: tetyana1522@ukr.net

ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано особливості захисту конституційних цінностей в Україні в умовах російської агресії. Встановлено, що цей процес є складним і вимагає комплексного підходу, зокрема реформування законодавства, зміцнення судової системи та міжнародної підтримки. Наголошено на ролі судової системи, яка повинна забезпечувати баланс між національною безпекою та правами громадян, а також міжнародної підтримки, яка є критично важливою для зміцнення правової стабільності та захисту демократичних цінностей.

Ключові слова: конституційні цінності, російсько-українська війна, верховенство права, судова політика, права людини, судова система, суд, міжнародна підтримка, правова стабільність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Російська збройна агресія проти України створює безпрецедентні виклики для захисту конституційних цінностей, таких як незалежність, територіальна цілісність, державний суверенітет, права і свободи людини, демократія та верховенство права. В умовах війни та воєнного стану виникає необхідність пошуку балансу між забезпеченням національної безпеки та збереженням основоположних прав і свобод, а також адаптації правових механізмів до нових реалій [1, с. 29]. Це актуалізує потребу дослідження ефективності наявних механізмів захисту конституційних цінностей та розроблення нових підходів, здатних забезпечити їх стійкість і реалізацію в умовах збройного конфлікту.

Особливо гостро ця проблема постає в умовах гібридної війни, яка характеризується не лише військовими діями, а й інформаційною війною, кібератаками, економічним тиском та іншими нетрадиційними методами ведення бойових дій. Такі методи створюють нові загрози

для конституційного ладу та вимагають нестандартних підходів до захисту конституційних цінностей.

Крім того, сучасна російська агресія має значний міжнародний вимір, що актуалізує питання про роль міжнародної спільноти в захисті конституційних цінностей України та необхідність приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів прав людини та демократії.

Ураховуючи зазначене вище, дослідження механізмів захисту конституційних цінностей в умовах російсько-української війни є актуальним та практично значущим завданням, яке потребує комплексного підходу та врахування різних аспектів, зокрема правових, політичних, соціальних та міжнародних.

Стан дослідження проблеми

Доктринальному вивченню природи й сутності конституційних цінностей та їх значущості в умовах воєнного стану в Україні присвятили свої роботи С. Головатий, О. Гришук, Н. Камінська та О. Скрипнюк. Питання обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану досліджували С. Кузніченко, Н. Оніщенко і Т. Слінько. Роль Конституційного Суду України в захисті прав і свобод людини в умовах воєнного стану та необхідність дотримання європейських стандартів правосуддя у своїх роботах висвітлювали В. Городовенко, М. Савчин та Н. Стецюк. Однак, попри наявні наукові праці, залишаються невирішеними деякі аспекти захисту конституційних цінностей в умовах російсько-української війни, як-от: ефективність механізмів захисту прав і свобод людини, роль судової системи в захисті конституційних цінностей, вплив євроінтеграції на цей процес та роль міжнародної спільноти в підтримці України.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в аналізі особливостей захисту конституційних цінностей в Україні в умовах російсько-української війни та розробленні пропозицій щодо вдосконалення механізмів їх забезпечення. Основні *завдання*: дослідити сучасні виклики та загрози конституційним цінностям в Україні, спричинені російською збройною агресією, зокрема гібридні загрози; визначити роль судової системи в захисті конституційних цінностей та прав людини під час війни, зокрема аналіз судової практики; проаналізувати вплив судової політики на забезпечення правової стабільності та захист прав і свобод громадян в умовах війни; визначити основні напрями та пріоритети вдосконалення механізмів захисту конституційних цінностей в Україні в умовах війни.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у всебічному аналізі сучасних викликів та загроз конституційним цінностям України в умовах війни,

вивченні ролі судової системи та міжнародної підтримки, а також у розробленні практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів їх захисту. Цей підхід дає змогу краще зрозуміти специфіку правової стабільності в умовах збройного конфлікту та може стати корисним для розвитку правової науки і практики в Україні.

Виклад основного матеріалу

Трансформація національних та міжнародних відносин у сучасному світі підкреслює важливість конституційно-правової регламентації ключових цінностей, які є фундаментом для захисту прав людини, демократії та інших основоположних принципів правової держави. Конституційне закріплення цих цінностей є важливим елементом їх захисту та зміцнення. В умовах російсько-української війни стабільність і функціонування правової системи стають критично важливими для збереження державного суверенітету, захисту прав і свобод громадян та відновлення країни. Ефективна судова політика, законодавчі реформи та співпраця з міжнародними організаціями відіграють ключову роль у досягненні цих цілей.

Конституційні цінності є складним і багатограним поняттям, що не має однозначного визначення в науці. Вони становлять систему взаємопов'язаних правових ідеалів, закріплених у конституції, які визначають не лише основні принципи правової системи, а й права та свободи громадян, демократичний устрій, гарантії верховенства права та соціальної справедливості. Конституційні цінності відображають загальну моральну та етичну базу суспільства. Вони охоплюють такі поняття, як права і свободи людини та громадянина, принципи правової держави, демократії та рівноправ'я. Закріплення цих цінностей у конституціях країн світу сприяє створенню стабільного та справедливого суспільства [2, с. 12]. Саме тому Україна, як і багато інших держав, визначає важливість конституційних цінностей для розвитку правової системи та забезпечення прав і свобод громадян [3, с. 86]. Конституційні цінності є основою для побудови демократичної держави та правового суспільства. У статті 3 Основного Закону чітко вказано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»¹.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 15.05.2024).

Повномасштабна агресія з боку росії створює численні виклики та загрози для конституційних цінностей, що ставить під сумнів здатність сучасних конституцій захищати їх [3; 4]. Адже держава змушена шукати баланс між необхідністю забезпечення національної безпеки та збереженням основоположних прав і свобод громадян [1, с. 29]. Тому їх захист і зміцнення стають пріоритетними завданнями для держави, вимагаючи особливої уваги та зусиль з боку всіх гілок влади, громадянського суспільства і міжнародних партнерів. Водночас, як свідчить історія, не лише окрема держава, а й увесь цивілізований світ об'єднуються навколо спільних цінностей в умовах кризових ситуацій [5, с. 7].

Отже, конституційні цінності є фундаментальними принципами, що визначають сутність правової системи та конституційного ладу. Вони відображають загальнолюдські ідеали і прагнення до справедливості, рівності та свободи, але водночас є динамічними та еволюціонують разом із суспільством, реагуючи на нові виклики і загрози. В умовах російсько-української війни ця динаміка стає особливо помітною, оскільки збройна агресія не лише ставить під сумнів традиційне розуміння багатьох конституційних цінностей, а й надає їм нового змісту й актуалізує їхню роль у формуванні та зміцненні національної ідентичності. Захист цих цінностей у складний період є не лише правовим, а й моральним обов'язком кожного громадянина, необхідною умовою для збереження державності та відновлення країни після війни.

Одним із ключових інститутів, відповідальних за захист конституційних цінностей та забезпечення прав людини в умовах війни, є судова система. Незалежні та ефективні суди є гарантом дотримання законності та справедливості, особливо в ситуаціях, коли держава змушена вживати надзвичайних заходів, що можуть обмежувати певні права і свободи громадян [6].

Судова система відіграє ключову роль у забезпеченні правової стабільності та вирішенні правових конфліктів, що виникають в умовах війни. Вона має забезпечувати захист прав і свобод людини, навіть якщо вони тимчасово обмежені в інтересах національної безпеки. Судовий контроль за діями влади у воєнний час є необхідним механізмом запобігання зловживанням та порушенням прав людини [7, с. 52]. Українські суди активно розглядають справи щодо захисту прав військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб та інших громадян, які постраждали від війни. Зокрема, суди визнавали незаконними рішення військових комісаріатів про мобілізацію осіб, які не підлягають призову, захищали право на соціальні виплати для внутрішньо переміщених осіб, а також розглядали справи щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок бойових дій.

Крім того, суди відіграють важливу роль у забезпеченні виконання конституційних принципів, таких як верховенство права, рівність перед законом, право на справедливий суд тощо. Це особливо важливо в умовах війни, коли існує ризик відступу від демократичних принципів та встановлення авторитарного режиму. Так, Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував на важливості дотримання принципу верховенства права, міжнародних стандартів прав людини навіть в умовах воєнного стану¹, а також визнавав неконституційними деякі нормативні акти, які непропорційно обмежували права громадян.

Ефективна судова система є невід'ємною складовою демократичної держави та правового суспільства. Вона забезпечує захист прав і свобод людини, дотримання законності та справедливості, а також сприяє збереженню стабільності та правопорядку в суспільстві.

Захист конституційних цінностей виходить за межі внутрішньої проблеми України та набуває значного міжнародного виміру. Такі універсальні цінності, як права людини, демократія та верховенство права, є основоположними для всього світового товариства. Російська агресія проти України підтверджує це, демонструючи, що порушення зазначених цінностей в одній країні може мати серйозні наслідки для міжнародного миру та безпеки [8, с. 189]. Тому підтримка України з боку міжнародної спільноти в захисті її конституційних цінностей є не лише актом солідарності, а й важливим кроком у забезпеченні глобальної стабільності та дотримання міжнародного права. Ця підтримка може виявлятися в різних формах: від політичних заяв та резолюцій, що засуджують агресію та підтверджують підтримку суверенітету й територіальної цілісності України, до надання фінансової, військової та гуманітарної допомоги, а також запровадження санкцій проти агресора. Міжнародні організації, такі як ООН, Європейський Союз і НАТО, відіграють важливу роль у координації цієї підтримки та забезпеченні її ефективності [9].

Однак важливо розуміти, що міжнародний захист конституційних цінностей не замінює, а доповнює національні зусилля. Україна має самостійно вживати заходів для забезпечення дотримання та захисту своїх конституційних цінностей, зокрема шляхом удосконалення законодавства, зміцнення судової системи та розвитку громадянського суспільства. Лише спільними зусиллями на національному та міжнародному рівнях можна ефективно протидіяти загрозам та викликам, що постають перед державою в умовах війни.

¹ 3.4. Верховенство права // Конституційний Суд України : офіц. сайт. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 15.05.2024).

Міжнародна підтримка України в захисті конституційних цінностей є особливо важливою в контексті європейської інтеграції. Адже набуття членства в ЄС вимагає від України не лише політичної та економічної трансформації, а й приведення своєї правової системи у відповідність до європейських стандартів у сфері прав людини та демократії [10, с. 279]. Це складний процес, який потребує системних реформ та активної участі як державних інституцій, так і громадянського суспільства. Тому особливого значення набуває імплементація європейських цінностей, закріплених у ст. 2 Договору про Європейський Союз, які значною мірою відповідають цінностям, передбаченим в Основному Законі України, зокрема в розділі II, що закріплює широкий спектр прав і свобод людини та громадянина. Проте ефективна реалізація цих цінностей вимагає подальшого реформування органів публічної влади, зокрема судової системи. Це сприятиме не лише приведенню українського законодавства у відповідність до європейських стандартів, а й зміцненню верховенства права та демократії в Україні.

Аналіз міжнародного виміру захисту конституційних цінностей України в умовах російської агресії демонструє його багатогранність і важливість. Цей захист виходить за межі суто національних інтересів і набуває глобального значення, оскільки підтримує основоположні принципи міжнародного права та безпеки.

Захист конституційних цінностей в Україні є комплексним завданням, яке вимагає поєднання національних та міжнародних зусиль. Міжнародна підтримка відіграє важливу роль у зміцненні стійкості України та забезпеченні дотримання міжнародного права, тоді як внутрішні реформи спрямовані на втілення європейських цінностей та зміцнення демократії в Україні. Спільні зусилля на національному та міжнародному рівнях є ключовими для ефективного захисту конституційних цінностей і забезпечення сталого розвитку України як правової та демократичної держави.

Сучасний стан захисту конституційних цінностей в Україні вимагає визначення основних напрямів та пріоритетів вдосконалення механізмів їх забезпечення. Одним із ключових аспектів є реформування законодавства. Зокрема, необхідно адаптувати національне законодавство до міжнародних стандартів у сфері прав людини та демократії, що включає імплементацію положень міжнародних договорів, ратифікованих Україною, та гармонізацію національних норм з європейським правом.

Ще одним важливим напрямом є зміцнення судової системи. Аналіз поточного стану судової системи показує, що існують проблеми, пов'язані з незалежністю суддів, корупцією та недостатньою ефективністю судових процесів. Для підвищення ефективності судової

системи необхідно запровадити комплексні реформи, спрямовані на забезпечення незалежності суддів, вдосконалення процедур призначення та підвищення кваліфікації суддівського корпусу.

Міжнародна співпраця також відіграє важливу роль у захисті конституційних цінностей. Взаємодія з міжнародними організаціями, такими як ООН, Європейський Союз і НАТО, є ключовою для отримання технічної та фінансової підтримки, а також для проведення моніторингу й оцінки дотримання прав людини в умовах конфлікту. Залучення міжнародних експертів може сприяти підвищенню ефективності національних заходів та забезпеченню їх відповідності міжнародним стандартам.

Висновки

Важливість конституційних цінностей не лише не зменшується в умовах сучасного світу, а навпаки, стає ще більш актуальною. Вони залишаються фундаментом для побудови справедливого та демократичного суспільства, визначаючи моральні та етичні стандарти, на яких воно базується. Збереження та захист цих цінностей, особливо в умовах війни, є необхідною умовою для існування та розвитку України як суверенної, демократичної та правової держави. Це вимагає спільних зусиль влади, громадянського суспільства та міжнародних партнерів.

Дослідження показало, що захист конституційних цінностей в умовах російсько-української війни є складним і багатограним процесом, який вимагає комплексного підходу. Особлива роль у цьому процесі належить судовій системі, яка повинна забезпечувати баланс між національною безпекою та правами й свободами громадян. Не менш важливим чинником у зміцненні правової стабільності та захисті демократичних цінностей є міжнародна підтримка, яка допомагає забезпечити дотримання прав людини та впровадження європейських стандартів.

Список бібліографічних посилань: **1.** Лобко В. В. Захист національної безпеки як підстава для обмеження прав фізичних та юридичних осіб в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 1. С. 29–34. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221426>. **2.** Липовець Ю. О. Правові цінності як ідеали та компроміси : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2021. 17 с. **3.** Камінська Н. В. Сучасна парадигма конституційних цінностей та їх значення в умовах воєнного стану. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2 (24). С. 86–95. DOI: <https://doi.org/10.33270/02222402.86>. **4.** Крусян А. Український конституціоналізм в умовах війни: до постановки основних науково-практичних проблем та повоєнних тенденцій. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 3. С. 16–28. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2023.2>. **5.** Гришук О. В. Конституційні цінності:

філософські та судові аспекти : монографія. 2-ге вид. доопрац. і допов. Київ : Ваіге, 2020. 530 с. **6.** Терлецький Д. Обмеження конституційних прав: теоретико-методологічні засади. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 3. С. 5–22. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2021.1>. **7.** Шелевер Н. В. Захист судами конституційних прав людини в умовах воєнного стану в Україні // Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 26 трав. 2022 р.) / МОН України ; ДВНЗ «Ужгородський національний університет» ; Ін-т держави і права країн Європи та ін. Ужгород : УжНУ, 2022. С. 49–53. **8.** Пирога І. С., Белов Д. М., Дербак В. І. Конституційне право у системі міжнародного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75, ч. 3. С. 185–190. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.75.3.30>. **9.** Карапозюк А. Роль Ради Безпеки ООН у підтримці міжнародного миру та безпеки в сучасному світі та оцінка її ефективності на прикладі України // Центр безпекових досліджень «СЕНСС» : сайт. 06.02.2023. URL: <https://censs.org/rol-rady-bezpeky-oon-u-pidtrymtsi-mizhnarodnoho-myru-ta-bezpeky-v-suchasnomu-sviti-ta-otsinka-yiyi-efektyvnosti-na-trykhladi-ukrayiny/> (дата звернення: 15.05.2024). **10.** Фалалєєва Л. Г. Захист основоположних прав у інтеграційному правопорядку Європейського Союзу : монографія. Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2020. 455 с.

Надійшла до редколегії 19.05.2024

Прийнята до опублікування 17.06.2024

Gudž T. I. Protection of constitutional values in the conditions of the Russian-Ukrainian war

The study is devoted to the analysis of the peculiarities of the protection of constitutional values in Ukraine in the conditions of the Russian-Ukrainian war. Its purpose is to develop proposals for improving the mechanisms for ensuring these values.

A comprehensive approach was used, including methods of analysis and synthesis, a comparative legal method, as well as an analysis of judicial practice. The relevance of the study is due to unprecedented challenges for constitutional values in the conditions of hybrid war, which requires new approaches to their protection. Scientific novelty consists in the comprehensive analysis of modern challenges and the development of specific recommendations for improving legislation and law enforcement practice.

The study showed that the protection of constitutional values in the conditions of war is a complex process that requires a combination of national and international efforts. A special role belongs to the judicial system, which must ensure a balance between national security and the rights and freedoms of citizens. International support is also critical to strengthening legal stability and protecting democratic values.

The results of the study can be used to improve legislation and law enforcement practice in Ukraine, as well as to increase the effectiveness of international support in the field of

human rights protection. The practical significance of the work consists in providing specific recommendations for reforming the judicial system and strengthening international cooperation.

The protection of constitutional values in the conditions of the Russian-Ukrainian war requires a comprehensive approach, which includes reforming legislation, strengthening the judicial system, and strengthening international cooperation. The importance of constitutional values not only does not decrease, but also becomes even more relevant in the conditions of the modern world, which requires joint efforts of all branches of government, civil society and international partners.

Key words: constitutional values, Russian-Ukrainian war, supremacy of law, judicial policy, human rights, judicial system, court, international support, legal stability.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ
У СФЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

УДК 347.412.92

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.26>

Ганна Сергіївна Гофельд,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-7859-836X>,

e-mail: annagofeld@gmail.com

**ФРАУДАТОРНИЙ ПРАВочИН:
СУТНІСТЬ І ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ**

Досліджено актуальні питання науки та практики щодо визначення сутності, ознак і правового регулювання фразудаторного правочину як такого, що має негативні наслідки для кредитора або особи, чії права можуть бути порушені внаслідок укладення угоди такого змісту. Окреслено та проаналізовано сучасні наукові позиції щодо розуміння сутності категорії «фразудаторний правочин», запропоновано авторське визначення цієї категорії. Проаналізовано судову практику та здійснено огляд судових рішень щодо фразудаторного правочину та його істотних умов. Визначено подальші перспективні напрями наукових досліджень з окремих питань фразудаторного правочину.

Ключові слова: фразудаторний правочин, фіктивний правочин, право на зло, боржник, кредитор, правове регулювання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сучасні реалії людського буття характеризуються тим, що все частіше люди вступають у цивільно-правові відносини з метою реалізації своїх суб'єктивних прав та обов'язків. Тобто історично виникає необхідність оформлення таких відносин та визначення правової моделі поведінки. Остання зазвичай набуває форми правочину (договору чи угоди тощо). Як слушно в цьому контексті зауважують О. Воронова та І. Гамбург, правочин був і залишається сьогодні оптимальною правовою конструкцією, що застосовується в різних за характером суспільних відносинах. Основне призначення правочину, на думку вчених, зводиться до регулювання в межах закону поведінки і водночас наслідків порушення відповідних вимог [1, с. 455]. Наголошуючи на важливості саме правочину як категорії, що має

особливу цінність для цивілістики, С. Ясечко зауважує, що правочини «є однією із базових категорій цивільного права, оскільки обслуговують всі сфери цивільного обороту та поширені практично у всіх підгалузях цивільного права. Це пов'язано із тим, що вони є серед головних юридичних засобів установаження та визначення змісту правових зв'язків між учасниками цивільних правовідносин, засобом, з яким пов'язується динаміка цивільних правовідносин. Саме вони допомагають цивільному праву проявити себе як приватне право, де регулювання має децентралізований характер» [2, с. 81]. Тобто правочин за своєю сутністю є правомірною юридичною дією і завжди залежить від волі людини. Утім, попри соціальну корисність укладення правочинів, останнім часом суб'єкти цивільних правовідносин зловживають своїм правом, що зрештою призводить до порушення п. 6 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу України¹, а саме порушення засади добросовісності.

Останнім часом увагу представників правозастосування привертає до себе такий вид правочину, як фраздаторний правочин. Цей правочин вчиняється боржником з метою уникнення своїх зобов'язань перед кредитором або створення такого наслідку, який нівелює можливість задоволення інтересів особи чи держави за рахунок майна або майнових прав боржника, або того, хто має такі права. Судова практика щодо фраздаторних правочинів лише почала формуватися, а тому дослідження сутності та аспектів їх правового регулювання є дуже актуальною.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням окремих питань щодо фраздаторності, значення та проблем правозастосування фраздаторного правочину займалися такі провідні вчені та науковці, як О. Драган, О. Єфімов, К. Іванова, Б. Карнаух, О. Костенко, В. Крат, І. Ольшевський, А. Ярошенко та ін. Слід вказати, що праці названих дослідників зробили значний внесок у розвиток цивілістики, проте сьогодні чимало питань залишаються не вирішеними і такими, що потребують свого подальшого наукового опрацювання.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення сутності фраздаторного правочину та його правового регулювання. Задля досягнення мети роботи необхідно вирішити такі завдання: дослідити сутність поняття «фраздаторний правочин», визначити нормативну базу, що регулює питання

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.05.2024).

франдаторності, проаналізувати судову практику щодо франдаторних правочинів.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано розуміти франдаторний правочин як дію боржника або сторони правовідношення, що існує станом на момент вчинення або має високу ймовірність стати стороною правовідношення, яка може виражатись як активною, так і пасивною правовою поведінкою, спрямованою на ненастання небажаних для боржника чи особи (ймовірної сторони правовідношення) наслідків, або уникнення від цивільної відповідальності, або ненастання небажаного цивільного стану, або набуття блага в недобросовісний спосіб.

Виклад основного матеріалу

Першочерговим вбачаємо за доцільне дослідити сутність категорії «франдаторний правочин». Саме поняття «франдаторний правочин» не має чіткого відображення в цивільному законодавстві, зокрема в Цивільному кодексі України, проте доктрина цивільного права дає можливість сформулювати його ознаки та наслідки.

У римському праві франдаторним правочином (*fraus creditorum* – на шкоду кредиторам) вважалась дія, спрямована на унеможливлення виконання зобов'язання, проте це поняття можна сформулювати ширше.

Так, на думку Г. Сівіцької та І. Гелецької, франдаторні правочини характеризуються «як такі, що укладаються боржником з метою запобігання зверненню стягнення на майно, а це призводить до того, що боржниками майно реалізується поза межами виконавчого провадження і, як наслідок, судові рішення залишаються невиконаними» [3, с. 93].

О. Беяневич зауважує, що франдаторний правочин є правочином, що містить неправдиву інформацію або вчиняється з порушенням правил та зловживанням довіри. Основною метою франдаторного правочину, на думку вченої, є отримання певної користі шляхом шахрайства, обману або зловживанням довірою. Франдаторний правочин може бути недійсним із моменту його укладення за умови, якщо будуть встановлені факти обману або зловживання довірою, що стали підставою для його укладення [4, с. 20].

Інші дослідники визначають франдаторний правочин як: 1) правочин, вчинений боржником на шкоду кредиторів, або щось на кшталт цього (О. Вознюк) [5, с. 117]; 2) правочин, що вчиняється боржником на шкоду кредиторів (Д. Калюта, А. Ділігул) [6, с. 14] (ці позиції є дуже схожими, але не повними); 3) правочин, який був вчинений боржником на шкоду кредитору під час виконання зобов'язання з погашення заборгованості, наслідком якого є неплатоспроможність боржника (А. Бутрик, М. Дубіна, А. Литвин) [7, с. 132].

На наш погляд, фраздаторний правочин доцільно розуміти як дію боржника або сторони правовідношення, що існує станом на момент вчинення чи має високу ймовірність стати стороною правовідношення, яка може виражатись як активною, так і пасивною правовою поведінкою, спрямованою на ненастання небажаних для боржника або особи (ймовірної сторони правовідношення) наслідків, або уникнення від цивільної відповідальності, або ненастання небажаного цивільного стану, або набуття блага в недобросовісний спосіб.

Слід також детально зупинитися на ознаках фраздаторного правочину. Так, мета такого правочину завжди зменшує небажаний наслідок, приховує майно, унеможлиблює настання цивільної відповідальності. Наслідком фраздаторного правочину завжди є шкода. Конструкція такого правочину є специфічною, важливі обставини вчиненого правочину, момент його укладення, усвідомлене бажання ненастання небажаного наслідку, зловживання довірою кредитора, особливість контрагента або сторони у вчиненому фіктивному правовідношенні, можливість визнання такого правочину недійсним.

Для визнання такого правочину недійсним, або фраздаторним, необхідне доведення факту обману сторони правовідношення, яка мала умисел на ненастання небажаного для цієї сторони наслідку, який міг настати для неї в разі неукладення фіктивного правочину.

Переходячи до нормативного регулювання фраздаторного правочину, принагідно зауважимо, що основоположною засадою згідно з положеннями Цивільного кодексу України є добросовісність (п. 6 ст. 3)¹. Тобто активна поведінка (дії) учасників цивільних правовідносин повинна відповідати вказаному стандарту – бути чесною, відкритою, де кожен з учасників повинен поважати інтереси іншої сторони договору або правовідношення, у якому така сторона бере участь або може брати в майбутньому. Відповідно до мети дотримання засад цивільного законодавства формується судова практика, не стало винятком і питання щодо встановлення ознак недійсності правочинів, яке отримало окрему категорію – фраздаторний правочин [8].

Також слід звернути увагу та проаналізувати постанову Верховного Суду від 7 жовтня 2020 року у справі № 755/17944/18. У ній вказано, що згідно з ч. 3 ст. 13 Цивільного кодексу України не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Фраздаторний договір може бути оплатним, безоплатним. Фраздаторний договір завжди вчиняється на шкоду кредиторів. У випадку, коли

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.05.2024).

застосовується конструкція фразеологізму при укладенні платного цивільно-правового договору, він має певні особливості, свою специфіку. Остання проявляється в обставинах, що дозволяють кваліфікувати платний договір як такий, що вчинений на шкоду кредитору. Цими обставинами можуть бути: момент укладення договору; контрагент, з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (наприклад, родич боржника, пов'язана чи афілійована юридична особа); ціна (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника¹.

Заслугує на увагу окрема думка судді Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 14 лютого 2018 року у справі № 379/1256/15-ц, у якій викладено, що фразеологічні правочини (правочини, що вчинені боржником на шкоду кредиторам) в українському законодавстві регулюються тільки в певних сферах. Зокрема, у банкрутстві (книга третя Кодексу України з процедур банкрутства²); при неплатоспроможності банків (ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»³); у виконавчому провадженні (ч. 4 ст. 9 Закону України «Про виконавче провадження»⁴) [9].

Режим законності та правопорядку в державі не може не реагувати на ті дії, які за своєю суттю хоч і прямо не порушують конкретних імперативних норм закону, але водночас є недобросовісними та зводяться до зловживання правом. Тобто одним із можливих наслідків може бути визнання такого договору недійсним, таким, що спрямований на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом⁵.

¹ Постанова Верховного Суду від 07.10.2020 № 755/17944/18 : справа № 755/17944/18, провадження № 61-17511св19 // LIGA360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/92315178> (дата звернення: 15.05.2024).

² Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення: 15.05.2024).

³ Про систему гарантування вкладів фізичних осіб : Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17> (дата звернення: 15.05.2024).

⁴ Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 15.05.2024).

⁵ Постанова Першої судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08.03.2023 : справа № 127/13995/21, провадження № 61-989св23 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/109547239> (дата звернення: 15.05.2024).

Також слід звернути увагу на постанову Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц, де зазначено, що позивач вправі звернутися до суду з позовом про визнання договору недійсним, таким, що спрямований на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства та недопустимості зловживання правом та послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу визнання правочину недійсним, якою може бути як підстава, передбачена ст. 234 Цивільного кодексу України, так і інша, наприклад підстава, передбачена ст. 228 Цивільного кодексу України¹.

Право на зло як ознака вчиненого фраздаторного правочину була сформульована в рішенні Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 10 лютого 2021 року у справі № 754/5841/17, де вказано, що приватноправовий інструментарій не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту для уникнення сплати боргу (коштів, збитків, шкоди) або виконання судового рішення про стягнення боргу, що набрало законної сили. Застосування приватноправового інструментарію або ж зловживання правом може проявлятися в тому, що: 1) особа або особи використали право на зло; 2) для реалізації особами своїх прав не вистачає певних фактів та/або умов; 3) настання вказаних фактів або умов безпосередньо залежить від дій інших осіб (особи); 4) спостерігається тенденція до негативних наслідків для інших осіб (негативні наслідки – це певний стан, до якого потрапляють інші суб'єкти, чії права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; цей стан не задовольняє інших суб'єктів; 5) враховується правовий статус особи /осіб².

Висновки

Фраздаторний правочин – це правочин, де боржник (як одна зі сторін) здійснює недобросовісні дії з метою уникнення виконання свого зобов'язання перед кредитором. Цей договір може бути визнаний судом недійсним за умови встановлення мети такого договору, його правових наслідків та інших ознак.

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 : справа № 369/11268/16-ц, провадження № 14-260пс19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 15.05.2024).

² Огляд судової практики Верховного Суду щодо оспорювання фраздаторних правочинів (правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору) у цивільних спорах. Рішення, внесені ЄДРСР, за 2018–2023 роки // Верховний Суд : офіц. сайт. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Tematychnyi_ohliad_fraudatorni_pra_vochynu_21_02_2024.pdf (дата звернення: 15.05.2024).

Використання приватноправового інструментарію (наприклад, вчинення договору немає мети встановлення, зміни або ж припинення цивільних прав та обов'язків або врегулювання цивільні відносини) не повинно застосовуватися учасниками цивільного обороту для невиконання своїх обов'язків, ненастання небажаних правових наслідків, свідомого невиконання в такий спосіб зобов'язання, звільнення майна з-під арешту або уникнення арешту та/або можливої конфіскації.

Правопорядок не повинен залишати поза реакцією такі дії, які ззовні хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але вочевидь є недобросовісними, а зловживання правом є їх наслідком.

Подальшими науковими розробками в цьому напрямі можуть бути питання законодавчого врегулювання норм щодо фраздаторного правочину.

Список бібліографічних посилань: 1. Воронова О., Гамбург І. Цивільно-правова конструкція «правочин»: особливості правової регламентації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 455–460. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-6-455-460>. 2. Ясечко С. В. Генеза поняття «правочин» у цивільному праві. *Університетські наукові записки*. 2014. № 4 (52). С. 80–87. 3. Сівіцька Г. Є., Гелецька І. О. Фраздаторний правочин з позиції судової практики // *Legal education and science as the need of the hour: new European challenges : proceedings of International scientific conference (October 8–9, 2021)*. Łódź : Baltija Publishing, 2021. Pp. 93–97. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-148-0-25>. 4. Беяневич О. А. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраздаторного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2021. № 2. С. 14–23. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2>. 5. Вознюк О. І. Визнання недійсними правочинів боржника в межах справи про банкрутство // *Теоретичний аналіз та наукові дослідження сучасної юридичної науки : матеріали наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 13–14 трав. 2022 р.)*. Ужгород, 2022. С. 116–120. 6. Калюта Д. О., Ділігул А. С. Фраздаторний правочин як новий тренд судової практики // *Перспективи розвитку територій: теорія і практика : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. здобувачів вищ. освіти і молод. учених (м. Харків, 16–17 листоп. 2022 р.) / МОН України, Харків. нац. ун-т міського господарства ім. О. М. Бекетова*. Харків, 2022. С. 14–15. 7. Бугрик А. В., Дубіна М. П., Литвин А. С. Фраздаторний правочин: зміст та доцільність законодавчого врегулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 131–134. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/30>. 8. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу // *Верховний Суд : офіц. сайт*. 17.01.2023. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715/> (дата звернення: 15.05.2024). 9. Крат В.

Фраудаторні конструкції: судова практика 13 травня 2022 року // Верховний Суд : офіц. сайт. 2022. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_05_23_prezent_Krat.pdf (дата звернення: 15.05.2024).

Надійшла до редколегії 16.05.2024

Прийнята до опублікування 17.06.2024

Hofeld H. S. Fraudulent act: essence and legal regulation

The article examines current issues of science and practice regarding the definition of the essence, signs and legal regulation of a fraudulent transaction as one of the types of contracts in civil law. The importance of the category of “deeds” for civil law is emphasized. Modern scientific positions on understanding the essence of the “fraudulent act” categories are defined and analyzed. The author's vision of the understanding of the above-mentioned category is proposed, under which, in a general sense, a transaction is defined where the debtor (as one of the parties) performs dishonest actions in order to avoid fulfilling his or her obligation to the creditor. The necessity of forming a unified approach to defining the essence of the category of fraudulent transaction is emphasized. The principles of civil legislation, which are violated as a result of the conclusion of a fraudulent transaction, and the court practice on this issue are defined. The essence of the violation of the principle of good faith when concluding a fraudulent transaction is clarified. The need to make appropriate changes to the current civil legislation of Ukraine in order to standardize judicial practice and eliminate existing legislative gaps is emphasized. The judicial practice is analyzed and a review of court decisions regarding the fraudulent transaction and its essential conditions is carried out. It has been established that private law instruments should not be used by participants in civil transactions to avoid paying a debt (money, damages, damage) or to execute a court decision on debt collection (money, damages, damage) that has entered into force. The article notes that a fraudulent contract can be both paid and unpaid. A paid fraudulent contract has its own specifics and features that distinguish it from another fraudulent contract (for example, a free one). The right to evil is singled out as a sign of a committed fraudulent act. Further prospective directions of scientific research on certain issues of fraudulent transactions have been established.

Key words: fraudulent deed, fictitious deed, right to harm, debtor, creditor, legal regulation.

Микита Олексійович Парій,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант)

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЧИ КОМПЕНСАЦІЯ ЗБИТКІВ, ЗАВДАНИХ ВІЙНОЮ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Досліджено співвідношення понять «відшкодування шкоди» та «компенсація збитків». Встановлено, що поняття «компенсація» є ширшим за обсягом і включає вужче за обсягом поняття «відшкодування». Розглянуто характерні особливості понять «шкода» й «збитки». Визначено, що категорії «шкода» й «збитки» є взаємопов'язаними, але не тотожними. Шкода може мати характер матеріального або нематеріального вираження, що не притаманно збиткам. Установлено відсутність єдиного механізму відшкодування особам шкоди, яка була завдана порушенням їхніх прав внаслідок збройної агресії, та намагання держави своїми силами чи із залученням міжнародних партнерів компенсувати шкоду особам, що постраждали від війни.

Ключові слова: шкода, відшкодування шкоди, збитки, компенсація збитків, цивільно-правова відповідальність, майнова шкода, немайнова шкода, моральна шкода, збройна агресія, воєнний стан.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Сьогодні, на піку збройної агресії російської федерації проти України, найважливішою функцією держави є збереження життя своїх громадян. Водночас, окрім цього, необхідним складником повноцінного життя людини є задоволення її первинних потреб як біологічної істоти, до яких належить, наприклад, наявність безпечного та комфортного житла. Отже, якщо під час воєнного стану можна вести мову про умовну безпеку, то на забезпеченні осіб житлом варто зосередити всі сили, зокрема щодо його відновлення після пошкоджень чи взагалі знищення внаслідок збройної агресії. Зазначимо, що під час ведення війни агресором здійснюється порушення багатьох основоположних прав осіб, які потребують не лише захисту, а й відновлення¹, наскільки це можливо.

Будь-які цивільні права особи охороняються законом. Водночас у фізичної особи чи/та юридичної особи є право на захист суб'єктивних цивільних прав, зокрема на відшкодування шкоди чи збитків унаслідок посягання на них. В умовах війни ті чинні механізми

¹ Йдеться про відновлення становища, яке існувало до порушення, якщо це допускається внаслідок сутності певного суб'єктивного цивільного права.

відшкодування шкоди чи збитків, що були ефективними в мирний час, є недосконалими й потребують внесення певних змін до цивільного законодавства України, пов'язаного з таким відшкодуванням.

У частині 1 ст. 22 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначено, що особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Також ч. 1 ст. 23 ЦК України встановлено, що особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав¹. Такі положення нашо-вхують на певні дискусії щодо понятійно-категоріального апарату, зокрема про співвідношення чи відмінність між поняттями «шкода» й «збитки», враховуючи те, що зараз Україна перебуває у складних умовах, адже у зв'язку зі збройною агресією права та свободи осіб постійно порушуються, що вимагає захисту, зокрема відшкодування шкоди (збитків), завданої (завданих) протиправними посяганнями.

Стан дослідження проблеми

Питання співвідношення категорій «шкода» й «збитки» розглядали такі вітчизняні науковці, як Ю. Є. Борисова, Л. О. Єсіпова, Ю. В. Соколовська та ін. Проблематиці визначення місця збитків у цивільному праві були присвячені наукові розвідки Д. А. Краснікова, Т. Є. Крисань, І. В. Подколзіна та ін. Також важливими напрацюваннями у сфері цивільно-правової відповідальності, деліктних зобов'язань та відшкодування шкоди, зокрема під час війни, є роботи таких українських учених, як О. С. Бондар, М. М. Буцяк, В. А. Войціховський, С. В. Галкевич, В. Ю. Нагайчук, В. В. Нагорна та ін. Водночас окремі питання залишилися нерозкритими. Наприклад, щодо дослідження питання компенсації чи щодо відшкодування моральної шкоди, а також визначення поняття «втрати» та їх матеріального чи нематеріального аспекту.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз співвідношення категорій «відшкодування шкоди» та «компенсація збитків, завданих війною» в їх цивілістичному розумінні. Отже, перед нами стоїть *завдання* дослідити та проаналізувати категорійний апарат – поняття «збитки» й «шкода», зокрема під час війни.

Наукова новизна дослідження

Досліджено співвідношення категорій «шкода» та «збитки», визначено їх майновий чи немайновий аспекти. Обґрунтовано використання словосполучення «компенсація моральної шкоди» замість

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.05.2024).

«відшкодування моральної шкоди», що пов'язано з немайновою сферою його використання. Визначено місце витрат серед досліджуваного понятійно-категоріального апарату.

Виклад основного матеріалу

Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності має на меті відновлення порушеного стану потерпілої сторони шляхом відшкодування шкоди. Таким чином, виконується компенсаційна (відновлювальна) функція, яка поєднується з виховною та каральною. Адже визначальною ознакою настання цивільно-правової відповідальності є, так би мовити, покарання того, хто завдав шкоди, через виникнення в нього обов'язку понести невігідні майнові наслідки, тобто певні зобов'язання з відшкодування шкоди. Це сприяє попередженню вчинення ним таких діянь у майбутньому та чинить виховний вплив на інших осіб.

Щодо розуміння сутності цивільно-правової відповідальності, то в науковій літературі є багато визначень. Водночас таку відповідальність варто розглядати як покладення на правопорушника згідно із законом невігідних правових наслідків, що виявляються в позбавленні певних прав чи заміні невиконаного обов'язку новим або в приєднанні до невиконаного обов'язку нового додаткового обов'язку [1, с. 160].

Вітчизняні науковці дотримуються позиції, що цивільно-правова відповідальність є видом охоронного правовідношення у зв'язку із заподіянням шкоди особі. У такому зобов'язанні, що виникає на підставі вчинення шкоди, у заподіювача шкоди з'являється зобов'язання зазнати передбачені законом несприятливі наслідки вчиненого ним правопорушення у вигляді майнової компенсації, що відповідає завданій потерпілій особі шкоди, а потерпілий, відповідно, має право на відшкодування такої шкоди. Вказане визначення цивільно-правової відповідальності слід уживати до терміна «цивільне деліктне зобов'язання», інакше кажучи – «зобов'язання із відшкодування шкоди», тому що воно безпосередньо відображає правовідносини, в яких одна сторона – боржник (правопорушник), зобов'язана вчинити на користь другої сторони – кредитора (потерпіла особа), певну дію, а саме відшкодувати завдану протиправними діями шкоду, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку – такого відшкодування [2, с. 79]. Вказане твердження відповідає загальноновизнаному принципу генерального делікту, який розкриває виникнення в заподіювача шкоди, визнаного винним у правопорушенні, зобов'язання її відшкодувати [3, с. 87].

Отже, проаналізувавши окремі визначення цивільно-правової відповідальності та співвідношення її з теорією деліктних зобов'язань, можна зауважити, що вказані інститути цивільного права так

чи інакше формуються навколо однієї мети – відшкодування шкоди або збитків. Водночас учені у своїх висловлюваннях вживають як категорію «шкода», так й категорію «збитки», а інколи навіть й ототожнюють їх. Тому варто детальніше вивчити їх та з'ясувати правильність використання.

Насамперед, варто дослідити визначення і термінологічні особливості цих понять. На перший погляд, різниця є не настільки очевидною, а в деяких випадках, за твердженням окремих фахівців, вона зовсім несуттєва. Водночас варто зазначити, що існує відмінність між категоріями «відшкодування шкоди» та «компенсація збитків», і в деяких випадках вона може відігравати ключову роль під час реалізації відновлювальних механізмів (наприклад, коли йдеться про немайнову шкоду).

Отже, з'ясуємо, що собою являє «відшкодування». У Словнику української мови відшкодування тлумачиться як те, що повертається комусь за заподіяну шкоду або витрати¹. Водночас Словник іншомовних слів указує, що компенсація є відшкодуванням, зрівноваженням, винагородою за щось, а також сумою, яку сплачують як відшкодування, винагороду; покриття витрат, утрат². Тобто можна сказати, що категорії «відшкодування» та «компенсація» є тотожними в частині покриття витрат чи повернення комусь благ за заподіяну шкоду. Але поняття «компенсація» також містить окремі елементи винагороди. Проте така винагорода не має відношення до цивільно-правової відповідальності, оскільки зазвичай стосується трудових правовідносин, наприклад у випадках щодо компенсації працівникам за невикористану відпустку тощо. Також, якщо проаналізувати англomовний переклад компенсації збитків, то йдеться не про власне *compensation*, а про *recompense*, де префікс *re-* зазвичай означає пере-, тобто переробити щось або зробити надміру. Таким чином, можна додати, що в цьому контексті слово «перевідшкодувати» означає додатково ще щось надати, окрім безпосередньо відшкодування.

Водночас у правовій доктрині існує позиція, згідно з якою пропонують вживати термін «компенсація», коли йдеться про моральну шкоду, а не відшкодування. Така точка зору зумовлена тим, що здебільшого немає можливості розрахувати обсяг немайнової шкоди в повному розмірі, а також відсутні певні критерії оцінювання моральних

¹ Відшкодування // Словник UA. Портал української мови та культури : сайт. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?sword=відшкодування> (дата звернення: 01.05.2024).

² Компенсація // Словник іншомовних слів : сайт. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Article=9956&action=show> (дата звернення: 01.05.2024).

страждань, завданих особі. У судових провадженнях обґрунтування та визначення розміру страждань здійснюється на розсуд суду відповідно до загальноприйнятих правових принципів, а саме розумності та справедливості [4, с. 119]. Можна погодитися з таким твердженням, адже моральна шкода полягає у втратах немайнового характеру. Натомість таке сприйняття втрат є доволі суб'єктивним і кожній особі індивідуально необхідно пояснювати та доводити свої переживання. У цьому разі компенсація – це не лише рівнозначне відшкодування, а й певна винагорода за, так би мовити, страждання. Крім того, у ч. 3 ст. 23 ЦК України визначені способи відшкодування моральної шкоди: гроші, інше майно або інший спосіб. Отже, йдеться не лише про майновий еквівалент, а також вказується на інші способи. Тобто варто стверджувати, що в контексті моральної шкоди можна використовувати термін «компенсація», адже вона передбачає не лише рівнозначне відшкодування, а й певну своєрідну винагороду. Це набуває особливої актуальності в умовах війни, коли пережиті особами страждання просто неможливо оцінити й навіть певна компенсація не зможе урівняти та відновити становище, що існувало до порушення, а просто допоможе особі певним чином оговатитися та розпочати нове життя.

На думку деяких юристів-практиків, відшкодуванням є грошові кошти, що стягуються з винної сторони, яка заподіяла збитки, а отже, у контексті війни – з країни-агресора. Натомість компенсацією вважається матеріальна підтримка, яка надається заявнику з державного (чи іншого, позаурядового) бюджету відповідно до сформованих бюджетних призначень¹. Така дефініція є зрозумілою, однак не може застосовуватись у будь-яких ситуаціях, а отже, не є універсальною.

Якщо звернутися до профільного законодавства, то згідно з положеннями ч. 1 ст. 22 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками відповідно до ч. 2 цієї ж статті є: втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)².

¹ Відшкодування збитків чи компенсація за знищене майно: в чому різниця? // Правокатор : сайт. 10.07.2023. URL: <https://pravokator.club/news/vidshkoduvannya-zbytkiv-chy-kompensatsiya-za-znyshhene-majno-v-chomu-riznitsya/> (дата звернення: 01.05.2024).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.05.2024).

Таким чином, можна стверджувати, що законодавець визначає, що таке безпосередньо збитки з одночасним поділом їх на два види. Також, якщо проаналізувати окремі положення, варто зазначити, що, коли йдеться про реальні збитки чи упущену вигоду, законодавець має на увазі лише втрати, які можна оцінити у грошовому еквіваленті. Водночас, якщо зі втратами щодо відновлення порушеного права все доволі зрозуміло, то щодо втрат через пошкодження чи знищення майна можна припустити, що йдеться не лише про матеріальні втрати. Оскільки відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України нематеріальними втратами визначається завдання моральної шкоди¹, то варто в цьому контексті зауважити, що реальні збитки є підставою завдання особі немайнової шкоди. Адже так чи інакше особа зазнаватиме фізичних чи моральних страждань або інших негативних явищ унаслідок пошкодження чи знищення речі. Проте така позиція є дискусійною.

Крім того, відсутнє єдине розуміння правової природи збитків, адже багато вчених говорять про жорсткий зв'язок збитків із певним порушенням прав і визнають це поняття категорією цивільно-правової відповідальності, інші науковці стверджують, що такий зв'язок має місце не у всіх випадках. Навіть у ЦК України не завжди термін «збитки» вживається у юридичному значенні. Так, ст. 123 ЦК України передбачає, що «1. Прибуток та збитки повного товариства розподіляються між його учасниками пропорційно до їхніх часток у складеному капіталі, якщо інше не передбачено засновницьким договором або домовленістю учасників»². Очевидно, що маються на увазі не збитки, які протиправними діями завдані підприємству, чи збитки, які завдало підприємство іншій особі, а збитки у значенні виражених у грошовій формі втрат; зменшення матеріальних і грошових ресурсів підприємства в результаті перевищення витрат над доходами [5, с. 12]. Цей підхід призводить до того, що більшість цивілістів визнає поділ збитків на економічні та юридичні [6, с. 34]. Наприклад, на думку І. В. Подкологіна, відшкодування збитків – це динаміка юридичного стану, оскільки в процесі такого відшкодування забезпечується реалізація юридичного призначення та функціональності збитків, адже потерпіла особа звертається до порушника з

¹ Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95> (дата звернення: 01.05.2024).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.05.2024).

вимогою про відшкодування завданих їй збитків. Водночас власне збитки – це статика їх економічного стану [7, с. 190]. Тобто йдеться про те, що збитки – це так чи інакше матеріальна складова. Збитки як юридична категорія розкривають право вимоги від зобов'язаної особи-порушника їх відшкодування в межах правовідносин [7, с. 6].

Підтвердженням тези про матеріальність збитків є положення п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України, за яким способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди. Тоді як у п. 9 ч. 2 цієї ж статті встановлюється такий спосіб захисту, як відшкодування моральної (немайнової) шкоди¹. Тобто законодавець навіть у контексті способів захисту розмежує матеріальний та нематеріальний аспекти. На додаток до цього необхідно зазначити, що компенсація збитків спрямована на відновлення, а отже, вони завжди можуть точно оцінюватися в грошовому еквіваленті завдяки ринковим чи договірним цінам або встановленим у законодавстві розрахункам. Водночас фізичні чи душевні страждання складно перевести в матеріальну складову. Збитки визначають як втрати, а втрати можуть розглядатися як у матеріальному, так і у немайновому аспектах, що є приводом для дискусії в подальших дослідженнях.

Поряд із поняттям збитків у назві ст. 22 ЦК України «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди» є вказівка на майнову шкоду. Водночас, якщо у вказаній статті визначено, що є збитками, це означає, що з цього складається і майнова шкода. Загалом шкода полягає в будь-якому знеціненні блага, що охороняється правом та законом, а майнова шкода – у зменшенні майнової сфери потерпілого, що так само спричиняє негативні майнові наслідки для правопорушника [8, с. 132–133].

За загальними положеннями, передбаченими ст. 1166 ЦК України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала². У змісті підстав вказаної статті виникнення відшкодування шкоди полягає не у відповідальності – застосування санкції статті, пов'язане з осудом поведінки порушника (боржника) у невиконанні зобов'язання, тобто завжди має на меті виховний характер, а в самому відшкодуванні – захисті інтересів потерпілого за наявності складу

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.05.2024).

² Там само.

правопорушення: а) юридичного факту посягання на права іншої особи, що заподіяло їй шкоди; б) безпосередньо вчинення особою правопорушення, тобто протиправного діяння; в) причинно-наслідкового зв'язку між протиправною дією та завданою шкодою [9, с. 214]. Таким чином, йдеться насамперед не про виховну функцію цивільно-правової відповідальності, а про компенсаційну (відновлювальну), яка полягає в поновленні цивільних правовідносин та суб'єктивних цивільних прав.

І. В. Розізнана розглядає шкоду як майнові втрати (*loss*), яких особа зазнала внаслідок вчиненого правопорушення, зокрема невиконанням чи неналежним виконанням договірних зобов'язань. Водночас економічним вираженням, тобто переведенням такої шкоди у грошовий еквівалент, науковиця вважає збитки. Це дає підстави стверджувати, що вказані категорії можна розглядати як зміст і форму економічного (грошового) вираження. Водночас для стабілізації цивільного обороту необхідно вдосконалити, певним чином допрацювати законодавче визначення реальних збитків, що закріплене в ЦК України [10, с. 80]. Варто щодо цього вказати, що збитки розкриваються законодавцем як втрати (це підтверджується й тим, що з англійської мови збитки перекладаються як *loses* – втрати). Водночас, що таке втрати? Втрати – це зникнення певних благ, необов'язково матеріальних.

Л. О. Єсіпова щодо співвідношення шкоди та збитків вважає, що ці поняття, за поодинокими винятками, висвітлюються не як самостійні правові явища, а у зв'язку із дослідженням проблем відповідальності або в цілому, або такої її міри, як «відшкодування шкоди (збитків)», як статичної і динамічної сторони одного правового явища [6, с. 33]. Схожою в цьому контексті є характеристика Д. А. Краснікова, за якою одним із найцікавіших та неоднозначних проявів поняття «збитки» є його співвідношення з поняттям «шкода». Законодавство не містить повноцінного тлумачення різниці цих дефініцій, а у вітчизняній правовій доктрині досі не напрацьовано єдиного підходу до розуміння цього поняття. Розглядаючи різницю між зазначеними категоріями, вчений зазначає, що під шкодою розуміють втрати, яких зазнала потерпіла сторона у формі знищення або пошкодження майна внаслідок протиправної поведінки іншої особи. Інакше кажучи, шкода – це зменшення кількості майнового блага (внаслідок знищення майна, втрати можливості отримати майно, яке особа неодмінно отримала б за нормального перебігу подій) або погіршення його якості (пошкодження речі, зіпсуття, приведення її у стан, у якому вона не здатна виконувати всі свої функції). Збитки – це грошова оцінка (еквівалент) заподіяної матеріальної шкоди. Таким чином, поняття «збитки» та «шкода» слід розрізняти під час їх застосування [11, с. 2].

Із наведеною позицією складно повністю погодитися через те, що шкода може бути й немайнова, за яку може бути тільки майнове відшкодування. Проте втрати можуть бути не лише матеріальними.

Представники судової гілки влади зауважують, що варто розрізняти на перший погляд синонімічні терміни «шкода» та «збитки», адже шкода може бути не лише матеріальною. Тоді як власне збитки саме і є матеріальною шкодою. Враховуючи те, що матеріальний – це речовий, форму якого можна відчутти, предметний, то матеріальна шкода саме так розкривається через зовнішні та внутрішні ознаки, тобто через фізичні та якісні зміни в майновій базі особи. Тому збитки в господарських відносинах – це завжди вартісний (грошовий) вираз майнової шкоди, завданої протиправними діями (бездіяльністю) одного учасника таких відносин другому. Інакше кажучи, це дійсний та об'єктивний факт, що існує незалежно від правової оцінки й від того, підлягають чи не підлягають за законом збитки відшкодуванню [12].

Не викликає сумнівів те, що в цьому контексті досліджувані нами категорії цивільного права – «шкода» та «збитки» – можна співвіднести як взаємопов'язані, але не синонімічні поняття, адже наслідком не кожної завданої шкоди, чи то фізичної, майнової або моральної, обов'язково є матеріальні збитки. Водночас збитки є лише майновою (матеріальною) шкодою, як це випливає зі змісту ст. 22 ЦК України [6, с. 33].

З огляду на інший критерій, а саме характер шкоди, вважаємо вдалою конструкцію, сформульовану Л. О. Єсіповою. На думку вченої, за юридичним значенням, за своїм обсягом поняття «шкода» є ширшим за поняття «збитки», оскільки власне збитки містять лише реальні збитки й упущену вигоду, а відшкодовуються зазвичай за наявності певних майнових відносин і у грошовому еквіваленті. Водночас шкода визначається як завдані особі будь-які збитки, незважаючи на те, чи це правомірні дії, чи неправомірні, тобто чи є правопорушенням або правомірними діями третіх осіб, власних дій або подій [6, с. 35]. Можна погодитися з такою позицією, адже тут також йдеться про шкоду без вини¹, чого не можна сказати про збитки.

Якщо вести мову про збройну агресію РФ проти України, то зараз відсутній чіткий механізм відшкодування шкоди/збитків, завданих війною. У правовій площині нашої держави існують лише декілька нормативно-правових актів, що регулюють певні компенсації, першочергово за зруйноване житло. Наприклад, Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів,

¹ Шкода, завдана без вини заподіювача, є випадковою і не містить складу правопорушення, тому зазвичай не підлягає відшкодуванню.

диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України»¹ та постанова Кабінету Міністрів «Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації»², яка безпосередньо вказує на порядок фіксації та розрахунку шкоди, проте вони не визначають механізмів чи джерел компенсації такої шкоди.

Можна підтвердити той факт, що вищезгаданий Закон регламентує питання компенсації, а не відшкодування. Цей момент стає зрозумілим з окремого аналізу в нашому дослідженні такої термінології, як «відшкодування» та «компенсація». Відшкодувати шкоду, завдану агресором, можна лише в тому разі, якщо є суб'єкт – заподіювач шкоди, який учинив правопорушення, була доведена його вина, причинний зв'язок тощо. Зараз не може йтися про безпосередньо відшкодування з боку РФ, адже вона не визнає себе винною, попри на те, що положеннями міжнародного законодавства за дії своїх військових несе відповідальність держава³. Тому, на нашу думку, законодавець звернувся до категорії «компенсація» як покриття витрат за пошкоджене чи знищене майно.

¹ Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України : Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20> (дата звернення: 01.05.2024).

² Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п> (дата звернення: 01.05.2024).

³ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : від 18.10.1907 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222 (дата звернення: 01.05.2024); Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12.08.1949 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 01.05.2024); Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 08.06.1977 // БД «Законодавство України» / ВР України. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 01.05.2024).

Варто зауважити, що в цьому контексті відсутній єдиний підхід щодо відшкодування всієї шкоди, завданої війною. Адже такий механізм, як репарації, що історично був застосований до Німеччини та її союзників, передбачав відшкодування збитків. Постає законодавче питання про те, як бути з моральною шкодою. Варто наголосити, що своїми злочинними діями агресор спричиняє чимало страждань фізичним особам або їх близьким, а також завдає юридичним особам немайнову шкоду, яка пов'язана з їхньою діяльністю та діловою репутацією. Це спричиняє неоднакове розуміння категорій «шкода» та «збитки» щодо відшкодування через війну.

Проте в такому разі можна звернутися до практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і застосувати його Рішення у справі № 38263/08 «Грузія проти Росії (II)» від 28 квітня 2023 р., яке ЄСПЛ прийняв в окремому розгляді на додаток до Рішення від 2021 р. [13]. Цим Рішенням ЄСПЛ присудив заявнику – грузинському Уряду відшкодування моральної шкоди на користь ідентифікованих потерпілих, права яких було порушено у зв'язку зі спричиненим РФ збройним конфліктом у Південній Осетії та Абхазії. У практиці ЄСПЛ наявні також й інші подібні рішення, зокрема щодо певних збройних агресій. Проте нас цікавить саме це, адже стороною в ньому є РФ. Отже, є підстави стверджувати, що особи можуть розрахувати на захист своїх прав та справедливе відшкодування шкоди. Підстави щодо відшкодування немайнової шкоди були різні, наприклад страждання осіб у зв'язку з убивством їхніх близьких – цивільних осіб. Також сплату компенсації моральної шкоди присудили особам, які постраждали від порушення їхніх особистих немайнових прав, зокрема на гідність, у зв'язку з адміністративною практикою застосування тортур, як-от нелюдське поводження, та незаконним і деспотичним арештом грузинських цивільних осіб, які утримувалися в погребях; особам, які були піддані катуванням чи яким перешкождали повернутися додому тощо [13].

Висновки

На підставі вищезазначеного можна стверджувати, що категорія «шкода» є ширшою за категорію «збитки», яка так само полягає у відшкодуванні лише через розрахунок грошового еквіваленту реальних збитків чи упущеної вигоди. Майнова шкода включає збитки, які так само визначаються як втрати. Проте якщо вести мову про втрати, які не завдають конкретних збитків, то вони не обов'язково є матеріальними.

Цивільно-правова категорія «шкода» має різноманітний характер наслідків неправомірної поведінки щодо певного суб'єкта, при цьому вона може мати матеріальне або нематеріальне вираження. Чого не

можна сказати про збитки, які завжди є виключно матеріальним вираженням наслідків завданого правопорушення. Таким чином, крізь призму відшкодування збитків відбувається оцінка втрат та їх компенсація, у осіб виникають певні майнові правовідносини. Водночас, коли йдеться про шкоду (майнову чи немайнову), таке відшкодування може бути рівнозначним завданій шкоді, а в контексті моральної шкоди – розглядатися як певна винагорода за страждання у зв'язку з неможливістю точно оцінити завдану шкоду через посягання на права особи. Таким чином, пропонується застосовувати термін «компенсація» щодо немайнової шкоди, тому що він є ширшим, ніж «відшкодування» й включає останній.

Щодо шкоди, завданої війною, то держава поки не може розраховувати на те, що права її резидентів будуть непорушними до завершення воєнних дій, а також як гарант прав і свобод намагається своїми силами досягнути балансу, тобто запобігти порушенню прав осіб або захистити в разі певних посягань. Зважаючи на те, що притягнути винну особу, тобто агресора, до відповідальності наразі немає можливості, держава самостійно або із залученням міжнародних партнерів компенсує завдані збитки особам із подальшим очікуванням того, що заподіювачу шкоди рано чи пізно доведеться заплатити за все.

Список бібліографічних посилань: 1. Комарницька І. І., Буцък М. М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 159–162. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/35>. 2. Галкевич С. В. Основні категорії цивільного деліктного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 3, Т. 1. С. 78–82. 3. Жегулін Ю. Новий погляд на делікт: теоретичні та практичні проблеми інституту деліктної відповідальності. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 84–92. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2250>. 4. Нагорна В. В., Горда К. П., Нагайчук В. Ю. Особливості відшкодування (компенсації) моральної (немайнової) шкоди як гарантії захисту прав і свобод особи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 117–120. 5. Крисань Т. Є. Збитки як категорія цивільного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 19 с. 6. Єсіпова Л. О. Цивільно-правова сутність понять збитки та шкода. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 33–36. 7. Подколзін І. В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 194 с. 8. Казмірчук В. М., Марушак К. Ю. Відшкодування майнової шкоди в цивільному законодавстві // Актуальні проблеми правового регулювання в Україні та країнах ближнього зарубіжжя : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Львів, 28 груд. 2021 р.) / відп. ред. П. О. Куцик. Львів : Растр-7, 2021. С. 132–133. 9. Полішко О. Д., Бондар О. С. Щодо цивільно-правового аспекту відповідальності держави терориста за шкоду, завдану населенню України внаслідок війни. *Юридичний науковий*

електронний журнал. 2023. № 4. С. 212–216. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/50>. **10.** Розізнана І. В. Поняття і зміст збитків при порушенні договірних зобов'язань. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 26. С. 78–81. **11.** Красніков Д. А. Еволюція поняття «збитки» та регулювання їх відшкодувань в Україні. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2012. Вип. 22, ч. II. С. 1–5. URL: [https://kntu.kr.ua/doc/zb_22\(2\)_ekon/stat_20_1/43.pdf](https://kntu.kr.ua/doc/zb_22(2)_ekon/stat_20_1/43.pdf) (дата звернення: 01.05.2024). **12.** Войціховський В. А. Стягнення збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди // Господарський суд Волинської області : сайт. 06.09.2019. URL: <https://v1.arbitr.gov.ua/sud5004/pres-centr/news/777307/> (дата звернення: 01.05.2024). **13.** Войнова Н. Понад сотню мільйонів євро: ЄСПЛ присудив Росії виплатити компенсацію жертвам війни в Грузії // Українська Гельсінська спілка з прав з людини : сайт. 05.05.2023. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ponad-sotniu-milyoniv-ievro-yespl-prysudiv-rosii-vyplatyty-kompensatsiiu-zhertvam-viyny-v-hruzii/> (дата звернення: 01.05.2024).

Надійшла до редколегії 10.05.2024

Прийнята до опублікування 14.06.2024

Pariy M. O. Reimbursement or compensation for damages caused by war: the civil law aspect

The article is devoted to the study of the correlation between the concepts of reimbursement and compensation for damages, including during the war. The author highlights the issue of distinguishing between the concepts of reimbursement and compensation as synonymous categories. It is determined that the term “compensation” is broader in scope and includes the narrower term “reimbursement”, as well as additional features – remuneration or payments. It is proposed to change the use of the established phrase “reimbursement of moral damage” to “compensation for moral damage” due to the impossibility of accurate determination of the amount of reimbursement due to the non-property component and the need to compensate a person for a certain amount of compensation for suffering, especially in wartime.

It is established that the categories of “damage” and “losses” are not identical. The characteristic features of both concepts are analysed. Losses are defined as material losses which should be determined in monetary terms. Damage is a broader concept and is considered to be the negative consequences of unlawful behaviour towards a certain entity in connection with the violation of its rights. Damage can be tangible or intangible, which is not inherent in losses. It is proved that damage and losses are interrelated, i.e. damage may include losses, but only in respect of property damage. It is emphasised that losses are defined as losses due to damage or destruction of property or losses which a person could have suffered. It is determined that the definition of “non-pecuniary damage” contains a reference to the fact that it is also disclosed as losses of a non-property nature. The article analyses and notes that losses are deprivation of a person of a certain benefit. Non-pecuniary damage is inflicted on a person in non-property terms and cannot be considered losses.

The particularities of reimbursement of damage caused by war are considered. The article establishes the absence of a single mechanism for reimbursement of damages caused by violation of their rights as a result of armed aggression. The need and possibility of reimbursement, in addition to property damage, of moral damage caused by war is revealed. It is emphasised that today the State, either independently or with the involvement of international partners, provides compensation to victims of war.

Key words: damage, reimbursement of damage, losses, compensation for losses, civil liability, property damage, non-property damage, moral damage, armed aggression, martial law.

УДК 347.12(477):004.6-027.552 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.28>

Софія Олегівна Попова,

доктор філософії за спеціальністю 081 «Право»,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу (старший викладач);

 <https://orcid.org/0000-0003-3628-1513>,

e-mail: sophikpoter@ukr.net

ПРАВО НА ЗАБУТТЯ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Визначено поняття та особливості права на забуття у вітчизняному і міжнародному правовому полі, зокрема в контексті збройної агресії рф проти України. Встановлено важливість забезпечення рівноваги між свободою слова, вираження поглядів і свободи преси та правом на забуття. Розглянуто необхідність дотримання балансу приватних і суспільних інтересів у контексті права на забуття. Проаналізовано неможливість застосування права на забуття в контексті російсько-української війни. Запропоновано розробити відповідні положення щодо регламентування безперешкодної реалізації права на забуття особам, які постраждали від війни, незважаючи на те, що їх справи були резонансними та становлять значний суспільний інтерес, проте особа має право, щоб такі ситуації не асоціювалися з нею.

Ключові слова: право на забуття, фізична особа, юридична особа, ділова репутація, моральна шкода, цивільно-правова відповідальність, воєнний стан, збройна агресія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Повномасштабне вторгнення рф на територію України внесло безліч змін у сучасний світовий суспільний і політичний порядок. Відтепер, крім податкових, митних, реєстраційних нововведень, важливим чинником обрання контрагента є відсутність зв'язку особи із країною-окупантом або її підтримки. Глобалізація позитивно впливає на можливість миттєвої реакції зарубіжних чиновників на події в Україні, а отже, вибудовує чітку передову позицію у світі, від якої не можна відходити.

Події 24 лютого 2022 р. змінили правові реалії в Україні та країнах Європейського Союзу. Усі угоди, укладені з російськими партнерами, стають неможливими, адже до суб'єктів – носіїв ділової репутації мають належати не лише учасники підприємницької діяльності, а й учасники ділової комунікації загалом, тобто й контрагенти. Ті фізичні або юридичні особи, які все ж допускали ділові відносини з

такими суб'єктами, зараз мають усвідомлювати, що у зв'язку з війною рф проти України підтримка відповідних відносин з агресором супроводжується абсолютними ризиками, уже не тільки репутаційного, а й правового характеру. Причому йдеться не лише про правову систему України, а й про правові системи інших країн, зокрема про норми, що мають екстериторіальну дію [1]. Адже яких гарантій виконання своїх зобов'язань можна очікувати від держави та її громадян чи організацій, що розпочали війну та вчиняють тяжкі злочини?

В умовах диджиталізації, розвитку медіа та соціальних мереж приховати будь-яку інформацію стає все складніше. Після появи смартфонів обмін повідомленнями, плітками та новинами стає миттєвим. Незважаючи на бажання суб'єкта приховати окремі відомості про себе, якщо вони вже стали відомі хоча б мінімальній кількості осіб, його життя автоматично перетворюється на існування в об'єктиві камер, а інформація набуває масовості зі швидкістю світла.

Сьогодні багато осіб дотримуються нейтральної позиції щодо російської агресії, унаслідок чого в суспільстві про них складається неоднозначна думка. Тобто їхня незрозуміла позиція викликає таке саме негативне враження, як і підтримка окупанта, а тому вони стають об'єктами нищівної критики в медіа. Після вимушеної реакції на події, що відбуваються, громадськість усе одно ставить до них із недовірою. У зв'язку із цим все більше осіб хочуть змусити суспільство забути деякі поширені про них негативні відомості, щоб реабілітуватися перед споживачами.

Це штовхає таких осіб до пошуку способів реабілітації й водночас спонукає нашу державу створювати певні прецеденти, коли особа, яка підтримує агресію, вимушена завершити свою діяльність в Україні добровільно або примусово.

Таким чином, варто дослідити, що таке право на забуття, як воно реалізовується та чи може бути застосоване до осіб, які підтримують війну.

Стан дослідження проблеми

Питання виникнення у правовій системі права на забуття вивчали чимало вітчизняних науковців, серед яких Д. Белов, М. Белова, О. Горнило, О. Кааітенко, С. Попова. Таке право насамперед розглядалося в конституційно-правовій площині О. Совгирею та Ю. Ремінською, оскільки воно зачіпає основоположні права людини, наприклад право на особисту недоторканність, право на приватне життя. Однак право на забуття містить цивільно-правовий аспект, який необхідно дослідити.

Сьогодні в науковій літературі відсутні дослідження проблематики права на забуття в контексті збройної агресії рф проти України, що безперечно потрібно розглянути через актуальність зазначеної

тематики й необхідність застереження, що ніхто не повинен забувати про цю жахливу війну та про причетних і винних у ній осіб.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз українського та міжнародного законодавства і правової доктрини для визначення особливостей права на забуття, зокрема в контексті російсько-української війни, й виконання поставлених у цій статті *завдань*, а саме: визначення поняття та правової природи права на забуття, встановлення характерних ознак права на забуття, вивчення взаємозалежності права на забуття й ділової репутації, а також дослідження неможливості реалізації права на забуття особами, що причетні та/або винні у збройній агресії рф проти України.

Наукова новизна дослідження

Визначено цивільно-правовий аспект права на забуття, його взаємозалежність з діловою репутацією та наголошено на тому, що в осіб, які співпрацюють чи хоча б якимось чином підтримують зв'язок з агресором, не виникає права на забуття цієї інформації щодо них.

Виклад основного матеріалу

Значна кількість наукових досліджень як суто теоретичного, так і практичного характеру останнім часом присвячується питанням захисту персональних даних фізичної особи або навіть юридичної особи, які внаслідок інтернет-активізації суспільства стали максимально доступними й недостатньо дослідженими. Віднедавна у правовому полі з'явилася згадка про існування нової для правознавців категорії – права на забуття. Це право в широкому розумінні означає, що певна особа через якийсь проміжок часу може звернутися до медіа для видалення про неї інформації, яка колись там зазначалася, але сьогодні вже начебто не має значення, а особа хотіла б щоб ці відомості про неї були забуті. З 2014 р. це право фактично почало розвиватися і стало предметом численних дискусій у багатьох державах.

Що є правом на забуття: це посягання на свободу слова та преси чи захист приватного життя особи? Ще у 1998 р. Касаційним судом у справі № 3679 в Римі було визначено поняття «право на забуття» (право бути забутим) як виправданий інтерес кожної особи не зазнавати необмежено довго подальшої шкоди щодо власної честі та репутації внаслідок повторної публікації новин, які були законно розкриті в минулому¹. У цьому сенсі право бути забутим зберігає особисту ідентичність відповідної особи в її суб'єктивному аспекті, який

¹ Cassazione civile sez. III 09 aprile 1998 n. 3679 // Studio. Legale. Zallone : сайт. URL: <https://www.studiozallone.it/wp-content/uploads/2019/12/Cassazione-civile-9-4-1998-n-3679-diritto-alloblio.pdf> (дата звернення: 11.05.2024).

пов'язаний з честю, об'єктивністю та репутацією [2, р. 209]. Таким чином, це право завжди пов'язувалося з такими благами, як честь і репутація, адже у вузькому розумінні право на забуття запобігає нагадуванню особі певних відомостей, що пов'язуються з нею і спричиняють для особи певні негативні наслідки в суспільстві.

У XXI ст. право бути забутим випливає зі справи ТОВ Гутл Іспанія і Гутл Інкорпорейтед проти Національного Агентства захисту персональних даних Іспанії та М. Гонзалеса (*Google Spain SL and Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González*)¹.

З моменту набуття чинності *General Data Protection Regulation*² (далі – GDPR) ця правова можливість була закріплена на законодавчому рівні додатково до права на видалення, яке в основному регулює зобов'язання щодо власне видалення даних, у яких суб'єкт більше не зацікавлений. Кодифікація вказаного права здійснила новий поштовх у розвитку особистих немайнових прав фізичних осіб, зокрема щодо приватної сфери життєдіяльності. У зазначеному нормативно-правовому акті відсутнє легальне визначення та ознаки права на забуття, які особи можуть здійснювати його, а хто не може розраховувати на його застосування. Також нічого не вказано про юридичних осіб, про приватну сферу яких рідко згадують. Взагалі щодо компаній, то всі нормативні акти звертають увагу лише на ділову репутацію, яка, зокрема, містить безліч внутрішніх елементів, що становлять приватну складову юридичної особи. Діяння окремих самостійних суб'єктів, які здійснюють підприємницьку діяльність, формують соціальну сферу впливу, позначаються на ставленні суспільства як до ситуацій, які відбуваються у світі, так і до самої компанії, що підтримує або не підтримує ті чи інші резонансні події.

У загальних рисах право на забуття можна визначити як право, надане фізичним та юридичним особам, що дає їм змогу впливати на рівень відкритості наявної в інтернеті інформації щодо себе/своїєї діяльності, зокрема можливість впливу на рівень індексації такої інформації та видачі пошукових запитів у різних пошукових системах (за ключовими словами). Право на забуття є невіддільною частиною права на повагу до приватного життя і з часом особа може висловити бажання не поширювати певні дані про себе або приховати їх.

¹ *Google Spain SL and Google Inc. v. Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González* : Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014 // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131> (дата звернення: 11.05.2024).

² *General Data Protection Regulation* // *Intersoft consulting* : сайт. URL: <https://gdpr-info.eu> (дата звернення: 11.05.2024).

Варто зауважити, що право на забуття є доволі новітнім серед усього спектру прав, адже первинно воно залежить від поширення інформації про особу, зокрема в мережі Інтернет. Тобто важливим критерієм права на забуття є значення певної інформації для загалу. Буквально таке право стосується захисту приватної інформації про особу (персональних даних). Здавалося б, способами захисту персональних відомостей є, наприклад, звернення до суду з вимогою про спростування та/або про відшкодування моральної шкоди у зв'язку з душевними стражданнями, яких особа зазнала внаслідок досягання на її приватне життя через поширення про неї неправдивих відомостей. Так чи інакше йдеться про притягнення особи до цивільно-правової відповідальності.

Проте право на забуття має зворотний ефект. Йдеться про видалення персональних даних у мережі, які вже були поширені раніше, зокрема, якщо вони сьогодні не мають особливої важливості та не становлять суспільного інтересу. І це не вважається притягненням особи, що поширила інформацію, до цивільно-правової відповідальності. Навпаки, йдеться про забезпечення права особи на забуття певних відомостей про себе. Тому з'являється дискусія про те, що будь-яка подія, яка була висвітлена в медіа під час реалізації свободи преси, тепер повинна бути видалена за запитом особи. Проте у своїх рішеннях суди надають чітку відповідь, що не може бути забутою інформація, яка була резонансною й залишається важливою для подальшого ставлення до особи та побудови її загального портрету. Варто також зазначити в цьому контексті, що сьогодні в Україні відсутній механізм реалізації права на забуття, а тому особи можуть здійснити своє право шляхом звернення до суду або подання скарги на недотримання умов згоди на обробку та зберігання персональних даних [3, с. 60].

Тому право на забуття справедливо можна порівняти з правом на захист персональних даних, адже ці права однаково захищають дані, які не повинні бути розголошені й набувають для особи однакової цінності. Можна стверджувати, що воно начебто взаємопов'язане або походить від права на приватність, що є укрупненням різноманітних прав, які охороняють і захищають приватні дані. Єдиною відмінністю між усіма цими правами та правом на забуття є те, що в першому випадку інформацію намагаються приховати та запобігти несанкціонованому публічному поширенню, а в разі їх порушення особу притягнуть до цивільно-правової відповідальності. У другому випадку інформація (не обов'язково приватна) уже була поширена на законних підставах, а тепер особа має право на її видалення, якщо ця інформація не становить суспільного інтересу.

Сучасна європейська конституційна доктрина, хоча і не завжди безпосередньо пов'язана із захистом права на забуття, проте виробила

єдину правову позицію щодо правової можливості особи здійснювати контроль за своїми персональними даними.

У своєму рішенні у справі «Аффер Гурбейн проти Бельгії» (*Affaire Hurbain v. Belgium*) № 57292/16 Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) визнав за особою можливість здійснити своє право на забуття. Особа – правопорушник, який відбув покарання, має шанс через певний час реінтегруватися в суспільство, отже, звернувся до медіа з вимогою прибрати своє ім'я з електронної версії статті. Це підтверджує його бажання більше не стикатися зі своїм правопорушенням. Європейський суд з прав людини погодився і з тим, що інформація в інтернеті набагато частіше, ніж у друкованих виданнях, перешкоджає реалізації основних прав та свобод, зокрема права на повагу до приватного життя. Зрештою, право на забуття полягає у праві кожного на вичерпну й актуальну інформацію про себе. Отже, після спливу певного проміжку часу, коли подія, що відбулася та стосувалася певного суб'єкта або суб'єктів, втратила свою інформативну цінність, резонанс і застереження для суспільства, дані про те, що відбулося або відомості про особу можна стерти за її заявою для уникнення асоціації особи з негативним досвідом у майбутньому. Це означає, що особа може здійснити своє право на забуття¹.

Проте таке право не є абсолютним і застосовується лише в певних випадках, зокрема, якщо інформація, яку необхідно забути, не становить суспільного інтересу. Суд Європейського Союзу щодо зазначеної проблеми проаналізував питання про баланс приватних та суспільних інтересів і визнав, що право на забуття може надаватися громадянину (фізичній особі) тільки в тому разі, якщо відсутня зацікавленість широкої спільноти в інформації про конкретну особу, а також якщо громадянин не відіграє особливу, значну й важливу суспільну роль [4, с. 61].

У контексті війни сьогодні в Україні будь-яка діяльність особи – домовленості, стратегічне планування, побудова нових взаємовигідних відносин, перебуває під прицілом держави та суспільства і ґрунтується на одній характерній ознаці: чи певна особа підтримує злочинні дії агресора або ні, а це завжди становить суспільний інтерес. Така особливість формує подальшу долю особи, адже від неї залежить, чи будуть сприймати особу. Підтримка чи співпраця з дотичними до країни-агресора контрагентами впливає на її ділові зв'язки, суспільну оцінку, наявність чи відсутність контрагентів, державну підтримку, тобто на ділову репутацію в цілому. Отже, це прямо чи

¹ *Affaire Hurbain c. Belgique* : Requête no 57292/16 22 juin 2021 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=001-210467> (дата звернення: 11.05.2024).

опосередковано формує її економічне благополуччя, зокрема вартість гудвілу [5, с. 74]. Право бути забутим містить вказівку саме на забуття даних про особу, а отже, видалення інформації, яка колись була важливою для суспільства й характеризувала особу, а тепер, із часом, суб'єкту важливо, щоб такі дані не асоціювалися з ним, коли для суспільства ця інформація втратила актуальність¹. Проте у GDPR не йдеться про юридичних осіб, у яких є такі самі права, як і у фізичних осіб. Інформація про них так само може завдати їм шкоди і вони можуть звернутися до уповноваженої на те особи з приводу видалення непотрібних для них даних. Але, враховуючи те, що в українському законодавстві наразі відсутнє положення, яке б регламентувало право на забуття, нові реалії, зокрема через впровадження воєнного стану, можуть диктувати різноманітні законодавчі новації. Наприклад, в Указі Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» зазначено, що на період дії воєнного стану можуть обмежуватися окремі права та свободи осіб, зокрема право на здійснення підприємницької діяльності, на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також можуть відбуватися втручання в особисте й сімейне життя особи². Тобто сьогодні особливої актуальності набуває питання законності здійснення тієї чи іншої діяльності, висловлення певної некоректної, зважаючи на ситуацію в країні, позиції, ведення листування з ворогом тощо. Будь-які порушення, які стосуються підтримки збройної агресії: несанкціонований продаж зброї, співпраця з російськими контрагентами, ведення діяльності у рф, висловлення антиукраїнських поглядів чи комунікація з військовими рф через переписки або розмови щодо місць дислокації Збройних Сил України, будуть висвітлюватися медіа. Враховуючи різноманітні журналістські розслідування, особа не зможе «відбілитися» після розкриття певної негативної інформації про себе.

Таким чином, щодо факту про прихильність до російської агресії, то право на забуття не дасть можливості організаціям звернутися до медіа, пошукових систем в інтернеті тощо з приводу видалення інформації про себе. У цій ситуації, якщо та чи інша особа буде сприйматися як прихильник рф, а отже, такою, що підтримує війну, насилля, тероризм, то в майбутньому вона не здійснить свого права на

¹ *General Data Protection Regulation // Intersoft consulting : сайм. URL: <https://gdpr-info.eu> (дата звернення: 11.05.2024).*

² *Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 // Президент України : офіц. сайт. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 11.05.2024).*

забуття, не зможе розраховувати на те, що її діяння можуть бути забутими.

Водночас варто звернути увагу на цивільно-правовий аспект права на забуття, який полягає в захисті особистих немайнових прав відносин. Право на забуття зазвичай спрямоване на захист приватного життя, зокрема щодо забуття інформації про таке життя й вказані відомості, які б не заважали особі існувати в майбутньому, не піддавали б її необґрунтованій критиці чи засудженню, не провокували б певного негативного ставлення. Таким чином, виявляється приватний аспект права на забуття. Водночас ідеться про особисті немайнові права обох сторін, що виявляє їх юридичну рівність, тобто відсутність владних повноважень в одного суб'єкта щодо іншого та балансу прав між ними.

Йдеться про права осіб, інформація про яких існує в медіа, та про права самих медіа, котрі втілюють свободу слова, преси тощо. Адже право на інформацію розкривається у трьох повноваженнях: на збір, зберігання та використання інформації. Коли справа стосується висвітлення інформації, наприклад про злочинну діяльність, важливо усвідомлювати, що таке висвітлення прямо покладається на медіа, оскільки провідним завданням журналістської діяльності є відтворення та передача лише тих відомостей, що становлять значний суспільний інтерес. При цьому поширення такої інформації має відбуватися, зважаючи на обґрунтованість її релевантності. Тобто рівень поширення інформації безпосередньо залежатиме від ступеня зацікавленості громадськості, винятковості змісту такої інформації для функціонування усього суспільства або значної його частини [6, с. 33]. Отже, медіа є тим суб'єктом, що збирає та зберігає інформацію та використовує її для репортажу з метою викликати резонанс у суспільстві. Водночас особа, інформацію про яку поширили, має право на захист. Проте, якщо говорити про право на забуття, то його основи, закладені у GDPR, спрямовані на дотримання балансу між свободою слова, преси та правом особи на приватне життя. Оскільки медіа так само мають право звернутися до суду з відшкодуванням моральної шкоди, завданої діловій репутації, адже якщо щоразу вказувати незалежним журналістам, що вони мають публікувати, а що видаляти, тоді нівелюється репутація чесних й об'єктивних медіа.

У сучасних реаліях, коли в Україні триває війна, більшість подій не повинні бути забутими. Чи можуть злочинці або особи, причетні до злочинів унаслідок російської агресії, розраховувати на те, що їхні дії зі спливом часу можуть бути видаленими, а їхнє добре ім'я відновлене? Звичайно, ні.

Сьогодні своїми рішеннями міжнародні компанії встановили новий стандарт поведінки бізнесу щодо геополітичних подій у майбутньому.

Для захисту держави від агресора необхідно вживати заходів для запобігання фінансовому стимулюванню окупанта. Такими діями, які допоможуть в економічній боротьбі, є вихід підприємств із ринку країни-окупанта. Тому більшість компаній для запобігання стимулюванню військової машини рф та збереження своєї ділової репутації, щоб медіа та суспільство не пов'язували суб'єкта з тероризмом, припинили діяльність у рф. Згортання діяльності організації в країні-агресорі може вважатися або превентивною мірою для захисту своєї ділової репутації (якщо підприємство одразу припинило будь-яку економічну або фактичну діяльність), або власне способом захисту (якщо це відбулося після тиску медіа та суспільства) і буде називатися «відклична діяльність компанії» [7, с. 296].

Підприємства вболівають за збереження свого іміджу, тобто враження, яке організація та її співробітники справляють на людей і яке фіксується в їхній свідомості у певних емоційно забарвлених стереотипних уявленнях [8, с. 2]. Від іміджу залежить фінансове благополуччя підприємства. Саме тому створення обличчя фірми завжди було найважливішою метою бізнесменів усього світу – прагнення до престижу в діловому світі, популярності в споживача, репутації серед партнерів та клієнтів, авторитетності серед власних працівників. Адже те, що думають люди про фірму, багато в чому визначає її конкурентоспроможність [9, с. 172].

Це означає, що в подальшому перед тим, як здійснювати якісь масштабні небудумані дії, як зараз це зробила рф, політтехнологи, кризові менеджери тощо будуть оцінювати всі ризики, на які йде та чи інша держава у зв'язку зі своїм прийнятим рішенням. А компанії, зокрема, будуть зобов'язані відреагувати миттєво. Адже ті організації, які замовчували своє ставлення до війни, зараз пожинають плоди. Оскільки уявлення про підприємство є певним нематеріальним активом, що допомагає залучати додаткові інвестиції, найкращих спеціалістів, отримувати нові контракти, то негативно сформована думка, яка залишиться, не дозволить компаніям користуватися всіма привілеями доброї ділової репутації. У подальшому в друкованих медіа, у мережі Інтернет будуть усе частіше з'являтися згадки про осіб, які тим чи іншим чином підтримали військові дії, проте після завершення війни ці суб'єкти не зможуть розраховувати на забуття того, що вони безпосередньо були спонсорами вбивств і втратили свою ділову репутацію. У загальному розумінні ділова репутація будь-якого підприємства – це уявлення про підприємство в суб'єктів зовнішнього середовища за наслідками минулих подій. Тобто відомості про цю особу будуть супроводжувати її впродовж усього її існування, під час укладення контрактів, оцінки ризиків співпраці тощо.

Отже, компаніям необхідно припинити співпрацю з рф чи дотичними до неї особами. Транснаціональні корпорації безперечно можуть здійснити важливий вплив на відсутність фінансування військового арсеналу рф та зберегти своє добре ім'я, якщо вийдуть із російського ринку товарів і послуг. Це також матиме велике значення для суспільної думки як про збройну агресію, так і про саму корпорацію та покаже її негативне ставлення до війни [10]. Суспільний резонанс та інтерес допоможе запобігти тому, щоб забути в майбутньому про ті страшні речі, які принесла збройна агресія рф проти України, і причетних до цього осіб.

Водночас існує інший бік медалі права на забуття, коли про певну інформацію, попри її резонанс, необхідно забути, щоб особа могла жити далі.

Як свідчать відповідні зарубіжні законодавчі та правозастосовчі практики, інформація, яку особа вимагає видалити, повинна відповідати принаймні одній із таких двох вимог: 1) бути неточною/неповною, тобто у своєму змісті відображати не всі деталі, а лише фрагментарно висвітлювати окремі аспекти; 2) бути нерелевантною (тобто така інформація втратила своє значення для заявника через деякі чинники та/або обставини). Хоча процедура формування та подання запиту про видалення персональних даних дозволяє заявнику звертатися безпосередньо до операторів системи пошуку інформації, здебільшого реалізація права на забуття все ще підлягає контролю з боку органів судової влади. Метою рішення суду в таких категоріях справ є отримання особою офіційного дозволу зробити інформацію, що міститься в інтернеті, недоступною для широкої громадськості [6, с. 33]. У контексті російсько-української війни лише особи, які стали жертвами війни й фігурували в новинах як такі, що були зґвалтовані, або свідки, або особи, пов'язані з іншими злочинами російських військових проти людей, можуть розраховувати на видалення цих даних про себе. Можливо, із часом ці особи захочуть, щоб про це забули, журналісти знову й знову не брали в них інтерв'ю, а люди не переживали ще раз свої трагедії. У пошуках оптимального балансу між зазначеними вище правами до уваги слід брати реальні фактичні твердження, навіть якщо вони є несприятливими для відповідної особи. Йдеться, зокрема, про необхідність урахування того факту, що висвітлення інформації про певну особу може мати значний повсюдний ефект та призвести до стигматизації особи, інформація про яку опинилася у відкритому доступі. У такому разі навіть достовірна інформація може бути початком для соціальної ізоляції людини та її вигнання із суспільства [6, с. 33].

Отже, необхідно зважати на певні почуття особи, яка в цій ситуації є жертвою, і не піддавати її додатковим стражданням, за які

потрібно буде нести відповідальність. Застосовуючи системно-орієнтовний підхід до аналізу законодавства Європи, Ф. Верро зазначає, що загалом регіональна модель побудови конструкції права на забуття передбачає вирішення питань, що стосуються збалансування свободи вираження поглядів із загальним правом на приватність і конфіденційність інформації, що безпосередньо стосується особи [11]. Таким чином, коли така інформація раніше буде відомою, резонансною, то зі спливом певного часу для окремих осіб вона забудеться. Водночас для соціального життя жертви потрібно, щоб більше ці відомості не пов'язувалися з конкретною особою, яка є постраждалою.

Таким чином, варто враховувати декілька чинників, зокрема певну згоду особи на поширення про неї певних відомостей. Наприклад, після деокупації території Київської області, зокрема Бородянки, Бучі, Гостомеля, Ірпеня, було розкрито величезну кількість злочинів і трагедій, спричинених збройною агресією. Такі історії були широко висвітлені в медіа разом із персональними даними осіб, тобто в окремих випадках із зазначенням прізвища, ім'я, віку, місця проживання. Через якийсь час, можливо, постраждала особа захоче приховати певну інформацію про себе, щоб уникнути постійного співчуття, суб'єктивного ставлення до себе чи стигматизації. У цьому разі варто, мабуть, просто видалити з опублікованого матеріалу ім'я чи найменування особи. Для цього варто розробити відповідні положення з уточненням.

Висновки

Отже, на підставі викладеного можна стверджувати, що право на забуття є правом нового покоління і воно є недостатньо дослідженим. В Україні відсутнє легальне закріплення права бути забутим у законодавстві. Проте, враховуючи той факт, що джерелом права є рішення ЄСПЛ, можна вважати, що українське правове поле визнає можливість здійснювати таке право особами. Право на забуття взаємопов'язане із правами особи на приватність, на захист персональних даних. Водночас його здійснення не пов'язане із притягненням особи до цивільно-правової відповідальності, зокрема шляхом спростування відомостей про особу чи відшкодування моральної шкоди. Воно полягає у видаленні інформації про особу, якщо вона не становить суспільного інтересу.

Нині існує декілька проблем щодо реалізації зазначеного права. Йдеться про відсутність механізмів здійснення такого права, крім звернення до суду та подання скарги щодо порушення умов згоди на збір та обробку персональних даних.

У контексті російсько-української війни, крім неможливості причетних осіб до збройної агресії здійснити право на забуття, навпаки,

варто регламентувати безперешкодну реалізацію вказаного права особам, які постраждали від війни. І хоча їхні справи були резонансними і становлять значний суспільний інтерес, проте особи мають право, щоб такі ситуації не асоціювалися з ними.

Щодо фізичних та юридичних осіб, які безпосередньо брали участь у війні, віддавали злочинні накази, або компаній, котрі підтримували військові дії та кровопролиття, були спонсорами війни і не припинили свою діяльність на території країни-агресора, то про них необхідно пам'ятати.

Список бібліографічних посилань: 1. Онуфрієнко О. Контрагенти з рф та рб: ризики співпраці // LIGA ZAKON : сайт. 20.04.2022. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/210683_kontragenti-z-rf-ta-rb-riziki-sprvrats (дата звернення: 11.05.2024). 2. Maietta A. Right to be forgotten. *Revista de Estudos Constitucionais, Hermenêutica e Teoria do Direito*. 2020. Vol. 12, No. 2. Pp. 207–226. DOI: <https://doi.org/10.4013/rechtd.2020.122.03>. 3. Белов Д. М., Белова М. В., Горнило О. Т. Право людини на забуття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 2, № 81. С. 57–62. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.9>. 4. Калітенко О. М. Право на забуття: здобуток європейський чи глобальний? *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 35. С. 60–64. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i35.189>. 5. Попов В. А., Попова С. О. Непідтримка агресора як ознака ділової репутації суб'єктів цивільних відносин // *Матеріали круглого столу, присвяченого 19-й річниці Європейського дня цивільного правосуддя* : зб. тез доп. та повідомл. (м. Харків, 25 жовт. 2022 р.) / за заг ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2022. С. 74–77. 6. Совгіря О., Ремінська Ю. Право на забуття: міркування з точки зору конституційно-правової «матерії». *Український часопис конституційного права*. 2021. № 3. С. 23–35. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.3.2021.2>. 7. Попова С. О. Особисті немайнові права юридичної особи: реалії сьогодення : монографія. Харків : Право, 2023. 358 с. 8. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : посібник. Київ : Академвидав, 2003. 568 с. 9. Данчева О. В., Швалб Ю. М. Практична психологія в економіці та бізнесі. Київ : Лібра, 1998. 270 с. 10. Francis D. Most multinationals remain in Russia and fund Putin's invasion of Ukraine // Atlantic Council : сайт. 18.09.2022. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/most-multinationals-remain-in-russia-and-fund-putins-genocidal-invasion/> (дата звернення: 11.05.2024). 11. Werro F. The Right To Be Forgotten: The General Report – Congress of the International Society of Comparative Law, Fukuoka, Juli 2018 // *The Right to Be Forgotten. A comparative study of the Emergent right's evolution and application in Europe, the Americas and Asia* / ed. by F. Werro. Switzerland : Springer, 2020. Pp. 1–35. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-33512-0>.

Надійшла до редколегії 17.05.2024

Прийнята до опублікування 15.06.2024

Popova S. O. The right to be forgotten in the context of the Russian-Ukrainian war

Foreign and domestic legislation and legal doctrine regarding the right to be forgotten, establishing its features, in particular in the context of the Russian-Ukrainian war, are analyzed. It is noted that recently in the international legal field there is a mention of the existence of a new category for legal scholars - the right to be forgotten. The definition of the right to be forgotten is disclosed and it is established that, in a broad sense, the right means that a certain person after a certain period of time can turn to the media to remove previously disseminated information about him, which is not currently of a certain public interest, but at the request of the person should not to exist in public space. In a narrow sense, the right to be forgotten preserves the personal identity of the relevant person in its subjective aspect, which is related to honor, objectivity and reputation, that is, it prevents the person from being reminded of certain information related to him and causing him certain negative consequences in society. The importance of ensuring a balance between freedom of speech, expression of views, freedom of the press and the right to be forgotten is established.

The need to maintain a balance of private and public interests in the context of the right to be forgotten is considered. It is noted that the Court of the European Union recognized the possibility of a person acquiring the right to be forgotten only when there is no interest in information about a specific person in the public space, and also when such a person does not play a special, significant and important social role.

It is emphasized that the right to be forgotten is different from the protection of the right to privacy and its realization does not entail the manifestation of measures of civil liability.

The impossibility of applying the right to be forgotten in the context of the Russian-Ukrainian war is analyzed. Emphasis is placed on the fact that persons who are somehow involved in armed aggression cannot expect that their name will be "whitened" in the future. It is noted that international companies have set a new standard of business behavior regarding geopolitical events in the future with their decisions. It has been established that companies must cease cooperation with the Russia or persons related to it. It was emphasized that transnational corporations, by exiting the Russian market, exert a significant influence on the lack of financing of the military machine, preserving their good name.

It was concluded that there is another side of the medal of the right to be forgotten, when certain information, despite its resonance, must be forgotten so that the victim can live on and count on an objective attitude towards himself. It is proposed to develop relevant provisions on the regulation of the unimpeded exercise of the right to be forgotten by persons who suffered from the war, despite the fact that their cases were high-profile and of great public interest, because a person has the right not to be associated with such situations.

Key words: right to be forgotten, natural person, legal entity, business reputation, moral damage, civil liability, martial law, armed aggression.

УДК 347.43(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.29>

Вікторія Віталіївна Рассказова,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу (старший викладач);*

<https://orcid.org/0000-0003-0887-4880>,

e-mail: vikkyg113@gmail.com

**НОВАЦІЯ ТА ВІДСТУПНЕ ЯК СПОСОБИ ПРИПИНЕННЯ
ЗОБОВ'ЯЗАННЯ**

Уточнено та доповнено критерії розмежування новації та відступного, обґрунтовано, що однією з ключових відмінностей є мета. Наголошено, що за новації сторони, крім припинення первісного зобов'язання, повинні мати намір на заміну наявного зобов'язання саме новим зобов'язанням, яке не існувало раніше між сторонами та яке вишикає на підставі укладеного договору новації. Передання предмета відступного спрямоване саме на остаточну ліквідацію правових зв'язків між сторонами, що не передбачає подальшого розвитку чи зміни правовідносин.

Ключові слова: відступне, новація, розмежування, мета, первісне зобов'язання, цивільне зобов'язання, припинення цивільного зобов'язання.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасній договірній практиці новація та передання відступного є доволі актуальними способами припинення зобов'язання. Водночас поширеним є помилкове трактування сторонами природи зазначених правових конструкцій та певна плутанина у тлумаченні юридичних наслідків відповідних способів припинення цивільного зобов'язання, що зі свого боку спричиняє невинуваті очікування сторін і, як результат, чимало судових спорів саме через непорозуміння учасників договірних правовідносин щодо ознак та підстав розмежування новації та відступного.

Питання загальної характеристики, особливостей та ознак відступного й новації як самостійних підстав припинення цивільного зобов'язання в тому чи іншому контексті висвітлені в багатьох наукових працях, присвячених, зокрема, дослідженню юридичної природи як кожного із зазначених способів, так і з огляду на критерії розмежування, аналіз відмінностей та ознак схожості цих правових інститутів.

Проте актуальною є більш детальна характеристика новації та відступного, адже запропоновані в доктрині критерії розмежування вказаних способів припинення цивільного зобов'язання не знаходять однастайності серед дослідників та залишаються відкритими для подальшого обговорення й потребують уточнення, доповнення з метою

ефективності захисту учасниками цивільних правовідносин своїх прав та інтересів.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти особливостей юридичної природи відступного та новації як самостійних способів припинення цивільного зобов'язання, їхні механізми, порівняльна характеристика їхніх відмінностей, а також підстави їх розмежування від інших суміжних інститутів зобов'язального права висвітлені в низці наукових досліджень як у межах вивчення загальних підстав припинення зобов'язання взагалі, так і щодо відступного та новації зокрема. Так, ознаки відступного та новації, особливості застосування цих механізмів ліквідації юридичних зв'язків між сторонами та їх наслідки, а також порівняльно-правову характеристику вказаних інститутів та критерії їх відмежування від суміжних способів припинення цивільного зобов'язання висвітлено у працях А. В. Коструби, О. І. Міхно, Є. В. Падуна, І. Й. Пучковської, К. В. Самусєвої, С. Е. Сибіги, Є. О. Тупицької та ін.

Проте потребують уточнення та доповнення наявні підходи до визначення й характеристики критеріїв розмежування новації та відступного для формування більш ефективної та сталої практики їх застосування.

Мета і завдання дослідження

Аналіз деяких відмінностей механізмів новації та відступного, поглиблення та доповнення наукових напрацювань щодо ключових відмінностей вказаних правових інститутів є *метою* цього дослідження, що сприятиме формуванню більш глибокої правової характеристики зазначених способів припинення цивільного зобов'язання. *Завданням* є з'ясування особливих відмінних ознак, змісту і цілей передання предмета відступного та новації, що є вихідною засадою їх розмежування, а також виявлення нових можливих критеріїв.

Наукова новизна дослідження

Сформульовано висновки щодо ключових особливостей змісту і характеристики відступного та новації як основних відмінностей, що слугуватиме доповненню й уточненню наявних доктринальних напрацювань і підходів до трактування інститутів відступного та новації, вдосконаленню практики їх розмежування і застосування.

Виклад основного матеріалу

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у ст. 600 містить визначення відступного¹ як самостійної підстави припинення цивільного

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.05.2024).

зобов'язання, що не розкриває повною мірою його правову природу як інституту та не наводить основних його спеціальних ознак як способу припинення зобов'язання та як правочину. Не міститься в цьому нормативному положенні і більш детальної характеристики переліку суттєвих ознак відступного. Зокрема, передбачено, що зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передавання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо). При цьому розмір, строки та порядок передавання відступного встановлюються сторонами. Отже, наведене вище законодавче визначення лише вказує основні вимоги до змісту відповідних правовідносин та надає підстави для подальшого їх аналізу.

Власне з огляду на порівняно новий у цивільному праві інститут відступного та лаконічність законодавчого регулювання виникає неоднозначне тлумачення ст. 600 ЦК України у правозастосовній практиці через дещо різні погляди щодо умов застосування цієї конструкції для припинення договірних та недоговірних зобов'язань.

Законодавче визначення новації закріплене у ст. 604 ЦК України, в якій, зокрема, передбачається, що зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новація). У випадках, передбачених законом або договором, новація може здійснюватися щодо декількох первісних зобов'язань. При цьому законодавцем визначено випадки, в яких застосування цього способу припинення зобов'язання не допускається.

Крім того, зазначене законодавче положення містить застереження, що новація припиняє додаткові зобов'язання, пов'язані з первісним зобов'язанням, якщо інше не встановлено договором, крім випадків, передбачених законом¹.

Як бачимо, у правових конструкціях відступного та новації є низка суттєвих відмінностей, зокрема щодо природи новації як заміни первісного зобов'язання новим зобов'язанням (варто зауважити, що йдеться не про зміну умов первинного зобов'язання, а про виникнення нового за своїм змістом зобов'язання між тими ж сторонами) та відступного як заміни первісного зобов'язання передаванням узгодженого предмета відступного; щодо моменту припинення первісного зобов'язання при новації та відступному; щодо випадків недопустимості застосування відповідних конструкцій тощо.

Проте важливе значення для забезпечення єдиних підходів до застосування відступного та новації є визначення їхніх особливих

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 15.05.2024).

ознак та більш глибокий аналіз підстав їх розмежування, що сприятиме правильному застосуванню цих інститутів та припиненню сторонами зобов'язання саме в той спосіб, який відповідатиме очікуванням сторін, їхнім прагненням та інтересам, а не внаслідок помилки чи викривлення сутності наявних між ними зобов'язальних правовідносин.

Так, у науковій літературі в цілому справедливо зауважено, що однією з ключових відмінностей та «найголовнішим критерієм відмежування є ціль використання конкретного способу припинення зобов'язання». Зокрема, наголошується, що «метою новації є укладання договору щодо припинення первісного зобов'язання та внаслідок цього виникнення нового, яке відрізняється за змістом. Ціллю відступного є укладання договору, згідно з яким первісне зобов'язання зберігається, змінюється лише предмет» [1, с. 150].

Слушним є зауваження і щодо характеристики очікуваних намірів сторін при застосуванні новації та відступного з огляду на їхню різну правову природу, адже особливості вказаних аспектів волевиявлення сторін є вкрай важливими при встановленні природи тих правовідносин, які склалися між сторонами, а також при вирішенні правових спорів між ними. Варто погодитися, що «під час відступного волевиявлення контрагентів спрямовано на збереження первісного зобов'язання з наданням боржнику права відкупитися від його виконання (замінити первісний предмет виконання) і тим самим припинити дію основного зобов'язання. Водночас під час новації потрібен намір на припинення первісного зобов'язання шляхом установа нового як такого, що породжує для боржника новий обов'язок» [2, с. 95].

Проте вважаємо за необхідне уточнити, що, застосовуючи інститут новації, сторони повинні мати намір на заміну наявного зобов'язання саме новим зобов'язанням, тобто не на зміну умов чи окремої умови про предмет первісного зобов'язання, і не лише намір на припинення наявного між ними зобов'язання, а його припинення шляхом виникнення нового зобов'язання. При цьому варто наголосити, що новація не спрямована на припинення наявного між сторонами саме правового зв'язку, адже з укладенням угоди про новацію правовідносини сторін не припиняються, а продовжують тривати, оскільки замість зобов'язання, яке припиняється, виникає нове зобов'язання, узгоджене сторонами.

Водночас передання обумовленого відступного замість виконання первісного зобов'язання спрямоване насамперед саме на остаточну ліквідацію правових зв'язків між сторонами, і йдеться не про розвиток наявних правовідносин відповідно до нових умов чи на підставі нового зобов'язання, а саме про припинення.

Саме цей аспект вважаємо ключовим у характеристиці відмінностей відступного та новації поряд з іншими відмінностями.

Зокрема, варто погодитися, що важливим для розмежування новації та відступного є момент припинення первісного зобов'язання, зокрема, як зазначається дослідниками, у разі новації первісне зобов'язання «припиняється з укладенням договору новації, тобто з моменту досягнення домовленості сторін, у разі застосування відступного – з моменту виконання зобов'язання, тобто під час передання боржником кредиторіві відступного» [1, с. 150]. Так, «закон називає різні моменти припинення існуючого між сторонами зобов'язання: при відступному цей момент пов'язаний з переданням боржником кредиторіві відступного; при новації – з моменту домовленості сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами» [2, с. 95]. У наукових працях, присвячених договору новації в окремих правовідносинах, також звертається увага на особливості новації з огляду на момент виникнення нового зобов'язання. Зокрема, зазначається, що під час укладення домовленості про новацію боргу в позикове зобов'язання «правові наслідки за цим правочином настають із моменту, коли сторони досягли згоди щодо всіх його істотних умов» [3, с. 33].

При цьому дійсно в разі новації правоприпиняючим фактом є «домовленість сторін про припинення первісного та виникнення нового зобов'язання, а в разі передачі узгодженого предмета відступного юридичними фактами є не тільки домовленість про відступне, а й обов'язок боржника передати предмет відступного» [1, с. 150].

Проте важливо наголосити, що у складі правоприпиняючих фактів у разі застосування механізму відступного є не обов'язок боржника передати відступне, як зазначається, а власне факт передання відступного, тобто виконання угоди про відступне, оскільки укладення самої угоди про відступне, узгодження предмета відступного й встановлення обов'язку боржника передати предмет відступного не припиняють наявне зобов'язання.

Варто також звернути увагу на судову практику, в якій наголошується на особливостях новації як способу припинення зобов'язання, які необхідно враховувати при аналізі договірних правовідносин, що склалися між сторонами, та розмежовувати новацію та її наслідки від суміжних інститутів, зокрема передання відступного.

Так, цікавими є висновки Верховного Суду у справі № 609/67/18, у яких, зокрема, суд касаційної інстанції дійшов висновку, що «новація – це угода про заміну первинного зобов'язання новим зобов'язанням між тими самими сторонами. Вона не припиняє правового

зв'язку сторін, оскільки замість зобов'язання, дія якого припиняється, виникає узгоджене ними нове зобов'язання»¹.

Судом наголошено, що зі змісту ст. 604 ЦК України вбачається, що ознаками новації є: спосіб припинення зобов'язання; вона можлива лише між тими самими сторонами (сторонами попереднього зобов'язання); вона є двостороннім правочином (договором); нове зобов'язання пов'язане з попереднім і спрямоване саме на заміну первісного зобов'язання новим, а не на заміну цього зобов'язання².

Як зазначається в судовому рішенні, до умов новації згідно з вимогами закону віднесено такі: нове зобов'язання повинне пов'язувати тих самих осіб, що і первісне; сторони мають досягти згоди щодо заміни одного зобов'язання іншим, а «домовленість про новацію» – це договір про заміну зобов'язання; вчиняється новація у формі двостороннього правочину (новаційного договору), який має відповідати вимогам до форми та змісту, необхідних для нового зобов'язання; наявність наміру сторін вчинити новацію, про який сторони повинні обов'язково вказати в договорі, а за відсутності такого застереження первісне зобов'язання не припиняється, а буде діяти разом із новим; дійсність первісного зобов'язання (недійсність первісного зобов'язання веде до недійсності й нового зобов'язання, що впливає з новації, якщо ж недійсним є новаційний договір, сторони залишаються пов'язаними первісним зобов'язанням, і новація не відбувається); заміна змісту зобов'язання або має виконуватися те саме, але на іншій правовій підставі; допустимість заміни первісного зобов'язання новим³.

Отже, як наголошує суд касаційної інстанції, важливою умовою новації є «наявність наміру сторін вчинити новацію, про який сторони повинні обов'язково вказати в договорі, оскільки за відсутності такого застереження первісне зобов'язання не припиняється, а буде діяти поряд із новим»⁴.

Крім того, доволі цікавим є питання заміни сторони зобов'язання при новації з точки зору аналізу допустимості такої заміни і як додаткової підстави порівняння механізмів відступного та новації як способів припинення цивільного зобов'язання. У науковій доктрині започатковано обговорення [4, с. 101] цієї доволі дискусійної проблематики,

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.03.2019 : справа № 609/67/18, провадження № 61-43444св18 // LIGA 360 : сайт. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80622502> (дата звернення: 15.05.2024).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

зважаючи на законодавче регулювання щодо зазначеного питання та судову практику, що, на нашу думку, потребує подальшого вивчення та може слугувати поглибленню правової характеристики новації та відступного, а отже, і розширення системи підстав їх розмежування.

Висновки

Вважаємо, що однією з основних та першочергових відмінностей між новацією та відступним, на яку варто звертати увагу при характеристиці наявних правовідносин між сторонами, є мета. Так, застосовуючи інститут новації, сторони повинні мати намір на заміну наявного зобов'язання саме новим зобов'язанням (не на зміну умов чи окремої умови про предмет зобов'язання). При цьому новація наперед характеризується тим, що з укладенням угоди про нове зобов'язання загалом не припиняються правовідносини сторін, оскільки замість зобов'язання, яке припиняється, виникає нове зобов'язання, узгоджене сторонами.

Водночас передання узгодженого відступного замість виконання первісного зобов'язання спрямоване передусім саме на ліквідацію правових зв'язків між сторонами.

Саме цей аспект вважаємо ключовим у характеристиці відмінностей відступного та новації поряд з іншими відмінностями.

Цікавим також для подальшого вивчення є можливість розмежування новації та відступного за ознакою допустимості заміни сторони в зобов'язанні, юридичних наслідків недійсності угоди про відступне та відповідно нового зобов'язання при новації тощо.

Список бібліографічних посилань: **1.** Самусєва К. В. Новація як спосіб припинення зобов'язання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 148–151. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/36>. **2.** Падун Є. В. Критерії відмежування відступного від новації в цивільному праві України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 91–97. **3.** Тупицька Є. О. Поняття та правова природа договору новації боргу у позикове зобов'язання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. 1, т. 2. С. 32–35. **4.** Сибіга С. Е. Новація, зміна умов договору і заміна сторони у зобов'язанні. *Право і суспільство*. 2016. № 4, ч. 2. С. 97–103.

Надійшла до редколегії 20.05.2024

Прийнята до опублікування 20.06.2024

Rasskazova V. V. Novation and indemnity as ways to terminate an obligation

In modern contractual practice, novation and the transfer of the indemnity are quite relevant ways of terminating the obligation, which makes it necessary to deepen the characteristics of the distinguishing features and the principles of distinguishing the mentioned mechanisms for terminating the civil obligation.

It is substantiated that one of the main and primary differences between novation and indemnity, which should be paid attention to when characterizing the legal relationship between the parties, is the purpose. In particular, it is emphasized that during novation, the parties must intend to replace the existing one with a new obligation that did not previously exist between the parties and that arises on the basis of the concluded novation agreement (that is, in this case, it is not about changing the conditions or a separate condition for the performance of the original obligation). Novation is primarily characterized by the fact that the conclusion of an agreement on a new obligation generally does not terminate the legal relationship of the parties, since instead of the initial obligation, the validity of which is terminated, a new obligation agreed upon by them arises, and therefore, a legal relationship between the creditor and the debtor continues. At the same time, the transfer of the object of indemnity agreed upon by the parties instead of the fulfillment of the original obligation is aimed primarily at the liquidation of legal ties between the parties. With the transfer of the assignable object, that is, with the execution of the assignable agreement, the initial obligation is terminated and the legal relationship between the parties is also definitively terminated, without further development or change in accordance with other grounds or conditions.

It is this aspect that is key in the characterization of the differences between indemnity and novation in combination with other grounds for distinguishing the mentioned legal institutions, because the purpose and functions of novation and indemnity in the regulation of civil legal relations are completely different, which determines the choice by the parties of one or another way of terminating the obligation depending on the goal they expect to achieve.

Some approaches in the doctrine regarding the differences between novation and indemnity have been clarified and supplemented, in particular with regard to the moment of termination of the original obligation, the peculiarities of the composition of the terminating fact.

Key words: indemnity, novation, differentiation, purpose, original obligation, civil obligation, termination of civil obligation.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 341.3:342.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.30>

Юрій Феодосійович Іванов,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини,
відділ права на працю (начальник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6947-7873>,
e-mail: drivanov@ukr.net;

Майя Вікторівна Іванова,

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
організаційний відділ (науковий співробітник);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0243-3478>,
e-mail: ivanova@nbuv.gov.ua

МОНІТОРИНГ ОМБУДСМАНА УКРАЇНИ ЗА ДОДЕРЖАННЯМ ТРУДОВИХ ПРАВ ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ, ЗНИКЛИХ БЕЗВІСТИ ЗА ОСОБЛИВИХ ОБСТАВИН

Розкрито результати моніторингу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання трудових прав осіб зі статусом осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Встановлено неможливість належним чином реалізувати гарантовані Конституцією України трудові права працівників, які є безвісти зниклими. Акцентовано на різних підходах до забезпечення трудових прав цивільних працівників залежно від займаної посади. Констатовано відсутність чіткого переліку осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Наголошено на недосконалому механізмі інформування держателем Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, роботодавця про набуття особою такого статусу. Встановлено, що в разі відсутності зниклої особи роботодавець не має змоги виплатити заробітну плату її родичам.

Ключові слова: конституційні права, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, омбудсман, міжнародне гуманітарне право, зниклі безвісти за особливих обставин, трудові права, працівники.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Збройна агресія з боку РФ спричинила непоодинокі випадки знищення цивільних осіб, подальша доля яких є невідомою. Ця проблема існує з 2014 року, однак після початку повномасштабного

вторгнення це явище стало масовим. Для таких осіб передбачається надання низки гарантій з боку держави, отримання яких можливе після набуття спеціального статусу – особа, зникла безвісти за особливих обставин.

Питання захисту прав зниклих осіб є актуальними у всьому світі й насамперед у районах, де відбуваються збройні конфлікти або воєнні дії. Міжнародний Комітет Червоного Хреста у 2019 році випустив в Україні практичний посібник «Супровід родичів осіб, зниклих безвісти»¹. Зміст цього посібника має узагальнений характер, і як зазначає Міжнародний Комітет Червоного Хреста, напрацювання до цього посібника почались з 2000 року, з часу надання допомоги родичам зниклих безвісти в Боснії і Герцеговині. Він розрахований передусім на родичів зниклих безвісти. Автори посібника звертають увагу, що родичі зниклих безвісти не мають будь-якої інформації про своїх близьких, а невизначеність щодо долі зниклих спричиняє психологічні страждання. Крім того, у посібнику розкриваються питання порушення трудових прав внаслідок зникнення осіб. Основними порушеннями, які негативно впливають на близьких та родичів зниклих осіб, є: «... фінансові труднощі, зниження рівня життя аж до потрапляння в економічну залежність, погані житлові умови, труднощі у вихованні дітей і веденні господарства; труднощі, з якими стикаються люди похилого віку, що втратили дітей, на чюю підтримку вони розраховували; борги, викликані веденням розшуку зниклих безвісти родичів. Все це накладається на інші чинники, які впливають на населення в цілому: високий рівень безробіття, відсутність навичок для виконання тих видів роботи, які пропонує ринок праці, а також нестримна корупція»².

Стан дослідження проблеми

До окремих проблем осіб, зниклих за особливих обставин, звертались і вітчизняні вчені. Після повномасштабного вторгнення з боку рф В. Колпаков досліджував поняття осіб, зниклих за особливих обставин, та порядок їх розшуку. Вчений доходить висновку, що «інститут осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, має комплексну правову природу, є результатом інтеграції відносин різної генези: матеріальних, процесуальних, процедурних, цивільно-правових, адміністративно-правових, оперативного-розшукових, управлінських, деліктних, сфери забезпечення свобод, інтересів і прав людини тощо». Також він звертає увагу на неможливість такою особою самостійно

¹ Супровід родичів осіб, зниклих безвісти : практ. посіб. / Міжнародний Комітет Червоного Хреста. Київ, 2019. 178 с. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2020/03/Acc-families_UKR_LR.pdf (дата звернення: 29.04.2024).

² Там само.

реалізувати права, передбачені законодавством, реалізацією прав є інші суб'єкти – родичі та члени сім'ї, для яких необхідно створення алгоритму дій [1]. І. Голубенко, вивчаючи питання цивільних осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, проводить аналіз положень статей Женевських конвенцій та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій та на основі національного законодавства досліджує порядок набуття статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин [2].

Фахівцями центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги були роз'яснені питання щодо правового статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та права таких осіб. Крім того, вони звернули увагу на трудові права зниклих осіб, які передбачені законодавством, проте не зазначили, яким чином ці права можуть бути реалізовані¹.

Аналіз наукових публікацій засвідчує, що поза увагою науковців залишається питання дотримання трудових прав вказаної категорії громадян. Право на працю є одним із визначальних соціально-економічних прав, яке відображає потребу створювати матеріальні та духовні цінності як для задоволення своїх потреб, так і для існування суспільства загалом [3]. Вищезазначене свідчить про важливість для країни, на території якої ведуться бойові дії, теми щодо дотримання прав осіб, які зникли безвісти за особливих обставин.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в розкритті питання дотримання трудових прав осіб, які зникли безвісти за особливих обставин. З урахуванням конкретної мети окреслено такі *завдання*: проаналізувати основні законодавчі акти, які розкривають правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та встановлене законодавством право на працю таких осіб; визначити стан дотримання їхніх трудових прав; дослідити результати моніторингу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за дотриманням права на працю осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Наукова новизна дослідження

Комплексно досліджено нормативно-правові акти, в яких встановлено правовий статус осіб, зниклих безвісти, й визначено їхні трудові гарантії. Спираючись на державні пріоритети щодо гарантування прав громадян, виявлено прогалини в законодавстві, які не

¹ Особливості правового статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин // Юридична Газета online : сайт. 26.01.2023. URL: <https://jur-gazeta.com/golovna/osoblivosti-pravovogo-statusu-osib-zniklih-bezvisti-za-osoblivih-obstavlin.html> (дата звернення: 29.04.2024).

дають змогу цивільним особам, зниклим безвісти за особливих обставин, а також членам їхніх сімей належним чином реалізувати право на працю.

Виклад основного матеріалу

У Загальній декларації прав людини проголошується, що кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність; ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує його гідність, поводження й покарання; зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання¹. Проголошені в Загальній декларації прав людини принципи знайшли своє подальше втілення в міжнародних та національних нормативно-правових нормах. Стаття 3 Конституції України закріплює, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»².

Збройна агресія з боку РФ, особливо після повномасштабного вторгнення, всупереч усім міжнародним нормам, засвідчує про вчинення злочинів проти цивільного населення. Дії російського агресора призводять до непоодиноких випадків зникнення наших громадян та відсутності інформації про їхню подальшу долю. Відповідно до положень ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду злочином проти людяності вважаються дії, коли вони «вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти будь-якого цивільного населення, і такий напад вчиняється усвідомлено»³. До таких діянь, зокрема, належать: вбивство; поневолення; депортація чи насильницьке переміщення населення; ув'язнення або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи з порушенням основоположних норм міжнародного права; насильницьке зникнення людей; інші нелюдські дії аналогічного характеру, які полягають у навмисному заподіянні сильних страждань, серйозних тілесних ушкоджень чи серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю⁴.

¹ Загальна декларація прав людини : від 10.12.1948 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 29.04.2024).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 29.04.2024).

³ Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17.07.1998 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 29.04.2024).

⁴ Там само.

З метою правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із розшуком та соціальним захистом осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, і членів їхніх сімей був ухвалений Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» (далі – Закон № 2505). У Законі № 2505 розкривається поняття «особа, зникла безвісти за особливих обставин», «особливі обставини»¹. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 року № 535-р (з останніми змінами, внесеними постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2023 року № 975) затверджено Комплексний план заходів щодо захисту прав та інтересів осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, жертв насильницьких зникнень, членів їхніх сімей. Першим пунктом цього Плану передбачається постійно проводити узагальнення практики застосування законодавства із зазначених питань, а в разі виявлення проблемних питань розробляти пропозиції до законодавства щодо поновлення прав зниклих осіб та членів їхніх сімей. Виконавцями є Міністерство внутрішніх справ України, Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, інші заінтересовані центральні та місцеві органи виконавчої влади². Моніторинг Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Омбудсман України) свідчить, що узагальнення практики дотримання трудових прав зниклих осіб заінтересованими органами не проводилося.

Відповідно до ст. 101 Конституції України парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина здійснює Омбудсман України. Межі повноважень та способів, у який він має право діяти, визначені Конституцією України та Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Відповідно до ч. 2 ст. 4 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» діяльність Омбудсмана України «доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не віднімає їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод»³. Омбудсман України на постійній

¹ Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19> (дата звернення: 29.04.2024).

² Про затвердження комплексного плану заходів щодо захисту прав та інтересів осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, жертв насильницьких зникнень, членів їх сімей : розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.05.2021 № 535-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-p> (дата звернення: 29.04.2024).

³ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр> (дата звернення: 29.04.2024).

основі здійснює моніторинг додержання конституційних прав людини і громадянина, зокрема осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Моніторингом Омбудсмана України щодо дотримання трудових прав зниклих осіб було встановлено таке.

Особа набуває статусу зниклої особи з моменту внесення про неї відомостей до Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (далі – Реєстр), і до моменту припинення її розшуку в порядку, передбаченому Законом № 2505. Зниклих осіб відповідно до Закону № 2505 умовно можна поділити на дві категорії: військові – це особи, які зникли безвісти під час проходження військової служби і яким надаються гарантії відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», та цивільні – це особи, які зникли безвісти за особливих обставин. Цивільних осіб, які на момент свого зникнення перебували у трудових правовідносинах, згідно із Законом № 2505 умовно також можна поділити на дві категорії: цивільні працівники і цивільні, які виконують функції держави. За цивільними працівниками відповідно до ч. 5 ст. 8 Закону № 2505 «зберігаються місце роботи та займана посада, але не більш як до моменту визнання її безвісно відсутньою чи оголошення померлою у порядку, встановленому законодавством»¹. За цивільними особами, які виконували функції держави, відповідно до ч. 1 ст. 9 Закону № 2505 «зберігаються місце роботи, займана посада та середній заробіток на підприємстві, в установі, організації, незалежно від підпорядкування, але не більш як до моменту оголошення такої особи померлою в порядку, встановленому законодавством»². Отже, за цивільними працівниками, які зникли безвісти за особливих обставин, зберігаються місце роботи та займана посада, а цивільним, які виконують функції держави, виплачується також середня заробітна плата.

Зауважимо, що соціальний захист військовослужбовців та цивільних осіб, зокрема захист трудових прав, відрізняється. Урядом для військовослужбовців, осіб рядового й начальницького складу, поліцейських та їхніх сімей під час дії воєнного стану в разі зникнення безвісти таких осіб передбачена додаткова винагорода в розмірі 100 000 грн. При цьому нарахування та сплата податків, зборів, внесків до відповідних бюджетів здійснюється в порядку, визначеному законодавством як для грошового забезпечення³.

¹ Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12.07.2018 № 2505-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19> (дата звернення: 29.04.2024).

² Там само.

³ Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів

Станом на 6 лютого 2024 року в Реєстрі містяться відомості щодо 20 855 осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, з них 18 056 є військовослужбовцями, 2 725 – цивільними особами, щодо 74 осіб відсутня інформація про їхній статус (військовослужбовець чи цивільна особа). Реєстром не передбачений поділ цивільних осіб на цивільних працівників та цивільних осіб, які виконували функції держави.

Згідно з ч. 1 ст. 5 Закону № 2505 зникла особа має всі права, гарантовані Конституцією України та законами України. Але моніторинг правозастосовної практики свідчить про низку неврегульованих моментів, що призводить до порушення трудових прав зазначеної категорії осіб. Так, у Законі № 2505 відсутній чіткий перелік осіб, уповноважених на виконання функцій держави, відсутній такий перелік і в інших нормативно-правових актах. Виконання завдань і функцій держави – це суть діяльності державної служби, про що наголошено в Законі України «Про державну службу»¹. В інших законах прямо не встановлюється, що цивільні особи, крім державних службовців, здійснюють функції держави. У Законі України «Про запобігання корупції» визначаються суб'єкти, до яких належать особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (зокрема, державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування); особи, які привірюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права; інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією². Таким чином, відсутній перелік осіб, уповноважених на виконання функцій держави, не зазначено, чи належать посадові особи місцевого самоврядування до осіб, які виконують функції держави, не визначено, чи можна вважати інші категорії суб'єктів, передбачених у Законі України «Про запобігання корупції», такими, що виконують функції держави.

Механізм виплати середнього заробітку особам, зниклим безвісти, передбачений Порядком виплати середнього заробітку особам,

України від 28.02.2022 № 168 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-p> (дата звернення: 29.04.2024).

¹ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 29.04.2024).

² Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 29.04.2024).

уповноваженим на виконання функцій держави, які зникли безвісти за особливих обставин (далі – Порядок), затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 року № 433, згідно з яким право на виплату середнього заробітку виникає із дня набуття правового статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин; виплата зарплати проводиться роботодавцем за рахунок коштів Державного бюджету України в межах фонду заробітної плати; оплата праці проводиться у строки, встановлені для виплати зарплати; виплата середнього заробітку проводиться на підставі внесеної інформації до Реєстру; держатель Реєстру не пізніше ніж через 24 години з моменту внесення до нього інформації повинен надіслати роботодавцю інформацію про дату набуття особою статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин; сплата єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – ЄСВ) здійснюється відповідно до вимог законодавства. Виплата середнього заробітку припиняється в разі: повернення таких осіб на роботу (службу); оголошення таких осіб померлими в порядку, встановленому законодавством; смерті таких осіб¹. Результати моніторингу положень Порядку засвідчують, що виплата середнього заробітку проводиться роботодавцем у строки, встановлені для виплати зарплати. Така виплата повинна здійснюватися безпосередньо працівнику. Ані Законом № 2505, ані іншими нормативно-правовими актами не передбачено право на виплату заробітної плати родичам або членам сім'ї зниклої особи. У Законі № 2505 наводиться широкий перелік близьких родичів та членів сім'ї зниклої особи, до яких належать: чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчєрка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, зокрема особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі. У наведеному переліку відсутня черговість звернення до уповноважених органів, яка передбачена, наприклад, Цивільним кодексом України щодо черг спадкування. Крім того, права близьких родичів та членів сім'ї особи, зниклої безвісти за особливих обставин, визначені у ст. 6 Закону № 2505. Зазначеною нормою передбачено, що члени сім'ї особи, зниклої безвісти за особливих

¹ Про затвердження Порядку виплати середнього заробітку особам, уповноваженим на виконання функцій держави, які зникли безвісти за особливих обставин : постановою Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 № 433 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2019-p> (дата звернення: 29.04.2024).

обставин, мають право на соціальний захист у порядку, визначеному законодавством України, що не передбачає отримання заробітної плати за зниклою особою.

Згідно з п. 6 Порядку держатель Реєстру не пізніше ніж через 24 години з моменту внесення до Реєстру інформації повинен надіслати роботодавцю інформацію про дату набуття особою статусу особи, зниклої безвісти за особливих обставин. Але моніторингом Омбудсмана України встановлено, що механізм інформування роботодавця відсутній, держатель Реєстру таку інформацію не надсилає.

Відповідно до положень ст. 18 Закону № 2505 заява про розшук зниклої особи подається родичем або уповноваженими особами, визначеними в цій статті, до органів Національної поліції України. У заяві повинна бути зазначена необхідна інформація, що може сприяти розшуку такої особи. Обов'язкові складові такої інформації в Законі № 2505 відсутні. Деталізується така інформація в п. 7 розд. I Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин¹. Серед зазначеного переліку відсутні відомості про місце роботи зниклої особи. Моніторингом Омбудсмана України було встановлено відсутність механізму інформування роботодавця про статус зниклої особи.

Пунктом 10 Порядку встановлюється, що оподаткування, нарахування та сплата ЄСВ на середній заробіток здійснюється відповідно до вимог законодавства. Для цивільних осіб, які виконували функції держави, у разі нарахування заробітної плати автоматично нараховується сплата ЄСВ, для цивільних працівників сплата ЄСВ не передбачена. Адже Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» передбачено, що «застрахованою особою є фізична особа, яка відповідно до законодавства підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і сплачує (сплачувала) та/або за яку сплачується чи сплачувалася у встановленому законом порядку єдиний внесок»². У цьому Законі відсутня така категорія осіб, як зниклі безвісти за особливих обставин. У статті 11 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» наведений перелік осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню, проте в

¹ Про затвердження Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : наказ МВС України від 29.08.2022 № 535 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-22> (дата звернення: 29.04.2024).

² Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> (дата звернення: 29.04.2024).

цьому переліку також відсутня така категорія, як особи, зниклі безвісти за особливих обставин¹. Таким чином, для цивільних працівників зберігання місця роботи та займаної посади не впливає на подальше пенсійне та соціальне забезпечення, виходячи з того, що таким особам не зараховується страховий стаж через несплату ЄСВ.

Внесення відомостей до Реєстру й отримання для цього відповідної інформації потребує певного часу. До отримання статусу зниклої безвісти з такою особою можуть бути тимчасово зупинені трудові відносини відповідно до ст. 12 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»². У разі тимчасового зупинення дії трудового договору відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат покладається на державу-агресора. Кодексом законів про працю України передбачено, що однією з підстав припинення трудового договору є відсутність працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці поспіль (п. 8-3 ч. 1 ст. 36)³.

Законом № 2505 передбачена діяльність Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, основні повноваження якого стосуються тільки розшуку вказаної категорії осіб. Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання виконання Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин»⁴ передбачалось, що така особа є посадовою особою Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, але відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 року № 535-р Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, є посадовою особою Міністерства внутрішніх справ України.

Положенням про Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 року № 376, передбачено, що

¹ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення: 29.04.2024).

² Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 29.04.2024).

³ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 29.04.2024).

⁴ Деякі питання виконання Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» : постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 № 511 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/511-2022-п> (дата звернення: 29.04.2024).

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (далі – Мінреінтеграції) є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованої рф території України, а також прилеглих до неї територій, дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України (крім повноважень з координації розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та вирішення інших пов'язаних з цим питань відповідно до Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин»)¹. До внесення змін від 12 вересня 2023 року Мінреінтеграції не мало обмежень у своїй діяльності щодо повноважень із соціального захисту зниклих осіб відповідно до Закону № 2505.

Сьогодні положеннями Закону № 2505 не передбачений орган державної виконавчої влади, який спеціально формував би політику щодо задоволення потреб зниклих осіб та членів їхніх сімей. Цю прогалину 12 вересня 2023 року постановою № 975² заповнив Кабінет Міністрів України шляхом унесення змін до постанови від 29 квітня 2022 року № 511, якою передбачається, що Уповноважений з питань осіб, зниклих безвісти, за особливих обставин є посадовою особою МВС України, на яку покладено повноваження щодо координації розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та вирішення інших пов'язаних із цим питань відповідно до Закону № 2505.

Зазначені зміни також внесені і в Положення про Міністерство внутрішніх справ України, в абз. 7 п. 1 якого передбачено, що МВС України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику в частині повноважень з координації розшуку осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, та вирішення інших пов'язаних із цим питань відповідно до Закону № 2505³. Таким чином, МВС України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері

¹ Деякі питання Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій : постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 № 376 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-p> (дата звернення: 29.04.2024).

² Питання визначення повноважень деяких органів у сфері дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України : постанова Кабінету Міністрів України від 12.09.2023 № 975 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/975-2023-p> (дата звернення: 29.04.2024).

³ Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-p> (дата звернення: 29.04.2024).

дотримання трудових прав цивільних осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, на нього покладається завдання проводити узагальнення практики застосування законодавства із зазначених питань, а в разі виявлення проблем розробляти пропозицій до законодавства щодо поновлення прав зниклих осіб та членів їхніх сімей.

Висновки

Аналіз практики застосування Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» в частині дотримання права на працю цивільних осіб дає змогу зробити певні висновки. Цивільним особам, які перед моментом зникнення за особливих обставин були працевлаштовані, гарантується низка трудових прав. Так, за цивільними працівниками зберігається місце роботи і займана посада, а за цивільними особами, які виконували функції держави, ще й заробітна плата, нарахування якої передбачає сплату ЄСВ, що в подальшому позитивно впливатиме на рівень соціального та пенсійного забезпечення.

Водночас результати моніторингу Омбудсмана України засвідчують, що механізм дотримання трудових прав зниклих осіб за особливих обставин не дозволяє реалізувати таке право. До негативних факторів, що призводять до порушення трудових прав, слід віднести: відсутність чіткого переліку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, що унеможлиблює встановити осіб, яким таке право гарантується; відсутність відомостей про місце роботи зниклої особи в Реєстрі; відсутність механізму інформування держателем Реєстру роботодавця про набуття цивільною особою статусу особи, зниклої за особливих обставин; відсутність інформації в роботодавця про статус особи, що не надає змоги нараховувати заробітну плату особі, уповноваженій на виконання функцій держави, а отже, сплачувати ЄСВ; відсутність у роботодавця змоги виплатити заробітну плату родичам зниклої особи; відсутність черговості серед родичів у можливості отримувати заробітну плату; відсутність у роботодавця інформації про статус цивільної особи, зниклої безвісти за особливих обставин, що дає йому право тимчасово зупинити з такими особами трудові відносини або звільнити таку особу відповідно до положень Кодексу законів про працю України.

Сподіваємось, унесення відповідних змін до зазначених нормативно-правових актів дозволить поновити трудові права цивільних осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Список бібліографічних посилань: 1. Колпаков В. К. Зниклі безвісти за особливих обставин: поняття і розшук. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 1 (48). С. 59–66. DOI: <https://doi.org/10.32782/ruuv.v1.2023.13>. 2. Голубенко І. І. Правові аспекти визнання фізичної особи зниклою безвісти за особливих обставин в умовах правового

режиму воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 87–90. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/18>. 3. Іванов Ю. Ф. Науково-практичний коментар Кодексу законів про працю України. Київ : Алерта, 2020. 788 с.

Надійшла до редколегії 16.05.2024

Прийнята до опублікування 19.06.2024

Ivanov Yu. F., Ivanova M. V. Monitoring by the Ombudsman of Ukraine for compliance with the labor rights of civilians who have disappeared under special circumstances

The results of the monitoring of the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine regarding compliance with the labor rights of persons with the status of persons who have disappeared under special circumstances are presented. The actuality of the topic is due to the fact that ensuring compliance with the constitutional rights of citizens, primarily citizens who need additional social protection, is a priority of the state. Attention was drawn to the fact that the observance of such rights, especially in the conditions of martial law, is an important aspect of state policy. The purpose of the article is to analyze the legislation regulating compliance with the labor rights of civilian employees who are missing due to military aggression by the Russian Federation. Achieving the outlined goal became possible thanks to the use of a complex of methods of scientific knowledge: dialectical, comparative-legal, formal-logical, systemic-structural.

On the basis of the conducted analysis, it was established that the legal norms that guarantee the preservation of the labor rights of the investigated category of employees are imperfect, which prevents the proper realization of the constitutionally guaranteed labor rights of employees who are missing. It has been established that there are different approaches to ensuring the labor rights of civilian employees depending on the position. It was established that the absence of a clear list of persons authorized to perform state functions makes it impossible to determine a complete list of such persons.

The role of the Ombudsman of Ukraine in observing the labor rights of the specified category of persons is emphasized. The imperfection of the mechanism of informing the owner of the Register of missing persons of the employer about the acquisition of such a status by the person was noted. It has been established that in the absence of a missing person, the employer is unable to pay wages to the relatives of the missing person, and there is no order among relatives in the possibility of receiving wages. On the basis of the conducted research, conclusions were formulated regarding the gaps in the legislation, which lead to the violation of the labor rights of the specified category of citizens. On the basis of the received conclusions, in the future, proposals for normative legal acts may be formulated with the aim of restoring the violated constitutional rights of the missing persons, as well as their family members and relatives.

Key words: constitutional rights, martial law, Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine, ombudsman, international humanitarian law, missing persons under special circumstances, labor rights, employee.

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.31>

Сергій Федорович Константінов,

доктор юридичних наук, професор,

Національна академія Служби безпеки України (м. Київ),

Навчально-науковий гуманітарний інститут,

кафедра загальноправових дисциплін (професор);

 orcid.org/0000-0003-1192-2345,

e-mail: konstantinov.serhii@kneu.edu.ua

**НАПРЯМИ РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНОГО ПРАВА
В УКРАЇНІ**

Статтю присвячено огляду питань розвитку адміністративно-деліктного права в Україні. Розглянуто напрями розроблення раціональних рішень для вирішення проблем адміністративно-деліктного права, враховуючи досвід інших країн. Наголошено, що адміністративно-деліктне право як самостійна галузь юридичної науки зосереджується на регулюванні адміністративно-деліктних відносин, які виникають внаслідок порушень адміністративних норм. Зазначено, що адміністративно-деліктне право визначається як самостійна галузь права, що включає сукупність правових норм, які регулюють визначення адміністративних правопорушень, їхню класифікацію, підстави та умови виникнення адміністративної відповідальності, а також встановлюють стягнення, що застосовують до фізичних осіб та юридичних осіб приватного права, які вчинили адміністративний правопорушення.

Ключові слова: адміністративно-деліктне право, напрями розвитку адміністративно-деліктного права, адміністративна політика, дисципліна, відповідальність, адміністративно-правове регулювання, юридична відповідальність, принципи, законність, адміністративна відповідальність.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Актуальність теми є очевидною в контексті постійної необхідності вдосконалення законодавства та практики його застосування у сфері адміністративних правопорушень. Забезпечення ефективності правозастосування в цій галузі є важливим аспектом забезпечення прав та свобод громадян, а також зміцнення правової держави.

Адміністративно-деліктні відносини стосуються порушень адміністративного законодавства, які можуть мати різні наслідки для

громадян, підприємств та суспільства в цілому. Недосконалість системи управління адміністративними правопорушеннями може призвести до порушень прав громадян, корупції, відсутності відповідальності та загрози правопорядку. Отже, розвиток адміністративно-деліктних відносин в Україні є актуальним завданням, яке має вирішуватися на різних рівнях – від законодавчого до практичного.

Стан дослідження проблеми

До питань удосконалення адміністративного та адміністративно-деліктного законодавства зверталися, зокрема, В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Банчук, В. Бевзенко, І. Бородін, Г. Бребан, В. Галунько, В. Гриценко, В. Грохольський, Т. Гуржій, Е. Демський, В. Денисенко, С. Діденко, Є. Додін, А. Коваль, М. Ковалів, В. Колпаков, А. Комзюк, О. Кузьменко, В. Курило, В. Литвиненко, Д. Лук'янець, С. Овчарук, О. Остапенко, С. Петков, В. Стефанюк, В. Теремецький, М. Тищенко, Ю. Шемшученко, В. Шкарупа та ін.

Мета і завдання дослідження

Дослідження має на меті ідентифікувати проблеми, з якими стикається система адміністративного правозастосування, а також запропонувати конструктивні шляхи їх вирішення. Результати дослідження можуть слугувати основою для подальших реформ у цій галузі та сприяти покращенню правового клімату в Україні. Завдання полягають у формуванні сучасних напрямів розвитку адміністративно-деліктного права в Україні з метою вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Наукова новизна дослідження полягає

Напрацьовано окремі аспекти розвитку адміністративно-деліктного права, які спрямовані на вдосконалення законодавства, практики застосування законів, а також забезпечення ефективності правозастосування.

Виклад основного матеріалу

Поточні проблеми адміністративно-деліктних відносин в Україні ставлять перед науковою спільнотою та законодавцями найважливіше завдання – розроблення раціональних концептуальних засад для подальшого розвитку цієї галузі та їх законодавче закріплення. Якщо законодавчий аспект, а саме втілення наукових ініціатив у правову практику, належить до компетенції законодавчих органів державної влади, то розробка концептуальних засад є безпосередньою відповідальністю вітчизняної наукової спільноти.

Історичний аналіз розвитку адміністративно-деліктних відносин в Україні охоплює значний період історії держави, починаючи з часів Київської Русі й дотепер. На кожному етапі розвитку української

державності формувалися відносини між владою та громадянами, які піддавали адміністративно-правовому регулюванню.

Київська Русь (IX–XIII ст.): на цьому етапі відсутні конкретні письмові джерела, але відомо, що існувала система адміністративно-правових норм, які регулювали поведінку громадян та влади. Правила стосувалися в основному питань військового та податкового обов'язку, а також порядку вирішення спорів між особами.

Часи Речі Посполитої (XIV–XVIII ст.): адміністративно-деліктні відносини були частково врегульовані законодавством Речі Посполитої, але значну роль відігравали також місцеві звичаї та правові норми.

Період Російської імперії та Радянського Союзу (XVIII–XX ст.): під впливом російського законодавства в Україні було введено нові норми, які регулювали адміністративно-деліктні відносини. Важливими моментами було прийняття Цивільного кодексу Російської імперії, який містив норми про адміністративні правопорушення, а також створення нового законодавства в період радянської влади.

Сучасний період (починаючи з 1991 року): після проголошення Україною незалежності були проведені реформи в законодавстві. Важливим етапом стало ухвалення Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) в 1984 році, який регулював адміністративні правопорушення та встановлював відповідальність за них.

Загалом історичний аналіз показує, як адміністративно-деліктні відносини в Україні еволюціонували та змінювалися протягом століть, відзеркаляючи зміни в політичному, соціальному та правовому контексті країни.

Сучасний стан адміністративно-деліктних відносин в Україні є складним і динамічно змінюється в контексті політичних, економічних та соціокультурних перетворень. Деякі основні аспекти сучасного стану адміністративно-деліктних відносин включають:

1) законодавство. Основою адміністративно-деліктних відносин в Україні є КУпАП, однак законодавство постійно змінюється та покращується з урахуванням нових викликів і потреб суспільства;

2) практику застосування. Реалізація адміністративно-деліктних відносин відбувається через діяльність правоохоронних та адміністративних органів, судів. Результативність діяльності органів публічної адміністрації, правоохоронних органів значною мірою залежить від рівня корупції, професіоналізму працівників та доступності правосуддя;

3) проблеми та виклики. Серед ключових проблем сучасних адміністративно-деліктних відносин можна виокремити недостатню чіткість нормативно-правового регулювання, відсутність ефективної системи адміністративної відповідальності, а також нерівномірність застосування закону та корупційні ризики;

4) міжнародний контекст. Україна взаємодіє з міжнародними партнерами в галузі адміністративного правопорядку та боротьби з правопорушеннями через участь у міжнародних конвенціях та програмах співпраці.

Загалом сучасний стан адміністративно-деліктних відносин в Україні характеризується постійними змінами та потребує вжиття системних заходів для покращення ефективності правозастосування, забезпечення правової стабільності та підвищення довіри громадян до системи правосуддя.

З огляду на це важливим є формулювання конкретних завдань, розроблення раціональних рішень для вирішення виявлених проблем адміністративно-деліктних відносин, враховуючи досвід інших країн. Наукова спільнота повинна активно аналізувати та досліджувати наявні проблеми, впроваджувати інноваційні підходи та конкретні ініціативи щодо їх вирішення. Такий підхід сприятиме створенню системи адміністративно-деліктних відносин, яка відповідатиме вимогам часу та міжнародним стандартам і слугуватиме покращенню правового середовища в Україні.

Вказані дії допоможуть вирішити кілька спірних питань, які нині існують у галузі науки адміністративного права. По-перше, ці кроки спрямовані на зміцнення законності та правопорядку в державі шляхом створення якісно нових правових механізмів для реалізації адміністративно-деліктних відносин.

Як ми вже згадували, існує широкий спектр проблем, які сьогодні впливають на суспільство та державу. На нашу думку, вирішення цих проблем можливе лише шляхом систематизації та класифікації відповідно до їх предмета. Із цією метою слід виокремити загальні, системоутворюючі напрями вирішення вказаних проблем.

Перший недолік полягає у відсутності належного юридичного обґрунтування та розуміння адміністративно-деліктного права як окремої галузі права в Україні з боку науковців. Другим проблемним моментом є відсутність або застарілість спеціалізованих, комплексних і систематизованих нормативно-правових актів, побудованих на принципах гуманізму та зорієнтованих на потреби людини, які містять матеріальні та процесуальні адміністративно-деліктні норми. Чинний КУпАП, прийнятий ще у 1984 році, зараз не відповідає сучасним вимогам суспільства та потребам часу. Третім негативним фактором є відсутність єдиної та ефективної державної політики, спрямованої на попередження адміністративних правопорушень, які розглядаються як неприйнятне соціальне явище сьогодення, що сприяє подальшому поширенню злочинності.

Науковці наголошують на відсутності розуміння адміністративно-деліктного права як окремої галузі права. Деякі вчені вказують

на складність виокремлення деліктних відносин в окрему галузь права [1; 2].

Адміністративно-деліктне право як самостійна галузь юридичної науки зосереджується на регулюванні адміністративно-деліктних відносин, що виникають унаслідок порушень адміністративних норм. Юридичним фактом, що викликає виникнення, зміну або припинення адміністративно-деліктних відносин, є адміністративне правопорушення.

На відміну від цього, адміністративне право в широкому розумінні регулює суспільні відносини, що виникають у сфері організації та діяльності органів публічної адміністрації, а також реалізації державної влади. Це включає взаємовідносини між державними органами, організаціями та громадянами, а також між різними рівнями влади та органами управління.

Отже, адміністративно-деліктне право фокусується на реакції держави на порушення адміністративних норм та встановленні відповідальності за ці порушення, тоді як адміністративне право регулює більш широкий спектр відносин у сфері діяльності державних органів та влади [3].

Розширюючи сферу застосування адміністративно-деліктного права на відносини в суспільстві, ми звертаємо увагу на різноманітні суспільні відносини, пов'язані з учиненням адміністративних правопорушень, їх попередженням та захистом від суспільно небезпечних дій. Це включає відносини, що виникають під час затримання фізичної особи, яка вчинила злочин або адміністративне правопорушення, а також інші аспекти, пов'язані з порушенням адміністративних норм.

Характерною рисою методу адміністративно-деліктного права є переважання заборонного підходу до правового регулювання, що полягає в імперативному визначенні законодавцем дій, небезпечних для суспільства, та загрози застосування адміністративного покарання в разі їх учинення.

Також важливо звернути увагу на відсутність послідовності у стратегічних напрямках розвитку системи адміністративно-деліктного права. Наприклад, Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 року № 1209-р¹, мала переважно декларативний характер

¹ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2011 № 1209-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-p> (дата звернення: 14.05.2024).

[4, с. 212]. Була констатована відсутність деталізації попереджувальних заходів та делегування конкретних напрямів відповідним відомствам чи органам.

Отже, настає час розроблення та ухвалення якісно нової концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2025 року. Ця концепція повинна відповідати сучасним реаліям деліктної та криміногенної обстановки в Україні й ураховувати заходи із правового та культурного виховання молоді, а також широкий спектр популярних превентивних заходів. Це дозволить не лише знизити рівень деліктності в країні, а й сприятиме розбудові справжнього громадянського суспільства в нашій державі.

Також потребує схвалення концепція розвитку адміністративно-деліктного права, яка повинна включати широкий діапазон напрямів, спрямованих на покращення системи правозастосування та забезпечення ефективного регулювання адміністративних відносин. Деякі із цих напрямів можуть включати:

1) модернізацію законодавства, тобто вдосконалення законодавства з метою забезпечення його відповідності сучасним викликам та потребам суспільства. Це може передбачати перегляд і уточнення норм, стандартів та процедур, які стосуються адміністративних правопорушень;

2) підвищення ефективності правозастосування – забезпечення ефективної системи виявлення, розслідування та реагування на адміністративні правопорушення, що передбачає поліпшення роботи правоохоронних органів, адміністративних органів та судів;

3) розвиток превентивних заходів, а саме впровадження програм та заходів з попередження адміністративних правопорушень, зокрема через освіту, культурне виховання, інформаційні кампанії та інші методи;

4) підвищення рівня правової освіти, тобто створення умов для підвищення рівня правової освіти серед населення, що дозволить громадянам краще розуміти свої права та обов'язки й уникати адміністративних правопорушень;

5) міжнародне співробітництво шляхом зміцнення співпраці з міжнародними партнерами у сфері боротьби з адміністративною деліктністю, обміну досвідом та найкращими практиками.

Ці напрями взаємодіють між собою та спрямовані на досягнення спільної мети – забезпечення правопорядку, прав і свобод громадян та створення стабільного і правового державного устрою.

Поточний стан адміністративної деліктності в Україні наочно підтверджує складність досягнення цілей, пов'язаних із вихованням правопорушників та запобіганням учиненню правопорушень. У зв'язку із цим вважаємо, що завершення адміністративно-деліктних відносин тільки за допомогою накладення адміністративного стягнення не є

оптимальним рішенням. На нашу думку, необхідно, щоб дія адміністративних заходів тривала і після настання негативних наслідків. У цьому разі доцільно включити механізм контролю за правопорушенням протягом певного періоду, щоб уникнути нових правопорушень, або, якщо можна так сказати, погасити дію адміністративних стягнень. Для визначення та обчислення такого випробувального періоду після накладення адміністративного стягнення, а також для розрахунку строку, протягом якого особа вважатиметься такою, що не притягається до адміністративної відповідальності, слід створити єдиний реєстр адміністративних стягнень. Запровадження такого реєстру разом зі встановленням строку, під час якого особи можуть довести своє перевиховання, створить всі умови для мінімізації вчинення подальших правопорушень у майбутньому.

Висновки

Підсумовуючи викладений матеріал, необхідно зауважити, що адміністративно-деліктне право визначається як самостійна галузь права, що включає сукупність правових норм, котрі регулюють визначення адміністративних правопорушень, їхню класифікацію, підстави та умови виникнення адміністративної відповідальності, а також встановлюють стягнення, що застосовують до фізичних осіб та юридичних осіб приватного права, які вчинили адміністративний правопорушення.

Предметом адміністративно-деліктного права є відносини, що виникають у зв'язку з адміністративними правопорушеннями, їх розслідуванням, належною відповідальністю та можливим переглядом рішень. Юридичним фактором, який ініціює виникнення, зміну та припинення адміністративно-деліктних відносин, є саме адміністративне правопорушення. На відміну від адміністративних правовідносин, що охоплюють суспільні відносини у сфері організації та діяльності державної адміністрації, адміністративно-деліктне право спрямоване на регулювання конкретних правопорушень.

Крім того, адміністративно-деліктне право містить свою систематизовану нормативну базу, що включає широкий спектр нормативно-правових актів, які встановлюють відповідальність за конкретні види адміністративних правопорушень. Це свідчить про самостійність і важливість цієї галузі права.

Крім того, сформована адміністративна політика спрямована на створення умов для чіткої цільової орієнтації діяльності численних органів адміністративної юрисдикції, які забезпечують та впроваджують заходи зі зниження адміністративної деліктності. Вона охоплює політико-директивний, законодавчий і правозастосовний рівні діяльності, характеризується управлінським впливом на суспільні відносини та формується суб'єктами.

Сьогодні основними потребами адміністративної політики є посилення її організаційного потенціалу та визначення чітких орієнтирів розвитку, перетворення її моделі з державоцентристської на людиноцентристську. Особливо важливою є реформа адміністративної політики в галузі адміністративно-деліктних відносин, зокрема щодо виховання та перевиховання осіб у дусі поваги до закону та суспільства. Зусилля слід зосередити на поясненні, переконанні та вихованні як на найефективніших психологічних методах, що сприяють запобіганню вчиненню правопорушень.

Розвиток адміністративно-деліктного права має декілька ключових напрямів, спрямованих на вдосконалення законодавства, практики застосування законів, а також забезпечення ефективності правозастосування. До них, зокрема, належать:

1) модернізація законодавства, тобто постійне оновлення та вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства з урахуванням сучасних викликів та потреб суспільства, що включає аналіз і адаптацію законів до нових технологій, соціальних та економічних умов;

2) розвиток інструментів правозастосування, що передбачає забезпечення ефективної системи виявлення, розслідування та реагування на адміністративні правопорушення. Це може включати підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів, створення механізмів співпраці між різними відомствами та органами влади;

3) розвиток превентивних заходів, а саме впровадження програм та заходів з попередження адміністративних правопорушень. Це можуть бути освітні кампанії, інформаційна робота, розвиток системи порадиництва та підтримки для громадян;

4) забезпечення прав осіб шляхом зміцнення гарантій прав осіб, які стикаються з адміністративно-деліктними процедурами. Це включає забезпечення права на об'єктивний розгляд справи, право на захист та можливість оскарження рішень;

5) міжнародне співробітництво через розширення міжнародної співпраці у галузі боротьби з адміністративною деліктністю. Це включає обмін досвідом, спільні розслідування та участь у міжнародних програмах з превентивних заходів.

Окреслені вище напрями орієнтовані на створення ефективної та справедливої системи адміністративно-деліктного права, яка забезпечує врегульоване й гармонійне функціонування суспільства.

Список бібліографічних посилань: 1. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : в 2 т. / В. Б. Авер'янов та ін. ; відп. ред. В. Б. Авер'янов ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2007. Т. 1: Загальна частина. 591 с. 2. Адміністративне право зарубіжних країн : курс лекцій / О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, О. Є. Користін та ін. ; за ред. О. В. Кузьменко. Київ :

Юрінком Інтер, 2014. 528 с. **3.** Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дзяченко та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с. **4.** Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : в 2 т. / В. Б. Авер'янов та ін. ; відп. ред. В. Б. Авер'янов ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2007. Т. 2: Особлива частина. 600 с.

Надійшла до редколегії 18.05.2024

Прийнята до опублікування 15.06.2024

Konstantinov S. F. Development directions of administrative tort law in Ukraine

The article is devoted to an overview of the development of administrative tort law in Ukraine. A historical analysis of development was carried out. The following stages of development are distinguished: Kyivan Rus (IX–XIII centuries), the times of the Polish-Lithuanian Commonwealth (XIV–XVIII centuries), the period of the Russian and Soviet states (XVIII–XX centuries), the modern period (since 1991). Tasks are formulated that require the development of rational decisions to solve the identified problems of administrative-tort relations, taking into account the experience of other countries. It is emphasized that the scientific community should be actively engaged in the analysis and research of existing problems, the implementation of innovative approaches and the formulation of concrete initiatives for their solution. Such an approach will contribute to the creation of a system of administrative-tort relations that meets the requirements of the time and international standards, and will contribute to the improvement of the legal space in Ukraine. Based on the research carried out in the previous chapters, a wide range of problems affecting society and the state was identified today. We believe that solving these problems is possible only through systematization and classification according to their subject. For this purpose, general, system-forming aspects of the problem should be highlighted. It is emphasized that Administrative tort law as an independent branch of legal science focuses on the regulation of administrative-delict relations arising as a result of violations of administrative norms. A legal fact that causes the emergence, change or termination of administrative-delict relations is an administrative offense. In contrast, administrative law in a broad sense regulates social relations arising in the sphere of organization and activity of state administration, as well as the realization of state administrative power. This includes relationships between government bodies, organizations and citizens, as well as between different levels of government and governing bodies. It is emphasized that administrative-tort law is defined as an independent branch of law, which includes a set of legal norms that regulate the definition of administrative offenses, their classification, the grounds and conditions for the occurrence of administrative liability, and also establish sanctions applied to natural persons and legal entities under private law, who committed an administrative offense.

Key words: administrative-tort law, directions of development of administrative-tort law, administrative policy, discipline, responsibility, administrative-legal regulation, legal responsibility, principles, legality, administrative responsibility.

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.32>

Юрій Ігорович Шовкун,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ (докторант);

 <https://orcid.org/0009-0000-6054-9239>,

e-mail: shovkyn2023@gmail.com

ПРИНЦИПИ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: СИСТЕМНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ ВИМІР

Запропоновано бачення системи принципів публічної служби, яка складається з таких блоків: міжнародні принципи публічної служби; принципи державного управління (організаційні, функціональні; цільові, акомодативні); правові принципи (загальні принципи права, принципи адміністративного права (відкритість і прозорість, гнучкість, дотримання прав і свобод людини, ефективність; заборона свавілля, інноваційність, компетентність, підзвітність і підконтрольність тощо); спеціальні принципи права, які регламентують проходження служби окремими категоріями публічних службовців.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, принципи, засади, належає врядування, публічні службовці, морально-етичні принципи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Будь-яке явище соціально-правового характеру не може існувати без першооснови, фундаменту, які, забезпечуючи стабільність першого, сприяють формуванню умов для його подальшого розвитку. Невід'ємною складовою такого фундаменту у філософсько-правовому вимірі є принципи, які поєднують у собі не лише провідні ідеї розвитку, звичаї та правила, що склалися в суспільстві, а також в їх змісті зберігається історія становлення та розвитку цього явища. Принципи – це феномен поєднання найкращих традицій минулого та ідеології майбутнього, тому вони завжди є основою функціонування того чи іншого правового інституту.

Із виникненням особливих умов розвитку публічної служби України, які пов'язані насамперед із дією режиму воєнного стану, її принципи як обов'язковий елемент набувають нового теоретико-прикладного значення. Від повноти системи принципів публічної служби та об'єктивного розкриття змісту залежить якість їх реалізації і, як наслідок, ефективність функціонування самого інституту публічної служби.

Стан дослідження проблеми

Зважаючи на легальне закріплення принципів публічної служби в галузевому нормативно-правовому акті, їхня система та сутність не

часто були предметом наукових досліджень. На противагу цього мета дослідження зумовлює вироблення актуальної системи національного інституту публічної служби на підставі наукових положень і висновків учених у теорії державного управління (С. І. Архієреєв, Н. Н. Губанова, О. В. Кузьменко, А. С. Митрофанова [1], В. Д. Бакуменко та П. І. Надолішній [2], О. Н. Євтушенко та В. І. Андріяш [3], Г. В. Коваль [4], Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін [5], В. Я. Малиновський [6]) та різних галузях права, насамперед теорії держави та права (К. Г. Волинка [7], Ю. О. Волошин, Ю. С. Шемшученко [8], Л. О. Корчевна [9], А. А. Письменицький, В. Д. Гапотій, Я. В. Попенко, В. Г. Поліщук [10], С. П. Погребняк [11], М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [12]), а також адміністративно-правової галузі (Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко [13], М. Т. Гаврильців, Г. Ю. Лук'янова [14], В. В. Галуцько, П. В. Діхтієвський, О. В. Кузьменко, О. П. Праторова [15; 16], Р. С. Мельник, В. М. Бевзенко [17]).

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в окресленні системи принципів публічної служби, що зумовлює необхідність виконання таких *завдань*: визначення складових елементів зазначеної системи, а також з'ясування змісту кожного з них.

Наукова новизна дослідження

На підставі аналізу категорії публічної служби як правового інституту та явища державного управління сформовано об'єктивну систему принципів публічної служби.

Виклад основного матеріалу

Лексичне значення слова «принцип» таке: «основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку тощо; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб здійснення чогось; переконання, норма, правило, яким користується хто-небудь у житті або поведінці» [18, с. 1125]. Наведені тлумачення підкреслюють універсальний характер категорії «принцип», тому немає нічого дивного, що її часто використовують у різних галузях науки, зокрема юриспруденції, причому майже не змінюючи первинного змісту. Так, у Юридичній енциклопедії наведено два значення слова «принцип»: узагальнені ідеї, які мають певну юридичну силу та уособлюють важливі теоретичні положення міжнародного та національного права; утверджені у свідомості суспільства погляди щодо оцінки сучасних реалій [8, с. 110]. У підручнику із загальної теорії держави та права принципи інтерпретують як вимоги, що ґрунтуються на уявленнях про свободу та справедливість, котрі висувуються до учасників суспільних відносин, безпосередньо самих цих відносин і визначають вектор їх подальшого

розвитку [12, с. 197]. Від зазначених поглядів суттєво відрізняється змістова характеристика принципів, запропонована С. П. Погребняком: це «система найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права і визначають її характер і напрями подальшого розвитку» [11, с. 37].

Дослідження сутності принципів публічної служби, окрім розкриття сутності категорії «принцип», потребує з'ясування змісту не менш важливого поняття «публічна служба», яке вперше на законодавчому рівні було закріплене у 2005 р. Згідно з положеннями п. 17 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) публічна служба – це «діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування»¹. Такий підхід законодавця виходить за межі розуміння державної служби та осіб, які її проходять, оскільки до останніх не належать ані судді, ані прокурори, ані військовослужбовці. Наведене свідчить, що система принципів публічної служби є значно ширшою за засади державної служби, оскільки окрім останніх включає принципи діяльності органів місцевого самоврядування, окремих правоохоронних органів, патронатної служби тощо. Крім того, євроінтеграційні процеси в Україні, розпочаті з метою набуття повноправного членства в Європейському Союзі, зумовлюють необхідність «створення високопрофесійної публічної служби як ключового елементу ефективної системи публічного управління державою» [14, с. 5]. Зазначене свідчить про необхідність урахування зарубіжного досвіду під час розбудови та вдосконалення інституту публічної служби.

Як слушно зауважує Г. В. Коваль, «адаптація інституту державної служби до стандартів Європейського Союзу зумовлює переосмислення низки науково-теоретичних положень щодо державної служби, удосконалення чинного законодавства про державну службу, створення відповідних умов функціонування державної служби» [4, с. 2], що неможливо без перегляду сучасної системи принципів публічної служби з метою її розширення та наповнення провідними європейськими стандартами. Зауважимо, що у праві ЄС немає уніфікованого нормативно-

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 10.05.2024).

правового акта, який регламентує засади проходження служби в органах державної влади, проте декларовані у правових актах ідеї зводяться до такого: належне врядування та морально-етичні правила поведінки публічних службовців. Належне врядування, яке активно використовується під час оновлення національного інституту публічної служби, передбачає додержання та впровадження таких принципів: 1) залучення населення до управління державними справами та врахування інтересів усіх верств населення і кожного громадянина; 2) досягнення спільних рішень (додержання балансу інтересів усіх верств населення під час ухвалення того чи іншого управлінського рішення); 3) підзвітність, що передбачає прозору реалізацію процедур захисту прав і свобод людини під час отримання державних послуг; 4) відповідальність, яка декларує обов'язок органів державної влади нести відповідальність і відшкодовувати збитки в разі їх завдання через ненадання чи неякісне надання послуг; 5) прозорість, відповідно до якої вся діяльність органів державної влади повинна здійснюватися відкрито, а інформація про неї має бути оприлюднена; 6) належне реагування на звернення населення з метою задоволення їхніх інтересів у розумні строки; 7) ефективність і результативність, що передбачає накопичення необхідних ресурсів для забезпечення інтересів населення; 8) додержання принципу верховенства права, відповідно до якого правова система повинна ґрунтуватися на справедливості та рівності¹. Наголосимо, що більшість з указаних принципів уже стали частиною інституту публічної служби, за допомогою яких вдалося підвищити якість нормативного регулювання, диференціювати посади публічних службовців від інших суміжних посад. Водночас залишається актуальним підвищення професійності публічних службовців, утвердження доброчесності та політичної нейтральності й посилення орієнтації їхньої діяльності на інтереси населення².

Провідні європейські морально-етичні принципи публічних службовців описані в Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб. Аналіз змісту зазначеного Кодексу дає змогу виокремити такі принципи: діяти в інтересах держави; компетентність і ефективність; законність діяльності публічних службовців; доброчесність, тобто перевага публічних інтересів над приватними (особистими); уважність;

¹ Принципи належного врядування // Реформа державного управління : сайт. URL: <https://par.in.ua/good-governance/principles-of-good-governance> (дата звернення: 10.05.2024).

² Стратегія реформування державного управління України на 2022–2025 роки : схвал. розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.07.2021 № 831-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2021-p> (дата звернення: 10.05.2024).

неупередженість; справедливість; недопущення дискримінації; невикористання державних ресурсів в особистих інтересах; незловживання своїм службовим становищем як під час зайняття посади, так і після звільнення; повідомлення про особисті активи та зобов'язання фінансового характеру, а також ідентичну інформацію про близьких осіб (дружину, чоловіка); дистанціювання від дарування та/або прийняття подарунків, надання матеріальних і нематеріальних знаків уваги, які можуть вплинути на здійснення управлінських дій або прийняття управлінських рішень; збереження конфіденційної та таємної інформації, що стає відомою в процесі виконання своїх службових обов'язків¹.

Комітетом Міністрів держав – членів Ради Європи розроблено Модельний кодекс поведінки державних службовців², яким передбачено низку принципів, що здебільшого ідентичні тим, які закріплені в Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб. Морально-етичні принципи професійної діяльності осіб, які залучені до місцевого та регіонального врядування, розроблені на Конгресі місцевих та регіональних влад Ради Європи, де було прийнято Європейський кодекс поведінки для всіх осіб, що залучені до місцевого та регіонального врядування, який містить такі принципи: верховенство закону (ст. 3); підзвітність (ст. 4); прозорість (ст. 5); повага та недискримінація (ст. 6); заслуги (ст. 7); безсторонність (ст. 8); конфлікт інтересів (ст. 9); недопущення корупції та шахрайства (ст. 10); прозорість укладення договорів про державні закупівлі (ст. 11); політика каруселі (ст. 12)³. Зазначені принципи, дійсно, здебільшого вже реалізуються публічними службовцями, проте несистематично. Крім того, окремі принципи в національному законодавстві отримали закріплення як обмеження в антикорупційному законодавстві чи морально-етичні правила поведінки, а тому за своєю юридичною природою не можуть бути віднесені до принципів публічної служби.

¹ Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб : від 23.07.1996 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_788 (дата звернення: 10.05.2024).

² Рекомендація № R (2000) 10 Комітету Міністрів держав-членам Ради Європи щодо кодексів поведінки державних службовців : прийнята Комітетом міністрів Ради Європи на 106 сесії 11.05.2000. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Rekomend_poved_DS.pdf (дата звернення: 10.05.2024).

³ Європейський кодекс поведінки для всіх осіб, які залучені до місцевого та регіонального врядування : ухвал. Конгресом місц. та регіонал. влад Європи 07.11.2018 // Council of Europe : офіц. сайт. URL: <https://rm.coe.int/168071b2e5> (дата звернення: 10.05.2024).

Очевидно, що публічна служба не може ґрунтуватися виключно на міжнародних засадах, як і не складається вона лише із принципів права, адже передбачає здійснення численних управлінських процесів (реалізацію конкретних адміністративних дій і прийняття адміністративних рішень). С. І. Архієреєв наголошує, що публічна служба – це явище, за допомогою якого забезпечується кваліфіковане управління державним апаратом [1, с. 84], а тому беззаперечно є складовою усього управлінського процесу. Відповідно, публічна служба, окрім міжнародних засад, ґрунтується на принципах державного управління, що є її невід'ємною частиною.

Вченими в галузі державного управління не вироблено уніфікованого переліку принципів державного управління. Наприклад, В. Я. Машиновський вказує на існування таких принципів: «законність, демократизм, публічність, єдиноначальність і колегіальність, централізація і децентралізація, плановість, ефективність» [6, с. 63–64]. В. Д. Бакуменко та П. І. Надолішній доповнюють наведений перелік іншими засадами: об'єктивність; універсальність; розподіл влади; раціональність; самоорганізація; контроль; ресурсозбереження; релевантність інформації; соціальна відповідальність; управління якістю рішень і персоналом, а також організація роботи керівника [2, с. 27–28].

Інші дослідники поділяють їх на різні групи. Зокрема, О. Н. Євтушенко та В. І. Андріяш виокремлюють: соціально-політичні принципи (демократизм, народність, рівність, законність, гласність, об'єктивність); організаційні принципи побудови (галузевий, функціональний, територіальний) та функціонування (єдиноначальність, колегіальність, відповідальність, оперативність, самостійність) апарату державного управління [3]. Ю. В. Ковбасюк розширює наведену систему, включаючи до неї такі елементи: адміністративно-правові принципи (законність, публічність, об'єктивність); системно-цільові принципи (розподіл повноважень, відповідність цілей загальній меті та суперечностей між ними, послідовність, цільова функціональність); системно-функціональні принципи (розподіл функцій, їх диференціація та розподіл за спеціалізацією); системно-організаційні принципи (цілісність, територіальність, багатоманітність, делегування повноважень, поєднання єдиноначальності та колегіальності); адаптивні принципи (гнучкість мети, систематичне вдосконалення, посилення соціальної захищеності, конкретизація управлінських дій і рішень) [5, с. 110].

Незважаючи на вагомий роль теорії державного управління у формуванні основ управлінської діяльності, остання не може існувати поза межами чинного законодавства, оскільки саме по собі управління як у приватній, так і в публічній сферах ґрунтується на конкретних правових нормах, переважно в галузі адміністративного

права, яке інколи називають правом управління. Зазначене зумовлене специфікою його предмета, яким охоплюються суспільні відносини, пов'язані із зовнішньою та внутрішньоорганізаційною діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування, та суб'єктами, яким делеговано їхні повноваження, а також здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення та адміністративне судочинство [13, с. 25–26]. Отже, безсумнівно, публічна служба з юридичної точки зору повинна ґрунтуватися на принципах права, насамперед адміністративного права. У теорії права існують так звані загальні принципи, вони покладені в основу формування права та є чинником розвитку будь-якої галузі права внаслідок універсальності свого змісту. Йдеться про фундаментальні принципи права, його підвалини, ті цінності й основи, які часто передували появі конкретних правових норм. До таких основоположних засад можна віднести такі принципи: верховенство права; законність; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову [9, с. 13]; гуманізм; демократизм; справедливість; рівність; юридична відповідальність [12, с. 200–203]; правова визначеність; пропорційність; взаємна відповідальність держави та особи [7, с. 99]; презумпція невинуватості [10, с. 134–135]. Вказані засади є основою для вироблення галузевих принципів, зокрема принципів адміністративного права, – «найбільш загальних та стабільних вимог, об'єктивно зумовлених засадами, на яких базується адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації з метою забезпечення права, свобод і законних інтересів приватних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави» [15, с. 62]. Зауважимо, що серед учених-адміністративістів немає єдиного підходу щодо переліку принципів адміністративного права, оскільки всі вони містять певні відмінності. Це можна пояснити тим, що адміністративне право, як і його засади, не законодавча, а теоретична категорія, тому з приводу переліку принципів адміністративного права серед учених виникають палкі дискусії про доцільність врахування тих чи інших принципів. Крім того, адміністративне право, напевно, найдинамічніше право, яке розвивається швидше за інші галузі, адже пов'язане з діяльністю органів державної влади та місцевого самоврядування, тобто тією сферою, яка найбільш піддана змінам. Так, обмежений перелік принципів адміністративного права наводить Ю. П. Битяк: «відповідність норм адміністративного права положенням Конституції України; верховенство адміністративно-правового закону в системі актів, які містять адміністративно-правові норми; наявність власного підґрунтя формування й розвитку; спеціалізація; відповідність адміністративного права України положенням міжнародно-правових актів» [13, с. 29–33].

Авторами підручника «Адміністративне право України. Повний курс» вироблено інший перелік принципів: належне врядування; забезпечення участі в ухваленні рішень і належне реагування; відкритість і прозорість; доброчесність й етична поведінка; інноваційність і відкритість до змін; сталість та довгострокова орієнтованість; повага до прав людини і культурної різноманітності; забезпечення соціальної згуртованості й підзвітності [16, с. 39–50]. В. В. Галуцько та О. П. Правоторова розширюють цей перелік, ураховуючи такі принципи: належне врядування в адміністративному праві (забезпечення участі в ухваленні рішень та належне реагування, відкритість, прозорість, доброчесність, етична поведінка); ефективність; компетентність; інноваційність та відкритість до змін; повага до приватності; додержання вимог щодо обігу інформації [15, с. 71–83]. Крім того, принцип належного врядування є міжнародним принципом, який впроваджено в національну систему принципів адміністративного права. Одночасно сумнівною вбачається позиція щодо віднесення принципів доброчесності та етичності поведінки до принципу належного врядування, оскільки, на нашу думку, сформовані інститути дисциплінарної відповідальності та публічної служби дають підстави для винесення морально-етичних правил поведінки публічних службовців за межі принципів адміністративного права та належного врядування.

Доволі інноваційними та лаконічними є погляди на систему принципів адміністративного права Р. С. Мельника та В. М. Бевзенка, до якої вони відносять: юридичну визначеність; заборону свавілля; доступ до незалежного та безстороннього суду; дотримання прав людини; заборону дискримінації та рівність перед законом; ієрархічну вищість закону; засвоюваність на законі; належне врядування; участь у прийнятті рішень; прозорість; підзвітність (відповідальність); ефективність; неупередженість [17, с. 70–88].

Інститут публічної служби має власні специфічні принципи, що випливає з дефініції публічної служби, закріпленої в п. 17 ч. 1 ст. 4 КАС України. Аналіз зазначеної норми дає змогу віднести до них засади, закріплені в галузевих законах, які регламентують: проходження державної служби, службу в органах місцевого самоврядування, прокурорську діяльність, військову службу тощо. Слід констатувати неможливість наведення вичерпного переліку таких специфічних принципів через те, що в п. 17 ч. 1 ст. 4 КАС України не наведено повний перелік посад і категорій, віднесених законодавцем до публічної служби. Водночас з'ясування змісту принципів публічної служби (у розумінні адміністративно-процесуального законодавства) може стати самостійним предметом монографічного дослідження, а тому в межах нашої розвідки обмежимося визначенням деяких.

Спеціальні принципи державної служби закріплені в Законі України «Про державну службу», вони переважно визначають ставлення державних службовців до своєї професійної діяльності та організацію проходження державної служби, зокрема патріотизм; добросовісність; забезпечення рівного доступу до державної служби; політичної неупередженості; стабільності (ч. 1 ст. 4)¹.

Діяльність органів місцевого самоврядування базується на засадах: народовладдя; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування (ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»)².

Професійна прокурорська діяльність реалізується згідно з принципами: верховенства права; законності; справедливості; неупередженості; об'єктивності; територіальності; презумпції невинуватості; незалежності; політичної нейтральності; дотримання професійної етики; «недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої і судової влади; поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження в порядку, передбаченому процесуальним законом; прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання» (ч. 1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру»)³. Частково ці засади продубльовано в ст. 4 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів разом з іншими принципами, серед яких: професійна честь і гідність; сприяння формуванню довіри населення до органів прокуратури; прозорість виконання службових обов'язків; невиконання протизаконних наказів; недопущення конфлікту інтересів; професіоналізм; добросовісність; додержання службової дисципліни⁴.

¹ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 10.05.2024).

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 10.05.2024).

³ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 10.05.2024).

⁴ Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів : затв. Всеукр. конф. прокурорів 27.04.2017 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17> (дата звернення: 10.05.2024).

Суттєво від наведених вище засад відрізняються принципи роботи спеціальних військових формувань, наприклад Збройних Сил України, діяльність яких ґрунтується на: «вірності конституційному обов'язку та військовій присязі; <...> поєднанні єдиноначальності й колегіального розроблення найбільш важливих рішень; комплектуванні шляхом призову громадян на військову службу та прийняття на військову службу за контрактом; постійній бойовій та мобілізаційній готовності; збереженні державної таємниці; вихованні військовослужбовців на патріотичних, бойових традиціях Українського народу, додержанні військової дисципліни; забезпеченні державного соціально-економічного та соціально-правового захисту громадян, які перебувають на службі в Збройних Силах України, а також членів їх сімей; заборони створення й діяльності організаційних структур політичних партій» (ст. 11 Закону України «Про Збройні Сили України»)¹.

Висновки

У сукупності наведені вище положення формують окремий блок принципів, які розкривають і деталізують цінності діяльності окремих категорій публічних службовців. Зважаючи на розгалужену систему принципів публічної служби та її багатогранний зміст, вважаємо доцільним представити систему принципів таким чином.

1. Міжнародні принципи публічної служби: верховенство права; законність; результативність; об'єктивність; неупередженість; справедливність; добросовісність; громадська активність щодо управління державними справами, зокрема тими, які стосуються вступу на державну службу, її проходження та законодавчого забезпечення; баланс публічних і приватних інтересів під час прийняття рішень; прозорість (проходження публічної служби та діяльності публічних службовців); відповідальність публічних службовців перед населенням і державою за свою професійну діяльність; публічність, що передбачає обов'язкове оприлюднення відкритої інформації про роботу публічних службовців; розумні строки, у які публічні службовці повинні задовольняти законні інтереси громадян і сприяти в реалізації ними своїх прав; компетентність і професіоналізм; аполітизм; орієнтація на суспільні інтереси; недопущення корупції.

2. Принципи державного управління: а) організаційні (цілісність, територіальність, спеціалізація, самоорганізація, контроль, делегування повноважень, ієрархія); б) функціональні (поєднання єдиноначальності та колегіальності, централізації та децентралізації в управлінських процесах; раціональність; ресурсозбереження; універсальність); в) цільові

¹ Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12> (дата звернення: 10.05.2024).

(диференціація повноважень, співвідношення цілей і мети, плановість і послідовність); г) акомодативні (адаптація поставленої мети до актуальних умов, систематичне удосконалення, деталізація).

3. Правові принципи: а) загальні принципи права (гуманізм, демократизм, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, правова визначеність, презумпція невинуватості, пропорційність, рівність, юридична відповідальність); б) принципи адміністративного права (відкритість і прозорість, гнучкість, дотриманням прав і свобод людини, ефективність; заборона свавілля, інноваційність, компетентність, підзвітність і підконтрольність, пріоритет законів України і міжнародних документів, які регламентують адміністративно-правові відносини, соціальна згуртованість, стабільність і довгострокова орієнтованість); в) спеціальні принципи права, які регламентують проходження служби окремими категоріями публічних службовців (рівний доступ до державної служби, вибір, патріотизм, народовладдя, вірність конституційному обов'язку та присязі в разі її складання, державна підтримка, додержання службової (виконавської) дисципліни та професійної етики, незалежність, невиконання незаконних наказів і вказівок, консолідація державних і місцевих інтересів, готовність до оперативного виконання службових завдань).

При цьому запропонована нами система принципів публічної служби хоча і є доволі змістовною, але може бути розширена щодо деталізації спеціальних принципів адміністративного права залежно від видів і категорій посад публічної служби. До того ж принципи публічної служби є передумовою для формування та встановлення обмежень для публічних службовців. Отже, логічним продовженням цього дослідження є з'ясування правової природи та видів обмежень під час проходження публічної служби.

Список бібліографічних посилань: 1. Архієреєв С. І., Губанова Н. Н., Кузьменко О. В., Митрофанова А. С. Державне та регіональне управління : навч. посіб. / за ред. С. І. Архієреєва. Харків : Вид-во Іванченка І. С., 2018. 128 с. 2. Бакуменко В. Д., Надолішній П. І. Теоретичні та організаційні засади державного управління : опор. конспект дистанц. курсу Київ : Міленіум, 2003. 162 с. 3. Євтушенко О. Н., Андріяш В. І. Державне управління (Основи теорії державного управління) : навч. посіб. : у 3 ч. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Ч. 1: Основи теорії державного управління. 268 с. 4. Коваль Г. В. Реформування процесу проходження державної служби в Україні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2020. № 1. С. 1–16. DOI: <https://doi.org/10.35546/kntu2308-8834/2020.1.31>. 5. Державне управління : підручник : у 2 т. / Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. Київ ; Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с. 6. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. Київ :

Центр сприяння інститут. розвитку держ. служби, 2005. 251 с. **7.** Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : МАУП, 2003. 240 с. **8.** Волошин Ю. О. Принцип // Юридична енциклопедія : у 6 т. / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. С. 110–111. **9.** Корчевна Л. О. Принципи як джерела права, їх роль в правовій системі // Правовий вимір конституційної та кримінальної юрисдикції в Україні та світі. Перші юридичні читання : матеріали Всеукр. дистанц. конф., присвяч. 20-річчю створення екон.-прав. ф-ту (м. Одеса, 27 квіт. 2018 р.) / уклад.: А. В. Левенець, О. В. Нарожна ; за заг. ред.: Л. О. Корчевна, І. А. Дришляк. Одеса : Фенікс, 2018. С. 11–14. **10.** Письменицький А. А., Гапотій В. Д., Попенко Я. В., Поліщук В. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2017. 298 с. **11.** Погребняк С. П. Основоволожні принципи права (змістова характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с. **12.** Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. **13.** Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін. ; за ред. Ю. П. Битяка. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с. **14.** Гаврильців М. Т., Лук'янова Г. Ю. Правовий статус публічних службовців та перспективи його модернізації в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 3, ч. 1. С. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-1>. **15.** Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. В. Галуцько, П. В. Діхтієвський, О. В. Кузьменко та ін. ; за ред. В. В. Галуцька, О. П. Правоторової. 4-те вид. Херсон : ОЛДІ-ПАОС, 2021. 656 с. **16.** Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за заг. ред. В. В. Галуцька, О. П. Правоторової. Київ : Акад. адмін.-прав. наук, 2020. 466 с. **17.** Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право : навч. посіб. / за заг. ред. Р. С. Мельника. Київ : Ваіте, 2014. 376 с. **18.** Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

Надійшла до редколегії 17.05.2024

Прийнята до опублікування 17.06.2024

Shovkun Yu. I. Principles of public service: system-activity dimension

A system of principles of public service has been formed, which consists of three principle blocks.

1. International principles of public service: supremacy of law; legality; effectiveness; objectivity; impartiality; justice; virtue; public activity regarding the management of state affairs, in particular those related to entry into public service, its completion and legislative support; balance of public and private interests when making decisions; transparency (passing public service and activities of public servants); responsibility of public servants to the

population and the state for their professional activities; publicity, which involves the mandatory publication of open information about the work of public servants, etc.

2. Principles of public administration: a) organizational; b) functional; c) targeted; d) accommodative.

3. Legal principles: a) general principles of law (humanism, democracy, separation of powers into legislative, executive and judicial, legal certainty, presumption of innocence, proportionality, equality, legal responsibility; b) principles of administrative law (openness and transparency, flexibility, compliance human rights and freedoms, efficiency, prohibition of arbitrariness, innovation, competence, accountability and control, priority of laws of Ukraine and international documents regulating administrative and legal relations, social cohesion, stability and long-term orientation); c) special principles of law that regulate the passage of service by certain categories of public servants (equal access to public service, choice, patriotism, people's power, loyalty to constitutional duty and oath in case of taking it, state support, observance of official (executive) discipline and professional ethics, independence, failure to comply with illegal orders and instructions, consolidation of state and local interests, readiness for prompt performance of official tasks).

Key words: public service, government service, principles, proper governance, public servants, moral and ethical principles.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343+344

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.33>

Андрій Анатолійович Саковський,

*доктор юридичних наук, професор,
Національна академія внутрішніх справ,
Навчально-науковий інститут № 2 (директор);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0762-859X>,
e-mail: svb_knuvs@ukr.net;

Іван Іванович Костюк,

Національна академія внутрішніх справ (аспірант);

 <https://orcid.org/0009-0005-7855-6898>,
e-mail: ivan.kostiuk95@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕРЕВИЦЕННЯ ВІЙСЬКОВОЮ
СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ВЛАДИ ЧИ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ
ЗА СУБ'ЄКТИВНИМИ ОЗНАКАМИ**

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення правового регулювання діяльності військовослужбовців у контексті сучасної воєнно-політичної ситуації в країні, яка вимагає уважного розгляду питань щодо дотримання законності та забезпечення правопорядку у військовій сфері. Досліджено особливості кваліфікації протиправних посягань, що стосуються перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень за суб'єктивними ознаками. Визначено критерії оцінки ступеня суспільної небезпеки діянь, ураховуючи мотиви та цілі суб'єктів правопорушення. Розглянуто методологію визначення вини та відповідальності військовослужбовців. Висвітлено специфіку доказової бази під час розслідування таких правопорушень. Отримані результати сприятимуть більш точнішій кваліфікації перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, що є важливим для подальшого аналізу проблемних питань щодо розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності.

Ключові слова: військовослужбовець, кримінальне правопорушення, розслідування, правова кваліфікація, суб'єкт правопорушення, мотиви, причини й наслідки.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Протиправна поведінка має соціальне обґрунтування, яке формується на підставі відповідних мотивувальних чинників. Вони

визначають наміри та причини незаконної діяльності, які, на думку А. Савченка, мають бути враховані під час аналізу характеру та ступеня суспільної небезпеки, вирішення питань про звільнення особи від кримінальної відповідальності чи покарання, класифікації кримінальних правопорушень, визначення виду та розміру покарання, врахування обставин, що його пом'якшують чи обтяжують, тощо [1].

У загальному розумінні мотив становить внутрішню силу, яка підштовхує особу до вчинення кримінального правопорушення та відображає її цілі й особистісний сенс. Відповідно до досліджень окремих науковців, мотив розглядають як інтеграційний психологічний утвір, що стимулює особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою [2]. Це може охоплювати фінансові потреби, владні амбіції, прагнення до соціальної справедливості, бажання бути визнаним тощо. Він допомагає раціоналізувати свою діяльність або зменшити внутрішній конфлікт щодо своїх вчинків.

Насамперед мета полягає в кінцевому результаті протиправної поведінки людини, яку вона намагається досягти, порушуючи закон. Це може бути задоволення своїх матеріальних чи особистісних потреб, намагання вплинути на інших людей чи ситуацію тощо. Тобто мета є уявленням про бажаний результат, якого прагне досягти суб'єкт. Якщо мотив стимулює до вчинення кримінального правопорушення, то мета орієнтує на досягнення саме того результату, який становить її зміст [1]. Таким чином, мотив дає відповідь на запитання, чому було вчинено кримінальне правопорушення, тоді як мета визначає те, заради чого воно вчиняється [3].

Складність цього питання полягає в диверсифікації розвитку суспільних відносин та їх компонентів, за яких у сучасного злочинного елементу існує значна різноманітність мотивів для вчинення кримінальних правопорушень, а також широкий спектр способів їх реалізації. За таких обставин надзвичайно складно узгодити та систематизувати однозначну класифікацію мети і мотивів вчинення кримінальних правопорушень. Це підтверджується й аналізом наукових досліджень, у яких відображається різноманітність теоретичних підходів до групування мотивів учинення кримінальних правопорушень [4]. При цьому еволюційний процес щодо мотивів та підходів до їх визначення відображає різні етапи історичного, політичного, економічного та правового розвитку суспільних відносин у державі [2; 5].

У цьому контексті те саме правопорушення може мати різні мотиви, які залежать від біологічних, національних, політичних, релігійних, соціальних характеристик [6; 7]. Мотиви самі по собі не є протиправними. Їх протиправність визначається через поведінку суб'єкта правопорушення, яка залежить від обраного ним способу їх

реалізації. Виявлення та аналіз мотивів злочинної поведінки є важливою складовою в контексті профілактики злочинності та ефективного вирішення завдань кримінального провадження. Насамперед це стосується правильного визначення правової кваліфікації кримінальних правопорушень. Тому ідентифікація мотивів сприяє ефективній протидії злочинності та забезпечує справедливість у кримінальному правосудді.

Ігнорування вимог щодо встановлення мотивів кримінального правопорушення в поєднанні з помилковим застосуванням норм Кримінального кодексу України (далі – КК України) є істотним порушенням процесуального законодавства, що зумовлює скасування або зміну судового рішення судом вищої інстанції (ст. 438 Кримінального процесуального кодексу України). Це питання набуває особливої актуальності в контексті конкуренції кримінально-правових норм, яка вимагає комплексного підходу до правильного визначення об'єктивних та суб'єктивних ознак конкуруючих діянь. З огляду на це звернемось до ст. 426-1 КК України, що встановлює відповідальність за перевищення влади або службових повноважень військовою службовою особою¹. Зацікавленість у цьому питанні виявляється за кількома аспектами. По-перше, перевищення влади або службових повноважень може бути підставою для проведення службової перевірки та притягнення винного до дисциплінарної відповідної. По-друге, у кримінальному законодавстві існують інші конкуруючі норми, що передбачають відповідальність за зловживання чи перевищення посадовою особою влади чи службовою особою повноважень.

Тому постає практичне питання щодо правильного вибору уповноваженим учасником кримінального провадження тієї норми, яка має бути застосована в конкретній ситуації. Задля вирішення цієї проблеми уповноваженій службовій особі необхідно з'ясувати низку обставин, зокрема: хто конкретно є суб'єктом інкримінованого кримінального правопорушення; які положення нормативних актів були порушені в результаті перевищення влади чи службових повноважень; чи зумовлені дії особи її службовим становищем і пов'язаними з ним владними чи службовими повноваженнями; чи усвідомлювала особа суспільно небезпечний характер своїх дій; які конкретні негативні наслідки були спричинені в результаті вчинення особою суспільно небезпечних дій; чи є зв'язок між діями особи та їхніми наслідками; чи утворює інкримінований склад кримінального правопорушення

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 19.04.2024).

ідеально сукупність, коли одним діянням вчиняється два або більше кримінальних правопорушень.

Стан дослідження проблеми

У процесі надання відповідей на поставлені запитання важливе значення має з'ясування мети і мотивів перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Результати аналізу останніх наукових досліджень щодо вини, мети і мотивів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 426-1 КК України, не дають достатніх і чітких обґрунтувань [8; 9]. Зосереджуючись на суб'єктивних аспектах цього правопорушення, більшість теоретиків та практиків формулюють аксіоматичне твердження про те, що суб'єктом цієї протиправної діяльності є особа зі спеціальним статусом військовослужбовця, його суб'єктивна сторона характеризується умисною формою вини, а мотиви та мета є важливими елементами для правильного призначення покарання і дотримання індивідуального підходу щодо відповідальності й вини [10; 11].

Мета і завдання дослідження

Основна *мета* статті полягає в аналізі та уточненні критеріїв правової класифікації перевищення влади чи службових повноважень військовою службовою особою за суб'єктивними ознаками. З урахуванням цієї мети *завдання* дослідження полягають в аналізі та визначенні характеристик процесів суб'єктивної сторони, які необхідно враховувати при правовій кваліфікації перевищення влади чи службових повноважень військовою службовою особою.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано нові погляди та підходи до питання кваліфікації кримінальних правопорушень, що стосуються перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень за суб'єктивними ознаками. Зокрема, здійснено комплексний аналіз суб'єктивних ознак, що характеризують дії військовослужбовців при перевищенні ними своїх повноважень. Визначено критерії для оцінки ступеня суспільної небезпеки таких діянь з урахуванням мотивів та цілей, що керують суб'єктом правопорушення. Висвітлено специфічні аспекти доказової бази та особливостей розслідування таких правопорушень, що сприятиме більш об'єктивному й ефективному правосуддю. Результати дослідження мають важливе значення для подальшого розвитку особливостей розслідування протиправних посягань у сфері військової та службової діяльності, забезпечуючи більш точну і справедливую кваліфікацію кримінальних правопорушень.

Виклад основного матеріалу

Спочатку звернемося до історичного аспекту становлення порушеного питання. Так, незважаючи на ту обставину, що цей склад

кримінального правопорушення в чинному кримінальному законодавстві з'явився порівняно недавно, в історичній ретроспективі він не є зовсім новим. Із цього приводу в 1995 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон, відповідно до якого в КК України 1960 р. були внесені зміни щодо посадових злочинів¹. У зв'язку з цим главу XI, яка мала назву «Військові злочини», було доповнено ст. 254-2, що встановлювала відповідальність за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень.

Аналіз диспозицій цих норм дає змогу зробити висновок про суттєву схожість їх об'єктивних ознак. Відмінність полягає лише в тому, що ч. 1 ст. 254-2 КК України 1960 р. конкретизувала деякі способи вчинення цього кримінального правопорушення, що полягають у незаконному використанні транспортних засобів, споруджень, іншого військового майна або незаконних дій щодо підлеглого для особистісних цілей чи надання послуг іншим особам тощо. Зокрема, ч. 1 ст. 426-1 КК України має абсолютно бланкетний характер, що змушує по факту уповноважених службових осіб звертатися до законодавчих чи підзаконних нормативно-правових актів, які надають суб'єкту кримінального правопорушення відповідні повноваження.

Із розвитком суспільних відносин та у зв'язку зі змінами у воєнно-політичній обстановці країни у 2008 р. до національного законодавства було введено таке поняття, як «особливий період»². Це спонукало доповнити передбачений склад кримінального правопорушення новими кваліфікуючими ознаками, які розмежували перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень за умов особливого періоду (ч. 4 ст. 426-1 КК України) або воєнного стану чи бойової обстановки (ч. 5 ст. 426-1 КК України). Тим самим законодавцем були впроваджені додаткові обставини та умови, які впливають на суспільну небезпечність діяння та підвищують відповідальність за його вчинення.

Сформувавшись як окремих склад кримінального правопорушення, перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень є умисними діями, які явно виходять за межі наданих цій особі прав чи повноважень (ч. 1 ст. 426-1 КК України),

¹ Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень : Закон України від 07.04.2015 № 290-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290-19> (дата звернення: 19.04.2024).

² Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 19.04.2024).

застосування нестатутних заходів впливу щодо підлеглого або перевищення дисциплінарної влади (ч. 2 ст. 426-1 КК України), за умов якщо ці дії заподіяли істотної шкоди чи спричинили тяжкі наслідки. Власне, зазначені умови і є тими основними критеріями, які відмежовують це кримінально каране діяння від військового дисциплінарного проступку, що передбачає необхідність застосування заходів дисциплінарного впливу відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України¹ та Кодексу України про адміністративні правопорушення².

Тобто з точки зору соціальних відносин перевищення військовою службовою особою владних чи службових повноважень може розглядатися як одна з форм самоправства, що передбачає незаконне вчинення дій для задоволення власних потреб (інтересів) або досягнення певних цілей. Ці дії порушують норми та правила військової служби, громадського порядку та/або військової дисципліни, що мають важливе значення для суспільства й правопорядку [12]. У зв'язку із цим єдино визначеним суб'єктом кримінального правопорушення є військова службова особа, тобто військовослужбовець серед військових начальників, які тимчасово чи постійно обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій або виконують ці обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування (ст. 425 КК України та ст. 172-13 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Фактично на цьому суб'єкті зосереджується увага Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», де в ч. 12 ст. 6 використовується синонімічний термін «військові посадові особи», тобто військовослужбовці, які обіймають штатні посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або які спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків згідно із законодавством³.

Оскільки військова служба є державною службою з виконання завдань, пов'язаних з обороною України, її незалежності й територіальної цілісності, організаційно-розпорядчі та/або адміністративно-господарські функції мають публічний характер. Тобто ці функції або обов'язки стосуються особи, яка працює у сфері державної служби чи

¹ Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 19.04.2024).

² Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8074-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 19.04.2024).

³ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 19.04.2024).

публічного сектору і має певні права та обов'язки відповідно до закону чи правил державної служби. Беручи до уваги точку зору, висловлену А. Васильєвим [13], під організаційно-розпорядчими та адміністративно-господарськими обов'язками суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 426-1 КК України, слід розуміти напрями діяльності, пов'язані з керівництвом підпорядкованого особового складу та/або управлінням чи розпорядженням ввіреного йому військового майна. При цьому особа є службовою не тільки тоді, коли вона здійснює відповідні обов'язки на постійній основі, а й коли на неї ці обов'язки тимчасово або за спеціальними повноваженнями були покладені правомочним органом чи керівною особою. Такої позиції дотримується і Національне агентство з питань запобігання корупції у роз'ясненні від 3 серпня 2020 р. № 8 про застосування окремих положень антикорупційного законодавства щодо військовослужбовців¹.

На відміну від зловживання владою або службовим становищем, перевищення відбувається лише шляхом активних дій, які явно виходять за межі наданих військовій службовій особі прав чи повноважень. Це означає, що винний, який діє в межах своїх повноважень та є обізнаним про межі своєї компетенції, явно та очевидно вчиняє дії, котрі виходять за межі визначених повноважень (прав і обов'язків), тим самим перевищує їх. У цьому прикладі інтелектуальний елемент умислу становить усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій і можливість або неминучість настання небезпечних наслідків. Інакше кажучи, особа, вчиняючи це кримінальне правопорушення, усвідомлює особистісний вихід за межі наданих їй повноважень та розуміє, що вчинені дії не входять до її компетенції [14]. Таким чином, характерною умовою суб'єктивної сторони перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень є наявність прямого умислу щодо вчиненого, який полягає в повному усвідомленні того, що її дії не лише порушують відповідні норми чинного законодавства, а й, імовірно, призведуть до негативних наслідків – тобто *mens rea* (з лат. – вина в розумінні).

З огляду на зазначене зв'язок між діями винного та суспільно небезпечними наслідками ґрунтуються на психоемоційному стані

¹ Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, військовослужбовцями та іншими окремими категоріями суб'єктів декларування : роз'яснення НАЗК від 03.08.2020 № 8 // Національне агентство з питань запобігання корупції : офіц. сайт. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/documents/shhodo-zastosuvannya-okremykh-polozhen-zakonu-ukrayiny-pro-zapobigannya-koruptsiyi-stosovno-podannya-deklaratsij-osib-upovnovazhenykh-na-vykonannya-funktsij-derzhavy-abo-mistsevoho-samovryaduvannya-vijs/> (дата звернення: 19.04.2024).

суб'єкта кримінального правопорушення, мотивах реалізації ним злочинних намірів та повного розуміння й усвідомлення про настання чи ймовірне настання негативних наслідків. Із цього приводу ставимо під сумнів позиції окремих вчених, які припускають, що мотиви злочинної поведінки військової службової особи при перевищенні нею влади чи службових повноважень не впливають на кваліфікацію цього кримінального правопорушення, одночасно погоджуючись із ними, що в окремих випадках вони можуть бути спрямовані на підготовку до вчинення іншого, навіть більш тяжкого злочину [14].

Для глибшого аналізу та розуміння внутрішніх аспектів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 426-1 КК України, спробуємо розкрити ключові мотиви цього діяння. Залежно від способу вчинення правопорушення, виокремимо корисливі та насильницькі групи мотивів, характерні для цього контексту. Корисливі мотиви передбачають вчинення дій військовою службовою особою, які очевидно виходять за межі її повноважень, з метою отримання особистої (професійної) вигоди. Це може містити дії, спрямовані на задоволення особистісних амбіцій, потреб або прагнень до контролю, зокрема підвищення авторитету серед підлеглих, отримання внутрішніх переваг у військовому колективі або його ієрархії, підвищення статусу чи отримання інших матеріальних благ.

Зокрема, насильницькі мотиви передбачають вчинення військовою службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй владних чи службових повноважень і включають фізичне та/або психологічне насильство щодо підлеглого. Ці дії можуть виявлятися як засіб досягнення конкретних цілей або задоволення особистісних амбіцій. Зокрема, військовослужбовець може використовувати насильство для здійснення контролю над підлеглими, змушуючи їх виконувати свої вимоги або розпорядження. Перевищення влади може мати на меті підкорення іншої особи конкретному військовослужбовцю або їх групам. Фізичне чи психологічне насильство може використовуватися для здійснення психологічного тиску на іншу особу з метою отримання певної вигоди або підпорядкування. Відмінність між фізичними та психологічними діями полягає в тому, що фізичне насильство передбачає застосування фізичного контакту, зокрема зброї чи предмета, який використовується як зброя, що призводить до травм або інших тілесних ушкоджень, тоді як психологічне насильство передбачає застосування психологічних методів впливу на поведінку особи, що можуть полягати в емоційному знуванні, маніпуляціях, ізоляції, залякуванні, зокрема за допомогою демонстрації чи використання зброї або інших предметів, що використовуються як зброя.

Однією з основних вимог вчинення дій з перевищення владних або службових повноважень військовою службовою особою є те, що

вони повинні явно виходити за межі наданих повноважень, не містити умовних обмежень, зумовлених конкретними контекстуальними припущеннями або обставинами, і заподіювати істотну шкоду чи тяжкі наслідки державним, суспільним або особистісним інтересам громадян. Із цього приводу ми погоджуємося з думкою М. Коржанського, що кваліфікація досліджуваного кримінального правопорушення можлива лише в разі вчинення військовою службовою особою дій, які будь-яким чином пов'язані з її посадовими повноваженнями, але, очевидно, виходять за їхні межі. Це означає, що протиправність діяння військової службової особи, які жодним чином не поєднані з її повноваженнями за сукупністю ознак кримінального правопорушення, не можуть кваліфікуватися як перевищення влади чи службових повноважень [15]. Тому за аналогією з іншими кримінальними правопорушеннями службового характеру для кваліфікації за ст. 426-1 КК України окреме значення має особа потерпілого, якою є лише підлеглий щодо винного. Тобто в разі, коли військова службова особа вчиняє насильницькі дії щодо непередбачених осіб, ці діяння слід кваліфікувати за іншими статтями, які передбачають кримінальну відповідальність проти життя, здоров'я, честі та гідності особи. Інакше кажучи, злочинні дії винної військової службової особи мають бути зумовлені її посадовим (службовим) становищем і перебувати у прямому зв'язку з наданими їй правами та обов'язками щодо потерпілого. На цьому зосереджує увагу й Верховний Суд України, зазначаючи, що за відсутності такого зв'язку дії винного підлягають кваліфікації за іншими відповідними статтями КК України, у яких суб'єкт кримінального правопорушення є загальним¹.

Наведене стосується й випадків заподіяння матеріальних збитків. Проте якщо внаслідок перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень були вчинені дії щодо протиправного заволодіння, знищення чи пошкодження чужого майна, то ці діяння кваліфікуються за сукупністю ст. 426-1 та відповідної статті КК України. Наприклад, якщо в результаті перевищення владних повноважень було незаконно приватизоване державне майно, то такі діяння кваліфікуються за сукупністю статей 233 та 426-1 КК України.

Під час кваліфікаційної сукупності кримінальних правопорушень особливого значення набуває співвідношення умислу й необережності. Оскільки ці дві форми не можуть одночасно характеризувати суб'єктивну сторону того самого кримінального правопорушення, вчиненого в той самий час, одним суб'єктом щодо одного й того самого

¹ Ухвала Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України (витяг) : від 07.06.2001 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0140700-01> (дата звернення: 19.04.2024).

потерпілого, отже, вони мають взаємовиключний зв'язок. Тобто, якщо військова службова особа, яка має прямий умисел щодо застосування насильства щодо підлеглого, вчинила необережні дії, які призвели до його смерті, то такі дії слід кваліфікувати за ст. 119 КК України. В іншому разі, якщо військова службова особа, перевищуючи владні чи службові повноваження, умисно вчинила дії, які призвели до смерті потерпілого, то її діяння слід кваліфікувати за сукупністю статей 115 та 426-1 КК України. Це саме стосується й доведення до самогубства, що стало наслідком перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, що підлягає кваліфікації за сукупністю статей 120 та 426-1 КК України.

Повертаючись до особливостей причинно-наслідкового зв'язку між діями особи та їх наслідками, звернемо увагу на матеріальний аспект, що був закладений у зміст ст. 426-1 КК України. Зокрема, під час вирішення питання щодо кваліфікаційної оцінки перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень обов'язково має враховуватись заподіяна шкода, яка з урахуванням розміру матеріальних збитків, відповідно до ст. 425 КК України, поділяється на «істотну шкоду» та «тяжкі наслідки». З одного боку, ця обставина є цілком зрозумілою, оскільки будь-яке кримінальне правопорушення, вочевидь, негативно впливає на суспільні відносини своїми небезпечними наслідками, а тому криміналізація вчинків вимагає наявності суспільної небезпеки [16].

Проте, з іншого боку, у теоретико-правовому значенні залишаються відкритими питання, що стосуються заподіяння шкоди, яка не зумовлена матеріальним характером. Мається на увазі шкода, що не виражається збитками, які спричинили фінансову, майнову чи економічну шкоду державі, суспільству, окремій особі та/або їхнім групам. Наприклад, моральна шкода, завдана стражданнями, психологічними чи емоційними стресами; фізична шкода, пов'язана з травмами або тілесними ушкодженнями; екологічна шкода, викликана забрудненням навколишнього середовища; соціальна або ідеологічна шкода, яка полягає в порушенні соціальних норм, цінностей, ідеалів, що дезорганізують суспільство та мінімізують його довіру до системи чи інституцій тощо.

Аналіз диспозитивної частини ст. 426-1 КК України дає змогу зробити висновок, що в ній неявно враховані інші види суспільно небезпечних наслідків нематеріального характеру. Встановлення тяжкості цих наслідків вимагає індивідуальної оцінки з урахуванням конкретних обставин правопорушення. Так, в окремих випадках перевищення влади чи службових повноважень військовослужбовцем із застосуванням насильницьких методів впливу на підлеглого (ч. 2 ст. 426-1 КК України), зокрема з використанням зброї (ч. 3 ст. 426-1

КК України), може спричинити тяжкі наслідки у формі моральних чи фізичних страждань. Аналогічні дії, вчинені в умовах особливого періоду (ч. 4 ст. 426-1 КК України), воєнного стану або в бойовій обстановці (ч. 5 ст. 426-1 КК України), можуть завдати ще більшої шкоди соціального або ідеологічного характеру, яка негативно впливає на обороноздатність та безпеку країни. Інакше кажучи, вчинення будь-яких протиправних дій військовослужбовцями керівної ланки під час особливого періоду, воєнного стану чи в бойовій обстановці неминує утворює каскадний ефект, коли одні негативні наслідки сприяють виникненню інших. У цьому контексті це може призвести як до порушення військової дисципліни у вузькому розумінні (дезертирство, ухилення від виконання наказів, вчинення злочинних діянь з мотивів помсти тощо), так і до втрати довіри громадськості до воєнізованих структур та військово-політичного керівництва в широкому розумінні (небажання громадян захищати свою країну, звільнення професійних військовослужбовців, масова еміграція з метою уникнення мобілізації тощо).

Тому важливо визначити момент закінчення цього складу кримінального правопорушення при застосуванні військовослужбовцем насильницьких дій. Аналіз наукової літератури показує, що на це питання не існує однозначної відповіді, а наукові дискусії фактично тривають і сьогодні. Враховуючи різні наукові погляди, вважаємо, що наявність причинно-наслідкового зв'язку матеріального характеру не є обов'язковим елементом у випадках застосування насильницьких дій, передбачених частинами 2 і 3 ст. 426-1 КК України. У цьому контексті момент закінчення кримінального правопорушення настає безпосередньо після застосування військовою службовою особою насильницьких дій щодо підлеглого за умов перевищення суб'єктом влади чи службових повноважень. Особливого резонансу це питання набуває тоді, коли йдеться про перевищення військовослужбовцем влади чи службових повноважень в особливий період (ч. 4 ст. 426-1 КК України), під час воєнного стану та/або в бойовій обстановці (ч. 5 ст. 426-1 КК України). Насамперед це пояснюється тим, що порушуються не лише матеріальні чи інші правові аспекти, а й охороняний законом авторитет державної влади, що створює загрозу для оборонно-безпекової функції держави.

Висновки

Отже, слід виокремити чотири обов'язкові критерії, притаманні суб'єкту кримінального правопорушення, передбаченого ст. 426-1 КК України. По-перше, він повинен мати належність до військової служби, бути повноважним суб'єктом військового підрозділу або органу військового управління. По-друге, він повинен перебувати на військовій посаді, бути військовослужбовцем або мати аналогічний

статус. По-третє, його посада має бути встановлена штатним розписом, що передбачає належне підтвердження її юридичного статусу військовим підрозділом. І нарешті, він повинен бути пов'язаний з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, що означає, що військовослужбовець має виконувати обов'язки, пов'язані з керівництвом чи організацією військової діяльності або адміністративної роботи військової одиниці.

Характерною рисою суб'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення є наявність прямого умислу щодо вчиненого, тобто повного усвідомлення порушення встановлених норм та можливих негативних наслідків. Зв'язок між діями винного та суспільно небезпечними наслідками ґрунтуються на психоемоційному стані суб'єкта кримінального правопорушення, мотивах реалізації злочинних намірів та повного розуміння й усвідомлення можливості настання негативних наслідків. Інакше кажучи, суб'єкт, діючи в межах своїх повноважень та знаючи межі своєї компетенції, зрозуміло та очевидно вчиняє дії, що виходять за межі визначених повноважень (прав і обов'язків), тим самим перевищує їх *mens rea* (від *лат.* – вина в розумінні).

При цьому особливого значення набувають мотиви реалізації злочинних дій, які з урахуванням контексту поділяють на корисливі та насильницькі. На відміну від корисливих мотивів, де кваліфікаційне значення має причинно-наслідковий зв'язок, який виражається сумою матеріальних збитків, при перевищенні військовою службовою особою влади чи службових повноважень із застосуванням насильницьких методів впливу матеріальний склад не є обов'язковим. У цьому разі тяжкі наслідки можуть мати моральний, фізичний, соціальний або ідеологічний характер, який виявляється в порушенні соціальних норм, цінностей та ідеалів, що дезорганізують суспільство та знижують довіру до владних структур чи державних інституцій. Серйозність цих наслідків вимагає індивідуальної оцінки по факту з урахуванням конкретних обставин правопорушення. Зокрема, вчинення дій в умовах воєнного стану чи бойової обстановки може призвести як до порушення військової дисципліни у вузькому розумінні (дезертирство, ухилення від виконання наказів, вчинення злочинних діянь з мотивів помсти тощо), так і до втрати довіри громадськості до воєнізованих структур та військово-політичного керівництва у широкому розумінні (небажання громадян захищати свою країну, звільнення професійних військовослужбовців, масова еміграція з метою уникнення мобілізації тощо).

На окрему увагу заслуговує особа потерпілого, якою може бути лише підлеглий щодо винного. Це означає, що між винним і потерпілим повинен існувати службовий зв'язок, зумовлений компетентним підпорядкуванням одного до іншого.

Додаткового дослідження потребують питання, що стосуються особливостей розслідування перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, вчиненого у воєнний час або в бойовій обстановці з точки зору криміналістичної науки.

Список бібліографічних посилань: **1.** Савченко А. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с. **2.** Савченко А. Класифікація мотивів злочину. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 4. С. 126–131. **3.** Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (системное исследование психологического механизма криминального поведения). Киев : Наук. думка, 1986. 128 с. **4.** Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления. Киев : Вища школа, 1977. 152 с. **5.** Герцензон А. А. Уголовное право. Часть общая : учеб. пособ. М., 1948. 496 с. **6.** Лунеев В. В. Преступное поведение: мотивация, прогнозирование, профилактика. М., 1980. 263 с. **7.** Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с. **8.** Кізюн О. Юридичний аналіз складу перевищення військовою особою влади чи службових повноважень. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 64–68. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.3.12>. **9.** Довлатов Ш. Б., Савченко А. С., Саленко А. А. Кримінальна відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 2, № 76. С. 91–95. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.15>. **10.** Звенигородський О., Кізюн О. Поняття перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 4. С. 156–161. DOI: <https://doi.org/10.32782/39221334>. **11.** Остапенко К. Деякі питання кваліфікації діянь, передбачених ст. 426-1 Кримінального кодексу України // Репозитарій Національного авіаційного університету : сайт. 2016. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/20728> (дата звернення: 19.04.2024). **12.** Шкарпицька В. Особливості дисциплінарної відповідальності військовослужбовців. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6, т. 2. С. 165–168. **13.** Васильев А. Службова особа публічного права // Вісник криминологічної асоціації України : сайт. 17.03.2018. URL: <https://visnikkau.webnode.com.ua/kriminologichnij-dovidnik/kriminologichna-terminologiya/s/> (дата звернення: 19.04.2024). **14.** Бантышев А. Ф. Должностные преступления (вопросы квалификации) : учеб. пособие. Киев : Академия Службы безопасности Украины, 1996. 45 с. **15.** Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. Київ : Атіка, 2007. 592 с. **16.** Бантышев О., Стрельбицька Л., Стрельбицький М. Оціночні поняття в кримінальному правопорушенні проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення) та у кримінальних правопорушеннях проти миру, безпеки людства та міжнародного порядку // Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір :

XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 лют. 2023 р.). Київ, 2023.
С. 300–305.

Надійшла до редколегії 22.04.2024

Прийнята до опублікування 02.06.2024

Sakovskiy A. A., Kostiuk I. I. Characteristics of the qualification of exceeding authority or official authority by a military official personal by subjective characters

The relevance of the research topic is due to the need to improve the legal regulation of the activities of military personnel in the context of the modern political, social and military situation, which requires careful consideration of issues related to their compliance with the law and the preservation of law and order. The main purpose of the study is to analyze and clarify the criteria for the legal qualification of exceeding the power or official authority of a military official on subjective grounds. Within the framework of this analysis, subjective signs of exceeding power or official authority are considered, in particular, awareness of the socially dangerous nature of the committed actions, the compliance of these actions with regulatory and legal acts, the consequences of violations and their connection with the official position. The study also considers the possibility of the emergence of an ideal set of criminal composition in case of committing several offenses in one act. The obtained conclusions will contribute to clarifying the qualification of offenses and understanding the ratio of illegal actions of a military official and their consequences. The methodological basis of the research is based on the analysis of normative legal acts, law enforcement and jurisprudential analysis, as well as on the analysis of judicial practice. The use of these methods allows for a detailed analysis of issues related to the legal qualification of the criminal offense provided for in Art. 426-1 of the Criminal Code of Ukraine. The results of the study can be useful for legislators, law enforcement agencies, military groups and judicial authorities. They will help to improve the legal regulation of the activities of military officials, ensuring the preservation of law and order and legality in this area of legal relations. The practical significance of this study also lies in the correct application of the norms of criminal legislation during the investigation of the abuse of power or official authority by a military official. In the conclusions, it is proposed to supplement Art. 426-1 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: military serviceman, criminal offense, investigation, legal qualification, the subject of the offense, motives, causes and consequences.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.163(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.34>

Валерія Сергіївна Гнатенко,

кандидат юридичних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра кримінального процесу та організації

досудового слідства (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0003-1714-6164>,

e-mail: vista0028@gmail.com

**ФУНКЦІОНАЛЬНА СКЛАДОВА КРИМІНАЛЬНОГО
ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ КЕРІВНИКА ОРГАНУ ПРОКУРАТУРИ**

Досліджено функції керівника органу прокуратури у кримінальному провадженні як невід'ємну складову його кримінального процесуального статусу. Визначено наявні підходи до розуміння поняття «кримінальний процесуальний статус» і його аналогів. Наголошено на доцільності виокремлення функції процесуального керівництва, державного обвинувачення, організаційно-управлінської та квазісудової контрольної функції керівника органу прокуратури у кримінальному провадженні. На підставі аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України, які наділяють керівника органу прокуратури процесуальними повноваженнями, встановлено, що частина з указаних функцій керівником органу прокуратури реалізовується залежно від його конкретної посади (Генеральний прокурор, керівник обласної прокуратури тощо).

Ключові слова: кримінальний процесуальний статус, керівник органу прокуратури, функції, повноваження, кримінальне провадження.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правосуб'єктність учасників кримінального провадження, їхня функціональна роль є складовою їхнього кримінального процесуального статусу. У фаховій літературі цьому питанню присвячено чимало уваги як на рівні наукових статей, так і на рівні монографій. У загальному розумінні прокурор як учасник кримінального провадження посідає важливе місце та переважно бере участь у кримінальному провадженні як процесуальний керівник, здійснюючи прокурорський нагляд за додержанням законності, прав та свобод людини і громадянина на стадії досудового розслідування, так само

він здійснює функцію державного обвинувачення на подальших судових стадіях кримінального провадження. Саме в аспекті цих двох основних функцій органів прокуратури та їхніх посадових осіб зазвичай розглядається їхній правовий статус у кримінальному провадженні. Однак поза увагою науковців залишається ще одна форма участі прокурора у кримінальному провадженні як керівника органу прокуратури. Він як і прокурор (процесуальний керівник) та прокурор, що здійснює державне обвинувачення, є учасником кримінального провадження, хоча й бере участь у ньому доволі обмежено. Слід констатувати, що у зв'язку з уведенням в Україні правового режиму воєнного стану до ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) були внесені зміни, які значно розширили процесуальний статус керівника органу прокуратури у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану. Вказане розкриває актуальність проблеми визначення функцій, повноважень (прав, обов'язків та їх гарантій), юридичної відповідальності вказаного суб'єкта кримінального процесу. У цій роботі ми ставимо за мету визначити поняття та основні елементи кримінального процесуального статусу керівника органу прокуратури як учасника кримінального провадження (суб'єкта кримінального процесу).

Стан дослідження проблеми

Кримінальний процесуальний статус прокурора у кримінальному провадженні досліджували у своїх працях такі науковці, як В. В. Долежан, П. М. Каркач, М. В. Косюта, І. Є. Марочкін, Ю. Є. Полянський, М. В. Руденко, Г. П. Середя, В. В. Сухонос, О. М. Толочко, П. В. Шумський, М. К. Якимчук та ін. Водночас проблеми визначення кримінального процесуального статусу керівника органу прокуратури залишились невирішеними, зокрема в частині уточнення його функціонального призначення у кримінальному провадженні.

Мета і завдання дослідження

На основі теоретичних положень про поняття кримінального процесуального статусу учасників кримінального провадження (суб'єктів кримінального процесу) за *мету* дослідження поставлено сформулювати поняття та коло функцій керівника органу прокуратури, що є основою для подальших досліджень його кримінального процесуального статусу. Мета дослідження буде досягнена шляхом поступового виконання таких *завдань*: аналіз наявних у науковій літературі підходів до визначення поняття «кримінальний процесуальний статус» та окреслення його функціональної складової щодо керівника органу досудового розслідування через аналіз його повноважень, передбачених КПК України.

Наукова новизна дослідження

На підставі сучасних уявлень про поняття кримінального процесуального статусу в науці кримінального процесу та аналізу положень кримінального процесуального законодавства сформульовано коло функцій керівника органу прокуратури у кримінальному провадженні. Обґрунтовано актуальність наукових розробок у цьому напрямі. Також визначено підходи до розуміння змісту поняття «кримінальний процесуальний статус керівника органу прокуратури».

Виклад основного матеріалу

Першою з наявних проблем визначення кримінального процесуального статусу керівника органу прокуратури є конкретизація предмета дослідження. Йдеться про обсяг та співвідношення понять «правовий статус», «процесуальний статус» та «кримінальний процесуальний статус». Іноді в літературі, у паралельних за предметом дослідженнях, можна зустріти підхід, коли дослідники застосовують категорію «правовий статус». Наприклад, правовий статус керівника органу досудового розслідування [1], правовий статус керівника місцевої прокуратури у кримінальному процесі [2], правовий статус прокурора як учасника угоди про визнання винуватості [3], правовий статус прокурора у виконавчому провадженні [4], правовий статус прокурора в запобіганні кримінальним правопорушенням у кримінально-виконавчих установах закритого типу [5]. Іноді в аналогічних дослідженнях використовують поняття «процесуальний статус», зокрема процесуальний статус керівника органу досудового розслідування [6], процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні [7], процесуальний статус особи, щодо якої обвинувальна діяльність здійснюється без повідомлення про підозру [8]. Так само можна зустріти термін «кримінальний процесуальний статус», наприклад кримінальний процесуальний статус іншої особи, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування [9], кримінально-процесуальний статус викривача [10].

У зв'язку з вищевикладеним постає питання щодо співвідношення згаданих категорій та необхідності пошуку найбільш оптимального варіанту і такого, який би більш точно відображав зміст цього кримінального процесуального явища. І власне, відповідь на нього лежить у площині співвідношення цих юридичних категорій за обсягом. На наше переконання, всі вони співвідносяться як родові, видові та безпосередні поняття, де категорія «правовий статус» є родовим поняттям, адже може бути застосована до будь-якого суб'єкта права в цілому, незалежно від його галузевої належності. Так, правовий статус керівника органу прокуратури включає адміністративний, трудовий і кримінальний процесуальний статуси. Це все різновиди та складові його правового статусу як загального поняття. Адже

він є суб'єктом декількох видів правовідносин: адміністративного, трудового та кримінального процесуального характеру. Як суб'єкт державно-владних повноважень він є учасником адміністративно-правових відносин, як працівник органів прокуратури – учасником трудових правовідносин, як суб'єкт кримінального процесу – учасником кримінальних процесуальних правовідносин. При цьому такі правовідносини мають як матеріальний, так і процесуальний характер.

Наступна категорія, що входить до предмета нашого розгляду, – «процесуальний статус». Указане поняття, на нашу думку, має родові значення. Воно відображає правове становище певного суб'єкта, який бере участь у правовідносинах виключно процесуального характеру, тобто нематеріального. Можна вести мову про процесуальний статус певного суб'єкта у приватноправових або ж публічно-правових процесуальних відносинах. Наприклад, прокурор є учасником кримінального процесу, а може бути й учасником адміністративного чи цивільного процесу. Щодо останнього можна навести приклад подання цивільного чи адміністративного позову в межах реалізації ним функції із представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України¹ та ст. 53 Кодексу адміністративного судочинства². Таким чином, поняття «процесуальний статус» передбачає та описує правосуб'єктність прокурора в цивільному, адміністративному та кримінальному процесах, які так само є безпосередніми складовими цього поняття.

Поняття «кримінальний процесуальний статус», як вже згадувалось, має безпосередній характер у розглядуваній ієрархії поряд із такими категоріями, як «цивільний процесуальний статус» та «адміністративний процесуальний статус» прокурора. Таким чином, він характеризує правосуб'єктність прокурора або керівника органу прокуратури виключно як учасника кримінального процесу.

У зв'язку з викладеним убачається більш доцільним у кримінальних процесуальних дослідженнях застосовувати термін «кримінальний процесуальний статус». Інші згадані підходи як ширші за змістом неточно відображають зміст цього явища власне у кримінальному процесі.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 22.04.2024).

² Кодекс адміністративного судочинства : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 22.04.2024).

На підставі викладених думок перейдемо до розгляду наявних у науковій літературі підходів до визначення поняття та складових кримінального процесуального статусу учасника кримінального провадження в цілому, що дасть нам змогу досягти мети щодо встановлення розуміння та змісту кримінального процесуального статусу керівника органу прокуратури як відокремленого суб'єкта кримінального процесу.

Правовий статус керівника місцевої прокуратури у кримінальному процесі досліджувала О. І. Назарук. Цінність цього наукового доробку полягає в тому, що, вивчаючи правовий статус керівника місцевої прокуратури у кримінальному процесі (себто кримінальний процесуальний статус), вчена приділяє значну увагу його правовому статусу в цілому. Науковиця слушно наголошує, що «правовий статус прокурора – багатоаспектне поняття, оскільки його необхідно розглядати з позицій загального правового статусу людини й громадянина, галузевого правового статусу, який знаходить свою реалізацію у нормах адміністративного, трудового права, права соціального забезпечення та інших галузей і, нарешті, спеціального правового статусу, який регламентується законодавством України, що визначає нормативно-правове регулювання діяльності прокуратури як усередині її системи, так і у сфері позаслужбових відносин працівників прокуратури» [2, с. 168–169]. Вчена також наголошує на тому, що у структурі правового статусу керівника органу прокуратури слід виокремлювати організаційну та функціональну складові. Так, організаційна складова правового статусу прокурора охоплює: порядок його набуття; порядок проходження служби; порядок припинення статусу прокурора; засоби забезпечення статусу [2, с. 171]. Вбачається, що тут, власне, йдеться не про кримінальний процесуальний статус керівника, а про елементи адміністративного і трудового правового статусу. Однак зазначені елементи також мають значення для можливості участі керівника органу прокуратури в кримінальному провадженні, адже прямо визначають його дієздатність як суб'єкта кримінальних процесуальних відносин.

По суті, про це згадує й сама вчена, зазначаючи, що «керівник місцевої прокуратури зобов'язаний вживати певних організаційних заходів безпосередньо для кримінального провадження, і хоча такі повноваження регламентуються нормами кримінального процесуального права, за своєю правовою природою вони є повноваженнями організаційно-управлінського характеру» [2, с. 172].

До функціональної складової кримінального процесуального статусу прокурора належать повноваження, пов'язані з реалізацією певної функції органів прокуратури та обумовлені конкретною прокурорською посадою. Функціональна складова правового статусу

керівника органу прокуратури у сфері кримінального провадження залежить від функцій органів прокуратури в цілому, які реалізуються у кримінальному провадженні [11, с. 69]. Так, М. В. Косюта вважає, що прокуратура, реалізуючи загальнодержавну функцію охорони правопорядку, здійснює покладені на неї функції, які визначаються як вид діяльності прокуратури, спрямованої на досягнення цілей і виконання завдань у межах предмета її відання і компетенції [12, с. 52]. М. І. Мичко під функціями органів прокуратури розглядає загальні напрями її діяльності, які закріплені в законі й здійснюються з використанням специфічних форм та методів у межах точно określених повноважень [13, с. 6].

У доктрині кримінального процесу визначають три основні функції: обвинувачення, захист і вирішення справи по суті. Водночас А. М. Давиденко зауважує, що діяльність прокурора у кримінальному провадженні складається із двох функцій: охорони прав та законних інтересів учасників кримінального провадження й підтримання законності, а також обвинувачення (кримінальне переслідування) осіб, які вчинили кримінальне правопорушення [14, с. 225–226]. Не можна також не погодитись із твердженням, що діяльність прокурора у кримінальному процесі є поліфункціональною, передбачає реалізацію різних функцій залежно від стадії кримінального процесу [15, с. 15].

Слід зазначити, що функція керівника органу досудового розслідування відрізняється від функції прокурора – процесуального керівника (на стадії досудового розслідування) та прокурора, що підтримує державне обвинувачення (на судових стадіях кримінального провадження). Вказане детермінується його повноваженнями, визначеними кримінальним процесуальним законом. Насамперед слід наголосити на тому, що в п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України¹, де визначається вичерпний перелік учасників кримінального провадження з боку обвинувачення, законодавець не визначає керівника органу прокуратури, там зазначається саме прокурор, а не керівник органу прокуратури, який є відокремленим суб'єктом.

Указане на перший погляд свідчить про те, що законодавець не вважає керівника органу прокуратури стороною обвинувачення у кримінальному провадженні. Однак ця теза спростовується через дослідження його повноважень на стадіях кримінального провадження з перегляду судових рішень. Йдеться про те, що Генеральний прокурор (особа, яка виконує його обов'язки), керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, керівники обласної прокуратури та

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 22.04.2024).

їхні заступники згідно з ч. 4 ст. 36 КПК України наділені правом на подання апеляційної чи касаційної скарги, а так само й заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами незалежно від їх участі в судовому провадженні.

Вони також мають право змінювати або відмовлятися від апеляційної чи касаційної скарги, заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами, що внесені як ними особисто, так і прокурорами прокуратур нижчого рівня. Так само вони мають право брати участь у вказаних судових провадженнях.

Постає логічне питання: беручи участь у судовому провадженні, подаючи апеляційну чи касаційну скаргу, яку процесуальну функцію виконує керівник органу прокуратури – наглядову чи обвинувачення? Відповіді на це питання чинний КПК України не містить. Проте вбачається, що все ж таки йдеться про здійснення ним функції обвинувачення.

Однак можна вести мову про виконання керівником органу прокуратури наглядової функції у кримінальному провадженні. По-перше, він здійснює процесуальне керівництво слідчим. Зокрема, функцію процесуального керівництва у кримінальному провадженні керівник органу прокуратури виконує з моменту початку досудового розслідування та до моменту призначення ним прокурора – процесуального керівника. На це вказує передбачений ч. 6 ст. 214 КПК України обов'язок слідчого (дізнавача) повідомляти керівника органу прокуратури про початок досудового розслідування.

Крім того, Генеральний прокурор, керівники обласних та окружних прокуратур, їхні заступники мають право скасовувати незаконні та необґрунтовані постанови слідчих та прокурорів нижчого рівня, що також вказує на виконання ними наглядової функції за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування (ч. 6 ст. 36 КПК України).

По-друге, у кримінальних провадженнях щодо окремих категорій осіб він наділений додатковими повноваженнями з процесуального керівництва. Зокрема, Генеральний прокурор (виконувач обов'язків Генерального прокурора) має виключне повноваження вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення народним депутатом або суддею Вищого антикорупційного суду. Наприклад, письмове повідомлення про підозру депутату місцевої ради, депутату Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевому голові чи адвокату здійснюється Генеральним прокурором, його заступником або керівником обласної прокуратури.

Генеральний прокурор (виконувач обов'язків Генерального прокурора) погоджує клопотання про дозвіл на затримання народного

депутата, обрання щодо нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою чи домашнього арешту, проведення обшуку, порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також про застосування негласних слідчих (розшукових) дій та має інші повноваження, передбачені главою 37 КПК України.

Крім того, керівник органу прокуратури виконує й організаційно-управлінську функцію щодо призначення та заміни прокурорів у конкретному кримінальному провадженні, зокрема й формування групи прокурорів, визначає старшого прокурора такої групи, який керуватиме діями інших прокурорів (ст. 37 КПК України). Він може замінити прокурора через неефективне здійснення ним нагляду за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування.

Слід також згадати, що в умовах воєнного стану за певних обставин керівник органу прокуратури може виконувати також контролюючу функцію суду. Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» від 27 липня 2022 р. № 2462-IX до ст. 615 КПК України були внесені зміни, які дозволяють керівнику органу прокуратури виконувати повноваження слідчого судді щодо розгляду клопотань слідчого, погоджених із прокурором, або клопотань прокурора щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження та проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій¹. Указані повноваження є унікальними та притаманні лише керівнику органу прокуратури у кримінальному провадженні. Таким чином, керівник органу прокуратури підміняє повноваження слідчого судді щодо реалізації ним функції судового контролю, що вказує на квазісудовий характер такої функції.

Висновки

Підсумовуючи викладене, вбачаємо за доцільне наголосити на декількох основних висновках. По-перше, наявні в сучасній науковій літературі підходи до визначення кримінального процесуального статусу учасників кримінального провадження (суб'єктів кримінального процесу) через застосування термінів «правовий статус» та «процесуальний статус» є неточними, хоча й не зовсім неправильними. Їх застосування значно розширює зміст цієї категорії, що є нелогічним. По-друге, функції керівника органу прокуратури у кримінальному

¹ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану : Закон України від 27.07.2022 № 2462-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20> (дата звернення: 22.04.2024).

провадженні є ядром, або основою, щодо визначення його кримінального процесуального статусу в цілому, що зумовлено тісним зв'язком цієї категорії з його повноваженнями (правами та обов'язками) у кримінальному провадженні, а це відкриває можливість для дослідження інших складових його статусу. По-третє, було встановлено, що керівник органу прокуратури у кримінальному провадженні залежно від ситуації може виконувати чотири функції: процесуального керівництва, державного обвинувачення, організаційно-управлінську та квазісудову контрольну.

Список бібліографічних посилань: 1. Сакал В. М. Правовий статус керівника органу досудового розслідування. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2 (10). С. 182–192. 2. Назарук О. Правовий статус керівника місцевої прокуратури у кримінальному процесі. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 168–173. 3. Кісліцина І. О. Правовий статус прокурора як учасника угоди про визнання винуватості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35, ч. 2, т. 3. С. 172–177. 4. Сергієнко Н. А. Правовий статус прокурора у виконавчому провадженні: реалії та перспективи. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 98–105. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-17>. 5. Стрелюк Я. Правовий статус прокурора в запобіганні кримінальним правопорушенням у кримінально-виконавчих установах закритого типу. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 196–200. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.31>. 6. Сичов С. О. Процесуальний статус керівника органу досудового розслідування // Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 листоп. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Харків, 2018. С. 178–180. 7. Дуфенюк О. М. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні: польський досвід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 179–182. 8. Бублик Н. С. Процесуальний статус особи, щодо якої обвинувальна діяльність здійснюється без повідомлення про підозру. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 270–274. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.50>. 9. Цебинога В. Ю. Кримінальний процесуальний статус іншої особи, права чи законні інтереси якої обмежуються під час досудового розслідування // Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності : тези доп. учасників XXV наук.-практ. конф. курсантів та студентів (м. Харків, 17 трав. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. т-во студентів, курсантів, слухачів, аспірантів, ад'юнктів, докторантів і молодих вчених. Харків, 2018. С. 126. 10. Луцик В. В., Гловюк І. В. Кримінально-процесуальний статус викривача: проблемні питання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 529–532. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/138>. 11. Корж В. Новий підхід до визначення основних функцій органів прокуратури та пріоритетних напрямів її діяльності. *Вісник прокуратури*. 2011. № 1. С. 68–75. 12. Косюта М. В.

Прокуратура України : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2010. 404 с. **13.** Мичко М. І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2001. 376 с. **14.** Давиденко Л. М. Про подвійний характер прокурорської діяльності у кримінальному судочинстві. *Право і суспільство*. 2010. № 6. С. 225–229. **15.** Мовчан Г. В. Процесуальні повноваження прокурора у досудовому провадженні та в суді першої інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 219 с.

Надійшла до редколегії 23.04.2024

Прийнята до опублікування 29.05.2024

Hnatenko V. S. Functional component of the criminal procedural status of the Prosecutor's Office Head

The article examines the functions of the Head of the Prosecutor's Office in criminal proceedings as an integral part of his/her criminal procedural status. The existing approaches to understanding the concept of "criminal procedural status" and its analogues are identified. It is noted that the function of the head of a pre-trial investigation body differs from the function of a prosecutor - procedural supervisor (at the pre-trial investigation stage) and a prosecutor supporting the public prosecution (at the trial stages of criminal proceedings). The above is determined by the prosecutor's powers which are determined by the criminal procedure law. The expediency of distinguishing four functions of the Head of the Prosecutor's Office in criminal proceedings is emphasized: procedural guidance, public prosecution, organisational and managerial function and quasi-judicial control function. Based on the analysis of the Criminal Procedure Code of Ukraine provisions which vest the head of a prosecution body with procedural powers, the article establishes that some of these functions are exercised by the head of a prosecution body depending on his/her specific position (Prosecutor General, head of a regional prosecution office, etc.). It is also established that the approaches to determining the criminal procedural status of participants to criminal proceedings (subjects of criminal proceedings) available in the current scientific literature through the use of the terms "legal status" and "procedural status" are inaccurate, although not entirely wrong. Their use significantly expands the content of this category, which is illogical. The functions of the Head of the Prosecutor's Office in criminal proceedings constitute the core, or basis, for determining his/her criminal procedural status in general, due to the close connection of this category with his/her powers (rights and obligations) in criminal proceedings, which opens up the possibility of studying other components of his/her status. It is also worth mentioning that under martial law, in certain circumstances, the Head of the Prosecutor's Office may also perform the supervisory function of the court. These powers are unique and inherent only to the Head of the Prosecutor's Office in criminal proceedings. Thus, the Head of the Prosecutor's Office replaces the powers of the investigating judge to exercise the judicial control function, which indicates the quasi-judicial nature of such a function.

Key words: criminal procedural status, Head of the Prosecutor's Office, functions, powers, criminal proceedings.

УДК 339.1:658.6:688.7

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.35>

Ганна Володимирівна Тищенко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт);

 <https://orcid.org/0009-0002-5173-2925>,

e-mail: tanna7898@gmail.com;

Роман Васильович Кравченко,

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (завідувач);

 <https://orcid.org/0009-0003-5900-1200>,

e-mail: kroman333@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА МИТНОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДИТЯЧИХ ТОВАРІВ

Розглянуто питання класифікації товарів групи 95 відповідно до Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності, проведено дослідження практики призначення митних експертиз. Виявлено проблеми класифікації й ідентифікації товарів дитячого призначення та їх достовірного декларування, запропоновано шляхи їх вирішення; визначено основні ідентифікаційні ознаки іграшок для встановлення найбільш достовірних критеріїв для їх класифікації за Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності під час митного контролю; розроблено рекомендації з ідентифікації та класифікації іграшок за Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності. Окреслено діагностичні завдання, які має вирішити судовий експерт під час дослідження товарів дитячого призначення. Представлено сучасні методи аналізу, які дають змогу дослідити дитячі товари для отримання об'єктивної інформації щодо їхньої якості, безпеки та інших характеристик, які можуть бути важливими в судовому розгляді. Наведено систематизацію інформаційних даних щодо характерних дефектів таких товарів, дефекти, які характерні для продукції низької якості. Описано механізм судової товарознавчої експертизи дитячих товарів.

Ключові слова: класифікація, ідентифікація, митна експертиза, іграшки, код товару, дитячі товари, декларація, самокат, ідентифікаційні ознаки.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Проблема класифікації та ідентифікації товарів з митною метою за Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності

(далі – УКТЗЕД) нині є доволі гострою. Найчастіше має місце недостовірне декларування товарів з метою ухилення від сплати митних зборів шляхом зазначення в декларації неправильного опису товару. До дитячих товарів завжди висуваються підвищені вимоги, зокрема під час митного контролю та декларування. Сучасний ринок дитячих товарів дуже великий і різноманітний. Щодня з'являються нові сучасні та складніші за конструкцією, технологією й матеріалами іграшки, унаслідок чого все важче здійснювати митний контроль за цією групою товарів, а також відносити їх до будь-якої категорії.

Сучасна класифікація та ідентифікація дитячих товарів, зокрема за УКТЗЕД, – це складний процес, який вимагає особливої уваги декларантів та контролю з боку митних органів. Основним чинником, що призводить до помилок під час класифікації відповідно до УКТЗЕД, є можливість віднесення товарів до вигідніших з погляду ставок мита товарних позицій. Недостовірне декларування та неправильне визначення класифікаційного коду дитячих товарів призводить до зниження митних податків і мит, що підлягають сплаті під час ввезення.

Під ідентифікацією товарів з митною метою слід розуміти виявлення індивідуальних ознак товару для встановлення його належності до однорідного угруповання товарів в УКТЗЕД. Товари, що входять до групи 95 відповідно до УКТЗД (на прикладі самокатів), призначені переважно для дітей, але в наш час існують іграшки та спортивний інвентар, якими будуть користуватися й дорослі, і тоді податок на додану вартість може бути іншим [1].

Стан дослідження проблеми

Аналітичний огляд джерел науково-технічної літератури виявив активну діяльність щодо питань у сфері досліджень судової товарознавчої експертизи, ідентифікації та встановлення способів фальсифікації дитячих товарів. Ці питання досліджували Д. Мохан, який є автором численних досліджень у галузі безпеки дитячих товарів та їх впливу на здоров'я дітей [2], вчений-експерт М. Ридлевський, праці якого стосуються галузі товарознавства та безпеки дитячих іграшок і який також активно досліджує ризики та безпеку виробів для дітей [3]. С. Фелісіо спеціалізується на аспектах безпеки дитячих товарів, зокрема на аналізі ризиків і ефективності заходів безпеки [4]. Причини нещасних випадків та розроблення стратегії для підвищення безпеки дитячих іграшок та інших товарів досліджено в роботах Дж. Ванпарійс та Дж. М. Вассало – експертів з безпеки дитячих товарів [5; 6]. Однак відсутні відомості щодо повного спектра судової товарознавчої експертизи, об'єктом якої є дитячі самокати, що створює певні обмеження при її проведенні.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є встановлення особливостей ідентифікації й митної товарознавчої експертизи дитячих товарів, зокрема самокатів.

Завданнями є визначення теоретичних і практичних проблем класифікації й ідентифікації товарів дитячого призначення та їх достовірного декларування, окреслення шляхів їх вирішення; з'ясування основних ідентифікаційних ознак іграшок для встановлення найбільш достовірних критеріїв для їх класифікації за УКТЗЕД при митному контролі; розроблення рекомендацій з ідентифікації та класифікації іграшок за УКТЗЕД.

Наукова новизна дослідження

Узагальнено способи класифікації дитячих самокатів у процедурі товарознавчої експертизи. Сформульовано діагностичні завдання судової товарознавчої експертизи для визначення безпеки, відповідності стандартам, які має вирішити експерт під час дослідження дитячого самокату. Окреслено сучасні методи дослідження, зокрема візуальний огляд, функціональні тести, вимірювання геометричних параметрів, механічні випробування, хімічний аналіз матеріалів, технічна експертиза, випробування на безпеку, комп'ютерне моделювання та аналіз, електричні й електронні випробування, експертна оцінка, які використовують для встановлення показників якості та безпеки товарів і отримання об'єктивної інформації. Визначено основні ідентифікаційні завдання товарознавчої експертизи дитячих самокатів, найбільш типові дефекти цих товарів та дефекти, які свідчать про їх низьку якість. Описано механізм судової товарознавчої експертизи дитячих самокатів.

Виклад основного матеріалу

Одним із проблемних товарів у процесі ідентифікаційної експертизи є самокат, а саме визначення його призначення за віковою ознакою, оскільки при однаковому класифікаційному коді УКТЗЕД податок на додану вартість може відрізнятись. Тому необхідно виокремити основні ідентифікаційні ознаки самокатів, особливості їх віднесення до категорії дорослі чи дитячі.

Дитячі товари, зокрема іграшки, обов'язково сертифікують відповідно до технічних регламентів України, що передбачають перевірку іграшок на відповідність установленим вимогам. Нормативними документами в цій галузі є ДСТУ 2029-92 «Іграшки. Предмети ігрового вжитку. Загальні технічні умови. Зі зміною № 1 (ІПС № 4-1994)», Державні санітарні правила і норми безпеки іграшок та ігор для здоров'я дітей ДСанПіН 5.5.6.012-98, ДСТУ 2166-93 «Іграшки. Маркування, пакування, транспортування та зберігання», ДСТУ EN 71-1:2006 «Безпечність іграшок. Частина 1. Механічні і фізичні властивості»

(ідентичний з EN 71-1:1998 «Safety of Toys – Part 1: Mechanical and physical properties»). Вимоги стандартів гармонізовані з чинними міжнародними стандартами з безпеки іграшок. Вони поширюються на іграшки, призначені для дітей віком до 14 років, і встановлюють вимоги безпеки та методи дослідження [7].

Якщо дитячий самокат визнається іграшкою, то для нього застосовуються відповідні стандарти безпеки, які зазвичай містяться в нормативних документах про іграшки. У багатьох країнах, зокрема й в Україні, такі стандарти впроваджуються в законодавство щодо захисту прав споживачів та безпеки продуктів. Дотримання стандартів якості є важливим для виробників, дистриб'юторів та продавців дитячих товарів, а також для безпечного використання цільовими споживачами.

Проблеми ідентифікації та митної товарознавчої експертизи дитячих товарів, зокрема самокатів, можна розглядати в декількох аспектах.

1. *Якість і безпека продукту.* Один із головних аспектів – це переконання, що самокат відповідає всім стандартам безпеки для дітей, а це означає перевірку матеріалів, з яких виготовлений самокат, механізмів складання, якість коліс і гальм, а також відповідність вимогам щодо максимальної ваги та віку користувача.

2. *Сертифікація та стандарти.* В Україні, як і в багатьох інших країнах, існують певні стандарти безпеки для дитячих товарів, зокрема самокатів. Проблема може виникнути, якщо продукт не має відповідної сертифікації або не відповідає вимогам цих стандартів.

3. *Підробки та контрабанда.* Іншою проблемою може бути розповсюдження підроблених товарів або їх увезення в країну без відповідної митної декларації. Це стане серйозним ризиком для безпеки, оскільки підроблені товари можуть не відповідати стандартам якості та безпеки.

4. *Ефективність митного контролю.* Важливо, щоб митні служби могли ефективно ідентифікувати та перевіряти дитячі товари, зокрема самокати, що ввозяться в країну. Це може потребувати належного навчання митників та використання спеціалізованого обладнання для детальної перевірки продуктів.

Загальна проблема полягає в тому, як забезпечити, щоб дитячі товари, зокрема самокати, були безпечними та відповідали встановленим стандартам якості як на внутрішньому ринку, так і під час увезення їх у країну через митний кордон.

Перед митним експертом постають такі завдання (питання):

- 1) чим є представлені зразки;
- 2) чи відповідають відомості про товар його фактичним характеристикам;

- 3) з якого матеріалу виготовлений представлений зразок;
- 4) чи є представлений зразок товаром виключно для дітей;
- 5) чи може досліджуваний зразок використовуватися для гри іншими віковими групами людей, крім дітей.

Під час проведення митної ідентифікаційної експертизи застосовуються органолептичний та інструментальний методи дослідження. За їх допомогою досліджують маркувальні позначення, аналізують зовнішній вигляд іграшок, конструктивні особливості, вигляд, найменування, призначення, визначається матеріал виготовлення й лінійні розміри.

До товарів для дітей висувають підвищені вимоги та застосовується посилений контроль, особливо щодо безпеки [1]. Натепер на іграшки прийнятий і діє Технічний регламент безпечності іграшок, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2018 р. № 151¹. У цьому документі встановлені вимоги щодо безпечності іграшок та їх обігу на території України. Технічний регламент розроблено на основі Директиви 2009/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 18 червня 2009 р. про безпеку іграшок². Дія Технічного регламенту поширюється на продукцію, що розроблена або призначена безпосередньо чи опосередковано для використання у грі дітьми віком до 14 років.

Згідно з Митним тарифом України³ групу 95 «Іграшки, ігри та спортивний інвентар; їх частини та приладдя» можна поділити на категорії.

9503 00	Триколісні велосипеди, самокати, педальні автомобілі та аналогічні іграшки на колесах; лялькові коляски; ляльки; інші іграшки; моделі зменшеного розміру («у масштабі») та аналогічні моделі для розваг, діючі чи недіючі; головоломки різні
9503 00 10 00	Триколісні велосипеди, самокати, педальні автомобілі та аналогічні іграшки на колесах; лялькові коляски

¹ Про затвердження Технічного регламенту безпечності іграшок : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2018 № 151 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/151-2018-p> (дата звернення: 16.04.2024).

² Директива 2009/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради про безпечність іграшок : від 18.06.2009 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_010-09 (дата звернення: 16.04.2024).

³ Митний тариф України (групи 50–97) : Закон України від 19.10.2022 № 2697-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/26976-20> (дата звернення: 16.04.2024).

9505	Вироби для свят, карнавалів або інші вироби для розваг, включаючи вироби для фокусів та жартів
9506	Інвентар та обладнання для занять фізкультурою, гімнастикою, легкою атлетикою, іншими видами спорту (включаючи настільний теніс) або для гри на свіжому повітрі, в іншому місці не зазначені; плавальні басейни та басейни для дітей
9507	Вудки риболовні, гачки та інші снасті для риболовлі з використанням волосіні; сачки для риби, сачки для метеликів та подібні сачки; принади у вигляді муляжів птахів (крім включених до товарної позиції 9208 або 9705) та аналогічні вироби для полювання або стрільби
9508	Пересувні цирку та пересувні звіринці; атракціони парку розваг та атракціони аквапарку; ярмаркові атракціони, зокрема тири; пересувні театри

Під час аналізу нормативних документів можна виокремити такі основні класифікаційні та ідентифікаційні ознаки іграшок:

- матеріал виготовлення (вигляд основного матеріалу іграшки);
- конструктивні особливості (ширина, висота, довжина виробу) або граничні обмеження (швидкість та її кількість, вага, об'єм циліндра, наявність гальмівної системи – для моделей у зменшеному розмірі);

- принцип дії (електричні);

- вік дітей.

Самокати входять до першої групи товарів – іграшки на колесах, ці вироби зазвичай приводяться в рух шляхом безпосереднього відштовхування ноги людини від підлоги або землі. Інші типи іграшок на колесах для катання дітей можуть просто переміщатися або відштовхуватися іншою людиною, або рухатися за допомогою мотора – це вже більш сучасні самокати або електросамокати. Компактні й легкі – це здебільшого дитячі електричні самокати. Потужні та швидкісні пристрої – для дорослих. У цих самокатів міцний та зручний каркас, який може витримувати пасажирів вагою до 100 кг; рама може бути виготовлена з авіаційного алюмінію, дуже довговічного матеріалу, стійкого до корозії і з малою щільністю. За повного заряду батареї на електросамокаті можна проїхати 45 км. Для того щоб уникнути вищих митних платежів, учасники зовнішньоекономічної діяльності декларують електросамокати як іграшку для дитини.

Самокати також є в переліку товарів групи 95, що належать до іграшок, які призначені для спорту або руху по дорогах загального

користування та тротуарах. Іграшковий самокат – іграшка (складна або нескладна), яка пересувається за допомогою прикладання м'язової сили дитини, призначена для дітей з масою тіла не більше 50 кг і складається щонайменше з однієї опорної поверхні, двох коліс та системи управління, що має поворотний або жорсткий стрижень керма.

Дитячий самокат – іграшка для катання, яка рухається завдяки м'язовій силі дитини або завдяки іншим засобам, може бути складною чи ні, призначена для дітей масою до 50 кг і містить не менше однієї підніжки, на якій можна стояти, не менше двох коліс і кермовий пристрій з рульовою стійкою, регульованої або фіксованої довжини.

Неоднозначність визначення терміна «самокат», його функціонального призначення за віком споживача дозволяє недобросовісним декларантам уникати правильного нарахування та сплати митних платежів. Таким чином, необхідність і важливість класифікації та ідентифікації товарів відповідно до УКТЗЕД є очевидною. Від правильного визначення коду іграшок, їх призначення залежить обґрунтоване нарахування та стягування митних платежів, застосування заходів тарифного й нетарифного регулювання зовнішньої торгівлі [8].

Згідно з Національним стандартом ДСТУ EN 71-1:2019¹ (ідентичний з EN 71-1:1998 «Safety of Toys») дитячі самокати поділяються на дві групи:

- призначені для дітей, маса тіла яких не перевищує 20 кг;
- призначені для дітей, маса тіла яких перебуває в інтервалі від 20 до 50 кг.

Відповідно до нормативних документів дитячі самокати повинні мати попередження та зазначення передбачуваної маси тіла дитини. До них зазвичай додаються інструкції із застосування і список заходів обережності:

а) дитячі самокати для дітей з масою тіла 20 кг повинні мати етикетку: «20 кг максимум»;

б) дитячі самокати з масою тіла до 50 кг повинні мати етикетку «50 кг максимум».

Крім того, упаковка, інструкція повинні мати такі попередження: «Увага! Слід використовувати засоби захисту. Не можна використовувати дітям масою понад 20 кг (або, за обставинами, понад 50 кг)». Маса тіла 20 кг відповідає приблизно середній масі дитини до 5 років, маса тіла 50 кг – до 14 років.

¹ ДСТУ EN 71-1:2019. Безпечність іграшок. Частина 1. Механічні та фізичні властивості (EN 71-1:2014 + A1:2018, IDT). [Чинний від 2021-01-01]. Київ, 2019. 18 с. (Технічний комітет «Легка промисловість» (ТК 125)).

Якщо інформація про максимально допустиме навантаження не містить ознак товару, призначеного виключно для гри дітей віком до 14 років, то товар може бути використаний як дітьми, так і дорослими (у межах допустимого навантаження 100–110 кг). Тому зазвичай відомості про товари, а саме опис товару «Іграшки транспортні для дітей старше трьох років...», не відповідають фактично встановленим характеристикам, оскільки товари є самокатами, призначеними для користування всіма віковими групами людей – як дітьми, так і дорослими.

Класифікація дитячих самокатів в Україні може бути здійснена за такими критеріями.

1. За типом конструкції: складні (з можливістю складання) – легкі для транспортування та зберігання; нескладні (жорсткі конструкції) – стабільніші, але менш зручні для перевезення.

2. За матеріалом виготовлення: металеві (зазвичай більш міцні та довговічні); пластикові (зручніші для дітей через легкість та безпеку).

3. За типом коліс: повні (четверті, які обертаються на 360°) – для кращого керування та маневреності; з фіксованими колесами – для більшої стабільності, особливо для початківців.

4. За віком та ваговою категорією: для дітей від 2 до 5 років (зазвичай з невеликою платформою та низьким кермом); для дітей від 5 до 12 років (з більшою платформою та вищим кермом).

5. За додатковими функціями: зі світлодіодними елементами для безпеки вечірніх поїздок; зі знімними сидіннями для молодших дітей.

6. За максимальною вагою користувача: для дітей з невеликою масою тіла (до 30 кг); для дітей з більшою масою тіла (30–50 кг).

Для встановлення ідентифікаційних критеріїв віднесення самокатів до дорослої вікової категорії зазначимо основні класифікаційні ознаки самокатів:

- 1) за кількістю коліс:
 - двоколісні, класичні;
 - триколісні, дитячі інерційні;
 - 2–3-колісні, комбіновані;
 - чарівне колесо;
- 2) за діаметром коліс:
 - звичайні;
 - з великими колесами;
- 3) за типом рухів:
 - класичний тип – одна нога на самокаті, інша відштовхується від дороги;
 - інерційний тип – обидві ноги на самокаті, рух завдяки корпусу;
 - електричний тип – самокат має акумулятор, що заряджається;
 - моторний тип – є бензиновий або газовий двигун, принцип роботи полягає в переробці палива;

4) за типом їзди:

- трюкові;
- міські;
- універсальні;

5) за віковою категорією:

- дитячі (від 1 до 8 років);
- підліткові (від 8 до 12 років);
- перехідні (від 13 років);
- дорослі (до 150 кг);

6) для дорослих (міські, спортивні, позашляхові, електричні). Їздити на спортивних моделях можуть діти із 7 років, а позашляхові варіанти більше підходять для використання підлітками;

7) за призначенням: прогулянкові самокати; самокати для поїздки за містом (позашляхові моделі); спортивні моделі; скутери з електричним мотором; тридери; кікборди.

Таким чином, асортимент самокатів різноманітний і відрізняється кількістю та діаметром коліс, типом їзди, віковою категорією, типом руху, призначенням. Конструкція самокатів, їх модифікація є найважливішою категорією, що визначається переважно віком споживача, який щороку збільшується, тому що самокат, хоч і призначений, ймовірніше, для розваги чи спорту, сьогодні стає одним із найпопулярніших транспортних засобів.

Вартість самокатів для дорослих майже дорівнює вартості спортивного велосипеда середнього класу. По-перше, для їх виробництва використовують дорогі сплави на основі алюмінію й магнію, по-друге, техніка оснащується електронним блоком управління, пневматичними колесами з поліуретановим покриттям та швидкісними підшипниками, що регулюється рульовою системою. Прогулянкові моделі спрощеної конструкції виробляються з міцних композитних матеріалів (з моторчиком невисокої потужності) і невеликою вантажопідйомністю (до 100 кг).

Під час судової експертизи дитячих самокатів можуть ставитися різні діагностичні завдання для визначення їхньої безпеки, відповідності стандартам та інших аспектів. Перелік основних завдань, які можуть бути поставлені перед судовим експертом у цьому контексті, може бути таким.

1. Перевірка відповідності стандартам безпеки: експерти можуть оцінювати, чи відповідає самокат вимогам національних та міжнародних стандартів безпеки для дитячих іграшок та транспортних засобів.

2. Аналіз конструкції: експерти можуть досліджувати матеріали, з яких виготовлений самокат, його здатність до абсорбції ударів, механічна міцність та інші технічні аспекти.

3. Визначення дефектів: експертиза може включати перевірку наявності дефектів у конструкції або виготовленні, таких як тріщини, слабкі місця, некоректна збірка тощо.

4. Випробування механізмів безпеки: перевірка ефективності гальм, механізмів складання, а також наявність захисних елементів, що запобігають травмам.

5. Визначення причин нещасних випадків: у разі нещасних випадків, пов'язаних з використанням самокатів, судова експертиза може допомогти встановити причини події, такі як дефекти в конструкції, неправильне використання або інші обставини.

6. Оцінка відповідності віковим та фізичним характеристикам дитини: експерти можуть оцінювати, чи відповідає самокат рекомендованому віку та масі користувача, а також чи відповідає він індивідуальним потребам дитини.

Наведені діагностичні завдання допомагають судовим експертам зробити об'єктивні висновки щодо безпеки та відповідності самоката вимогам законодавства та стандартів.

З метою реалізації діагностичних завдань дослідження дитячих самокатів та встановлення показників якості й безпеки під час судової товарознавчої експертизи використовують різноманітні методи аналізу, які дають змогу оцінити їхні технічні характеристики, безпеку та відповідність вимогам стандартів. Найпоширеніші методи дослідження такі:

1) *візуальний огляд*. Експерт проводить детальний візуальний огляд самоката, аналізуючи будь-які ознаки пошкодження, зношеності або виробничих дефектів, неправильності в конструкції;

2) *функціональні тести*. Експерт може перевірити функціональність самоката, випробовуючи його на різних поверхнях, перевіряючи рухливість, стійкість та пружність;

3) *вимірювання геометричних параметрів*. Вимірювання розмірів, форм та геометричних параметрів самоката за допомогою таких інструментів, як лінійки, мікрометри та калібри. Застосування вимірювань для визначення розмірів, ваги, матеріалів, а також для оцінки відповідності дитячого самоката стандартам безпеки;

4) *механічні випробування*. Застосування механічних тестів для оцінки міцності, стійкості та зносостійкості матеріалів і конструкцій, наприклад випробування на стійкість до ударів або стискання;

5) *хімічний аналіз матеріалів*. Визначення складу матеріалів, з яких виготовлені частини самоката, за допомогою таких хімічних аналізів, як спектральний аналіз або хроматографія, з метою визначення їхнього складу, міцності та інших характеристик;

6) *технічна експертиза*. Використання спеціалізованого обладнання для виявлення потенційних дефектів у конструкції або механізмах самоката;

7) *випробування на безпеку*. Проведення таких випробувань на безпеку, як випробування на вогнестійкість, стійкість до вибуху, електробезпеку або випробування на стійкість до зовнішніх впливів;

8) *комп'ютерне моделювання та аналіз*. Використання комп'ютерних програм для моделювання різних сценаріїв експлуатації, випробування безпеки та аналізу динамічних властивостей самоката;

9) *електричні та електронні випробування* (якщо застосовуються). Проведення тестів електронних та електричних елементів, таких як акумулятори, електродвигуни та електронні системи керування, для визначення їхньої ефективності та безпеки;

10) *експертна оцінка*. Аналіз усіх зібраних даних та висновок експерта щодо загального стану, безпеки та відповідності самоката вимогам.

Ці методи дослідження можуть бути використані окремо або в поєднанні залежно від конкретних завдань експертизи дитячих самокатів.

Основними ідентифікаційними завданнями товарознавчої експертизи дитячих самокатів можуть бути:

- визначення виробника та моделі. Експертиза може включати ідентифікацію виробника та моделі самоката, щоб перевірити їх відповідність заявленій інформації та документації;

- перевірка оригінальності та підробки. Важливо встановити, чи є самокат оригінальним виробом від певного виробника, а не підробкою або копією іншого виробника;

- аналіз маркування та ідентифікаційних елементів. Експертиза може включати перевірку наявності маркування, серійних номерів, штампів виробника та інших ідентифікаційних елементів на самокаті;

- визначення матеріалів та складових частин. Експерт може визначати матеріали, з яких виготовлені різні частини самоката, щоб оцінити їхню якість, міцність та безпеку;

- перевірка відповідності стандартам і вимогам безпеки. Експертиза може оцінити відповідність самоката вимогам національних та міжнародних стандартів безпеки для дитячих іграшок та засобів транспорту;

- аналіз слідів експлуатації та пошкоджень. Експерт може провести аналіз слідів експлуатації, зносу та пошкоджень, щоб визначити ступінь використання та можливість впливу на безпеку користування.

За допомогою наведених ідентифікаційних завдань експерт може визначити походження, якість і відповідність дитячого самоката вимогам безпеки та стандартам.

Сучасні методи дослідження, зокрема тестування на відповідність стандартам безпеки, дозволяють дати об'єктивну оцінку стану продукту та його показників безпеки. Судова товарознавча експертиза

містить проведення низки тестів та оцінку результатів відповідно до встановлених стандартів безпеки. Основні аспекти такого тестування: *стандарти безпеки* (експерт ознайомлюється з відповідними національними або міжнародними стандартами безпеки для дитячих товарів, які охоплюються сферою дитячих самокатів); *відповідність конструкції* (експерт аналізує конструкцію самоката та перевіряє, чи відповідає вона вимогам стандартів безпеки, зокрема, чи відсутні будь-які гострі краї, небезпечні вирізи, неправильно розташовані деталі тощо); *матеріали та виготовлення* (експерт аналізує матеріали, з яких виготовлений самокат, та перевіряє їхню якість і безпеку використання); *механічні властивості* (проведення тестів на міцність, стійкість та інші механічні властивості конструкції самоката); *стійкість до зносу* (експерт оцінює, як швидко або як часто можуть виникати зноси на деталях самоката та як це може вплинути на безпеку його використання); *тестування на безпеку використання* (проведення різних тестів на безпеку використання, таких як тестування стійкості до перекидання, на зіткнення, стійкість до теплового чи хімічного впливу тощо). Після проведення цих тестів і аналізу результатів експерт складає звіт про відповідність самоката встановленим стандартам безпеки.

Товарам властиві характерні дефекти, які можуть впливати на якість, вигляд і придатність до використання, тому їх виявлення та оцінка можуть бути важливими завданнями в судових товарознавчих експертизах та під час процесу експлуатації. Характерні дефекти дитячих самокатів можуть включати різноманітні проблеми або недоліки, які часто виявляються під час експлуатації чи експертної оцінки. Ось деякі з найбільш типових дефектів дитячих самокатів:

1) пошкодження ручки або керма (наприклад, тріщини, вигини або відламані частини, які можуть призвести до небезпеки для користувача);

2) проблеми з механізмами складання або розкладання. Несправність механізмів складання може призвести до небезпеки під час транспортування або зберігання;

3) недоліки у зчепленні або затягуванні коліс. Це може призвести до втрати контролю над самокатом або небезпеки під час руху;

4) слабка стійкість до навантаження. Деякі самокати можуть мати конструкційні недоліки, які роблять їх менш стійкими до навантаження, що може призвести до падіння або травмування користувача;

5) неправильна робота гальм. Недостатня ефективність гальм або їх неправильне функціонування може призвести до аварій або травмування;

6) матеріальні дефекти, такі як тріщини, відколи, розшарування або деформації, які можуть виникнути через знос або неналежне виробництво;

7) недоліки в конструкції або виробництві (наприклад, неправильно зібрані частини, затягнуті болти або некоректно встановлені деталі).

Зазначені характерні дефекти можуть бути виявлені під час інспекції та експертної оцінки дитячих самокатів і вимагають відповідної уваги та ремонту, щоб забезпечити безпеку користування.

Дефекти дитячих самокатів, які свідчать про їхню низьку якість, можуть бути різноманітними й варіюватися залежно від виробника, матеріалів та процесів виробництва. Однак загальні ознаки низької якості містять:

- слабкі або непридатні матеріали. Використання дешевих, слабких або ненадійних матеріалів у виготовленні самоката може призвести до швидкого зносу, ламання або пошкодження під час експлуатації;

- некоректна або недостатня збірка. Недоліки у збірці – погано затягнуті болти, некоректно встановлені деталі або неправильно налаштовані механізми, можуть призвести до небезпеки під час використання;

- погана механічна міцність. Слабка або неякісна конструкція, яка не витримує навантаження або ударів, може створювати ризик падіння чи травмування користувача;

- нестійкість до зносу. Швидкий знос деяких деталей, таких як колеса, гальма або ручки, може свідчити про низьку якість матеріалів або конструкційні недоліки;

- неправильне функціонування механізмів інтерфейсу користувача. Наприклад, несправні або неефективні гальма, механізм складання-розкладання або регулювання ручок може створити ризик для безпеки;

- відсутність сертифікації безпеки. Деякі недобросовісні виробники можуть пропускати сертифікаційні процедури безпеки, що може свідчити про загальний недбалий підхід до якості та безпеки продукту.

Ці ознаки можуть бути помітні під час огляду і тестування дитячих самокатів і вказують на можливі проблеми щодо їхньої якості та безпеки.

Об'єктивна оцінка якості, безпеки та інших характеристик дитячих самокатів під час експертизи містить кілька послідовних дій для аналізу їх конструкції, стану та безпеки.

1. Збір інформації. Експерт отримує відповідну інформацію про самокат, зокрема виробника, модель, дату виготовлення та історію експлуатації.

2. Візуальний огляд. Експерт детально оглядає самокат, шукаючи будь-які видимі дефекти, пошкодження або ознаки зносу.

3. Функціональні тести. Проведення тестів для перевірки функціональності різних компонентів самоката, таких як гальма, колеса, кермо та інші механізми.

4. Вимірювання параметрів. Вимірювання розмірів, ваги та інших параметрів самоката для порівняння зі встановленими стандартами.

5. Хімічний аналіз матеріалів. Проведення аналізу складу матеріалів, з яких виготовлений самокат, для виявлення можливих шкідливих речовин або дефектів матеріалів.

6. Механічні тести. Проведення тестів на міцність, стійкість та інші механічні властивості, щоб оцінити стійкість самоката до навантаження та зносу.

7. Тестування на відповідність стандартам безпеки. Порівняння результатів тестів зі встановленими стандартами безпеки для дитячих товарів.

8. Експертний висновок. Після аналізу всіх зібраних даних експерт складає висновок щодо загального стану, безпеки та відповідності самоката вимогам. Зазначені дії можуть виконуватися послідовно та/або паралельно залежно від конкретних обставин справи та методів, які використовуються в межах експертизи [9].

Висновки

Особлива увага приділена питанням ідентифікації та безпеки дитячої продукції, що спрямовано на забезпечення безпеки й якості цієї категорії товарів. Основними ідентифікаційними ознаками віднесення самокатів до категорії товарів для дітей є: призначення; особливості конструкції, їх модифікація; тип руху; кількість і діаметр коліс; тип їзди. Також слід звертати увагу на такі ідентифікаційні ознаки товарів дитячого призначення, які необхідні як під час митного контролю, так і під час експертизи іграшок: розмір іграшки, матеріал виготовлення, особливості конструкції, застосування та основне функціональне призначення. Розроблення та вдосконалення чинних методів ідентифікації іграшок дозволить спростити процедуру їх огляду й підвищити об'єктивність результатів.

Список бібліографічних посилань: **1.** Притульська Н. В. Ідентифікація продовольчих товарів: теорія і практика : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. 303 с. **2.** Mohan D. Childhood injuries in India: extent of the problem and strategies for control. *Indian Journal of Pediatrics*. 1986. Vol. 53. Pp. 607–615. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF02748664>. **3.** Tubis A., Rydlewski M., Skupień E. Non-Technical Aspects of Safety in Scooter-Sharing System in Wrocław // *Modern Traffic Engineering in the System Approach to the Development of Traffic Networks : Selected Papers of the 16th Scientific and Technical Conference "Transport Systems. Theory and Practice 2019"* (Katowice, Poland, September 16–18,

2019) / ed. by E. Macioszek, G. Sierpiński. Cham : Springer, 2020. Vol. 1083. Pp. 163–173. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-34069-8_13. **4.** Felício S., Hora J., Campos Ferreira M., Abrantes D., Luna F., Silva J., Coimbra M., Galvão T. Investigating the Perception of the Elderly Population About Comfort, Safety and Security When Using Active Modes of Transport // *Wireless Mobile Communication and Healthcare : Conference Paper of 11th EIA International Conference, MobiHealth 2022 (November 30 – December 2, 2022)* / ed. by A. Cunha, N. M. Garcia, J. M. Gómez, S. Pereira. Virtual Event. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-32029-3_26. **5.** Vanparijs J., Panis L. I., Meeusen R., Geus de B. Exposure measurement in bicycle safety analysis: A review of the literature. *Accident Analysis & Prevention*. 2015. Vol. 84. Pp. 9–19. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.aap.2015.08.007>. **6.** Silveira-Santos T., Vassallo J. M., Torres E. Using machine learning models to predict the willingness to carry lightweight goods by bike and kick-scooter. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*. 2022. Vol. 13. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.trip.2022.100568>. **7.** Воробець М. М., Сачко А. В., Кобаса І. М. Ідентифікація та методи виявлення фальсифікації : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2017. 96 с. **8.** Методи визначення фальсифікації товарів / А. А. Дубініна, І. Ф. Овчиннікова, С. О. Дубініна та ін. Київ : Професіонал, 2010. 272 с. **9.** Дубініна А. А., Сорокіна С. В., Зельніченко О. І. Митна справа : підручник. Київ : Центр навч. літ., 2010. 320 с.

Надійшла до редколегії 19.04.2024

Прийнята до опублікування 28.05.2024

Tyshchenko H. V., Kravchenko R. V. Peculiarities of identification and customs commodity examination of children's goods

Special attention is paid to the issue of identification and safety of children's products, which is aimed at ensuring the safety and quality of this category of goods. In the scientific article, the issue of classification of goods of group 95 in accordance with the Ukrainian Commodity Nomenclature of Foreign Economic Activity was considered, and a study of the practice of appointing customs examinations was conducted. The main identifying features of the classification of scooters in the category of goods for children are: purpose; design features, their modification; type of movement; number and diameter of wheels; type of ride. Attention should also be paid to the following identification features of children's goods, which are necessary both during customs control and during the examination of toys: the size of the toy, the material of manufacture, design features, application and main functional purpose. The development and improvement of current methods of identification of toys will simplify the procedure of their inspection and increase the objectivity of the results. The work summarizes the ways to classify children's scooters in the procedure of commodity examination. The diagnostic tasks of the forensic commodity examination to determine safety, compliance with standards, which the expert must solve during the study of a children's scooter, are defined.

State-of-the-art research methods, in particular, visual inspection, functional tests, measurement of geometric parameters, mechanical tests, chemical analysis of materials, technical expertise, safety tests, computer modeling and analysis, electrical and electronic tests, expert evaluation are used to establish indicators. quality and safety of goods and obtaining objective information. The main identification tasks of the commodity examination of children's scooters, the most typical defects of these products and defects that indicate their low quality are indicated. The mechanism of forensic commodity examination of children's scooters is described.

Key words: classification, identification, customs examination, toys, product code, children's goods, declaration, scooter, identification marks.

Тетяна Григорівна Фоміна,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра кримінального процесу та організації

досудового слідства (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-9513-1673>,

e-mail: tatianafomina7777@gmail.com

ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ: НОРМАТИВНЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗДІЙСНЕННЯ

Досліджено стан нормативно-правового регулювання порядку здійснення досудового розслідування, а також з'ясовано його перспективи після деокупації українських територій. Проведено аналіз законопроектів, які регулюють процедуру здійснення кримінального провадження в післявоєнний період. Особливу увагу приділено питанню оцінки отриманих окупаційною владою доказів та наведено аргументи на користь позиції щодо недопустимості таких доказів.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове розслідування, докази, процес доказування, допустимість доказів, деокупація, перехідне правосуддя.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Ураховуючи складну ситуацію, яка склалася у зв'язку з окупацією у 2014 р. Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей та яка набула нових обертів з 24 лютого 2022 р. через введення воєнного стану на всій території України та окупації деяких її областей, у правозастосовній діяльності постало багато проблемних питань. Проїшло вже 10 років з моменту початку воєнних дій на території України та понад два роки після повномасштабного вторгнення РФ. На окупованих територіях залишилися кримінальні провадження, доля яких нам достеменно не відома. У зв'язку із цим правники вже зараз звертають увагу на вирішення проблем, пов'язаних із розслідуванням/розглядом кримінальних справ, якщо їхні матеріали знищені або залишилися на території тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та на тимчасово непідконтрольній уряду України частині території Донецької та Луганської областей¹. Одне

¹ Підсумки експертної дискусії «Кримінальне провадження, коли матеріали справи залишилися на тимчасово окупованій території. Хіба це

з негативних явищ, з яким зіштовхнулося суспільство і правоохоронні органи, – неможливість продовжити кримінальні провадження через їх залишення на тимчасово окупованих територіях. З огляду на це постає питання: що робити з кримінальними провадженнями після деокупації українських територій?

Відкритими зараз залишаються питання щодо долі кримінальних проваджень, які були здійснені під час окупації. Так, потребують вирішення ситуації, коли:

1) кримінальне провадження розпочато українськими органами досудового розслідування та після окупації деяких територій України не було закінчене;

2) кримінальне провадження розпочато окупаційною владою (після 2014 р. в Автономній Республіці Крим, Донецькій та Луганській областях, після 24 лютого 2022 р. на окупованих територіях, зокрема в Запорізькій, Херсонській і Харківській областях);

3) кримінальне провадження перебуває на судовому розгляді на окупованій території;

4) за результатами судового розгляду судові рішення набрало законної сили на окупованій території.

Одним із компонентів державної політики післявоєнного періоду має бути запровадження концепції перехідного правосуддя та підготовки нормативної бази для її реалізації. Саме тому перед правниками вже зараз мають постати питання щодо долі кримінальних проваджень, які здійснювались на окупованих територіях. Зрозуміло, що однозначних і простих відповідей на ці питання не буде, оскільки, по-перше, модель закінчення війни в Україні поки що не зрозуміла та, відповідно, поки не визначено особливості державної політики перехідного періоду; по-друге, ці питання сьогодні не унормовані та, відповідно, можуть викликати різні погляди науковців і практиків щодо їх вирішення [1, с. 644].

Стан дослідження проблеми

Нині проблема здійснення досудового розслідування після деокупації на науковому рівні вивчається доволі рідко [2]. Водночас аналіз наявних досліджень дозволяє говорити про те, що останнім часом науковці все частіше вивчають питання, присвячені реінтеграції тимчасово окупованих територій, яка становить сукупність багатопланових заходів [3–6]. Крім того, порушене питання обговорюється представниками громадських організацій, зокрема представниками

проблема?» // Українська Гельсінська спілка з прав людини : сайт. 08.04.2021. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/pidsumky-ekspertnoi-dyskusii-kryminalne-provadhennia-koly-materialy-spravy-zalyshylysia-na-tymchasovo-okupovaniy-terytorii-khibta-tse-problema/> (дата звернення: 15.05.2024).

Української Гельсінської спілки з прав людини¹, Just Group². З огляду на те, що питання здійснення кримінального провадження на деокупованих територіях є ще мало дослідженим у сучасному правовому полі, необхідно комплексно вивчати його із залученням широкого кола спеціалістів та представників різних інституцій системи кримінальної юстиції.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є отримання нових результатів у вигляді наукових міркувань щодо порядку здійснення досудового розслідування на деокупованих територіях. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких *завдань*: 1) дослідити стан нормативно-правового регулювання окресленого питання; 2) з'ясувати перспективи здійснення досудового розслідування на деокупованих територіях.

Наукова новизна дослідження

Висвітлено стан нормативно-правового регулювання здійснення кримінального провадження на деокупованих територіях, а також окреслено перспективи здійснення досудового розслідування після деокупації українських територій.

Виклад основного матеріалу

Стан нормативно-правового регулювання здійснення кримінального провадження на деокупованих територіях

Зауважимо, що Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) фактично не врегульовує питання долі кримінальних проваджень після деокупації, а містить лише окремі норми, якими визначено особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану, які містяться в розділі IX³.

Аналіз національної законотворчої практики з 2014 р. і до сьогодні свідчить про неодноразові спроби законодавця вирішити як загальні питання, пов'язані із державною політикою перехідного періоду⁴, так

¹ Українська Гельсінська спілка з прав людини : сайт. URL: <https://www.helsinki.org.ua/> (дата звернення: 15.05.2024).

² Just Group : сайт. URL: <https://justgroup.com.ua/> (дата звернення: 15.05.2024).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.05.2024).

⁴ Проект Закону про засади державної політики перехідного періоду : від 09.08.2021 № 5844 / ініціатор Д. А. Шмигаль // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625 (дата звернення: 15.05.2024); Проект Закону про засади реінтеграції тимчасово непідконтрольних територій України : від 31.08.2021 № 5844-1 / ініціатор В. О. Гриб // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://>

і проблемні питання щодо унормування процедури здійснення кримінального провадження в післявоєнний період. Зокрема, останнім часом на розгляді у Верховній Раді України перебували такі законопроекти: 1) Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо додержання конституційних прав учасників кримінального провадження та інших громадян в частині збирання та фіксації доказів, процесу доказування та проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій) від 15 травня 2015 р. № 2872¹; 2) Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав людини у кримінальному судочинстві від 21 травня 2015 р. № 2930²; 3) Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав та свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо механізму відновлення втрачених матеріалів справи від 19 жовтня 2015 р. № 3343³; 4) Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо вдосконалення порядку кримінального провадження або його окремих матеріалів, втрачених на стадії досудового розслідування та судового розгляду) від 12 червня 2017 р. № 6580⁴;

w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72663 (дата звернення: 15.05.2024); Проект Закону про особливості державної політики перехідного періоду : від 31.08.2021 № 5844-2 / ініціатори І. В. Геращенко, М. М. Іонова, І. В. Климуш-Цинцадзе та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72664 (дата звернення: 15.05.2024).

¹ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо додержання конституційних прав учасників кримінального провадження та інших громадян в частині збирання та фіксації доказів, процесу доказування та проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій) : від 15.05.2015 № 2872 / ініціатор І. С. Луценко // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2872&skl=9 (дата звернення: 15.05.2024).

² Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав людини у кримінальному судочинстві : від 21.05.2015 № 2930 / ініціатори Г. М. Нириря, В. З. Рабінович, В. І. Брезнович та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55285 (дата звернення: 15.05.2024).

³ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про забезпечення прав та свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо механізму відновлення втрачених матеріалів справи : від 19.10.2015 № 3343 / ініціатор Р. П. Князевич // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=56850 (дата звернення: 15.05.2024).

⁴ Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо вдосконалення порядку кримінального провадження

5) Проект Закону про врегулювання правового статусу осіб, стосовно яких порушено законодавство України про кримінальну відповідальність, кримінальне процесуальне, кримінально-виконавче законодавство України внаслідок збройної агресії, збройного конфлікту, тимчасової окупації території України від 5 липня 2018 р. № 8560¹. Із низки законопроектів жоден із них станом на сьогодні не ухвалено, через те, що він або знятий з розгляду, або відкликаний. Водночас їх аналіз може бути взятий до уваги з метою можливого врахування деяких положень для вдосконалення кримінального процесуального законодавства.

Зараз існує ще два законопроекти, які повинні бути враховані під час вирішення порушеного питання.

1. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливостей досудового розслідування та судового провадження у справах, в яких матеріали провадження недоступні або знищені на тимчасово окупованих територіях від 31 травня 2019 р. Законопроект розроблений експертами Української Гельсінської спілки з прав людини разом із низкою експертів, проте станом на сьогодні законопроект у Верховній Раді України не зареєстровано. Цим законопроектом вносяться пропозиції щодо доповнення КПК України новим розділом IX-2 «Особливості досудового розслідування та судового провадження у справах, в яких матеріали провадження недоступні або знищені на тимчасово окупованих територіях». Текст цього законопроекту містить низку позитивних моментів, якими пропонується вирішити наявні прогалини в законодавстві. Нині він відкритий до обговорення².

або його окремих матеріалів, втрачених на стадії досудового розслідування та судового розгляду) : від 12.06.2017 № 6580 / ініціатор В. Ю. Мисик // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6580&skl=9 (дата звернення: 15.05.2024).

¹ Проект Закону про врегулювання правового статусу осіб, стосовно яких порушено законодавство України про кримінальну відповідальність, кримінальне процесуальне, кримінально-виконавче законодавство України внаслідок збройної агресії, збройного конфлікту, тимчасової окупації території України : від 05.07.2018 № 8560 / ініціатори А. А. Кожем'якін, М. П. Паламарчук, В. М. Король та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64360 (дата звернення: 15.05.2024).

² Підсумки експертної дискусії «Кримінальне провадження, коли матеріали справи залишилися на тимчасово окупованій території. Хіба це проблема?» // Українська Гельсінська спілка з прав людини : сайт. 08.04.2021. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/pidsumky-ekspertnoi-dyskusii-kryminalne-provadhennia-koly-materialy-spravy-zalyshylysia-na-tymchasovo-okupovaniy-terytorii-khiba-tse-problema/> (дата звернення: 15.05.2024).

2. Проект Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку відновлення втраченого кримінального провадження або окремих матеріалів досудового розслідування чи судового провадження» (проект підготовлено Офісом Генерального прокурора та направлено до Верховної Ради України). Цим законопроектом пропонують доповнити КПК України новим розділом VII-1 «Відновлення втраченого кримінального провадження» та новими статтями 531-1–531-6, у яких закріплено детальний алгоритм дій з відновлення втраченого кримінального провадження (порядок звернення до суду, судового розгляду, прийняття рішення судом, обчислення строків досудового розслідування та ін.). Також законопроектом удосконалюється порядок відновлення втрачених окремих матеріалів кримінального провадження, зокрема передбачається можливість відновлення тих матеріалів, які втрачені як під час досудового розслідування, так і під час судового провадження, яке не завершилося винесенням вироку. Із цією метою запропоновано змінити назву розділу VII КПК України, внести зміни та доповнення до статей 524–531 КПК України.

Перспективи здійснення досудового розслідування на деокупованих територіях

Після деокупації наших територій та отримання доступу до приміщень правоохоронних органів насамперед слід здійснити інвентаризацію кримінальних проваджень, урахувавши такі критерії: етап досудового розслідування, на якому перебуває кримінальне провадження; ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; прийняте рішення за результатами досудового розслідування (закрите кримінальне провадження, зупинене досудове розслідування, направлене до суду, або «без прийнятого рішення»); встановлено/не встановлено особу підозрюваного (або обвинуваченого за російським законодавством).

Сьогодні складно передбачити, яка кількість кримінальних проваджень збереглася на окупованих територіях у паперовому вигляді. Якщо говорити про окуповані території Автономної Республіки Крим та м. Севастополь, то згідно з даними Єдиного реєстру досудових розслідувань станом на 18 жовтня 2023 р. кількість кримінальних проваджень, зареєстрованих до 2014 р., у яких не закінчилися строки давності, за фактами вчинення тяжких злочинів становить 3 803, особливо тяжких злочинів – 1 296. Водночас кількість кримінальних проваджень, зареєстрованих до 2014 р., у яких закінчилися строки давності, за фактами вчинення кримінальних проступків становить 8 211, нетяжких злочинів – 14 452, тяжких злочинів – 8 089, особливо тяжких злочинів – 917.

Ймовірно, що більшість матеріалів кримінальних проваджень знищена. Тому слід спрогнозувати три можливі шляхи вирішення

їхньої долі: 1) матеріали кримінального провадження знищені окупантами і, відповідно, не збереглися; 2) матеріали кримінального провадження збереглися (або збереглися частково) та не направлені до суду; 3) матеріали кримінального провадження збереглися та направлені до суду.

У разі, якщо матеріали кримінального провадження не збереглися або їх знищено і при цьому строки давності притягнення до відповідальності не закінчились, на нашу думку, необхідно відновити матеріали кримінального провадження та, відповідно, відновити досудове розслідування. Імовірно, що здебільшого докази в таких кримінальних провадженнях, зокрема речові, не збереглися. Тому необхідним буде проведення можливих слідчих (розшукових) дій, а саме проведення повторних допитів потерпілого, свідків. У разі, якщо матеріали кримінального провадження збереглися (або збереглися частково), але їх не направлено до суду, необхідно оцінити отриману окупаційною владою в доказах інформацію, яка може бути використана для потреб досудового розслідування. Питання долі кримінальних проваджень, які перебувають у суді, є доволі дискусійним, тому потребує окремого дослідження.

Однією з проблем, з якою зіштовхнуться національні органи досудового розслідування, стане оцінка отриманих окупаційною владою доказів.

Під час вирішення цього питання до уваги слід взяти положення ст. 64 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., які передбачають, що «кримінальне законодавство окупованої території залишається чинним, за винятком випадків, коли дія його скасовується або призупиняється окупаційною державою, якщо це законодавство становить загрозу безпеці окупаційної держави або є перешкодою виконання цієї Конвенції»¹.

У цьому аспекті також слід врахувати положення Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»², де у ч. 1 ст. 9 передбачено, що державні органи та органи місцевого самоврядування, утворені відповідно до Конституції та законів України, їхні посадові та службові особи на тимчасово окупованій території діють лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією та

¹ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12.08.1949 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 15.05.2024).

² Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 15.05.2024).

законами України. Також слід урахувати й положення частин 2, 3 ст. 9 вищезгаданого Закону, де визначено, що будь-які органи, їхні посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їхня діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені в порядку, не передбаченому законом. Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими ч. 2 ст. 9, є недійсним і не створює правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану.

Ураховуючи окреслені нормативні приписи, а також те, що під час здійснення кримінального провадження, зокрема досудового розслідування, РФ застосовувала власне законодавство, слід визначитися, що процесуальні дії, які здійснювались представниками правоохоронних органів РФ, можуть бути визнані незаконними, прийняті ними процесуальні рішення – недійсними, а зібрані докази – недопустимими. Висловлена позиція обґрунтовується також положеннями ч. 1 ст. 86 КПК України, якими передбачено, що доказ є допустимим, коли його отримано в порядку, встановленому КПК України (тобто національними органами досудового розслідування та згідно з положеннями українського законодавства).

Інакше (тобто в разі визнання доказів, зібраних окупаційною владою, допустимими) в одному кримінальному провадженні будуть поєднані докази за законодавствами різних держав і постане проблемне питання щодо оцінки в суді доказів, зібраних як за національним законодавством, так і за законодавством іншої держави, а саме держави-окупанта. Крім того, слід взяти до уваги, що сьогодні деякі представники правоохоронних органів окупаційної влади притягаються до кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність в порядку *in absentia*, а отже, може виникнути питання оцінки доказів, зібраних колаборантом.

Зараз існує думка про те, що докази, зібрані окупаційною владою, можуть бути визнані допустимими за певних умов. Зокрема, М. О. Яковенко вважає, що «документи, оформлені органами та установами, які знаходилися під контролем окупаційної влади, цілковито можуть братись до уваги сторонами кримінального процесу, але при цьому вони мають оцінюватись лише разом з іншими доказами в їх сукупності та взаємозв'язку. З цього випливає, що всі документи в обов'язковому порядку мають підтверджуватись результатами проведених слідчих (розшукових) дій відповідно до чинного законодавства України» [2, с. 261].

До уваги також слід взяти Намібійські винятки – принцип міжнародного права, відповідно до якого документи, видані окупаційною

владою, повинні братися судами до уваги, якщо їх нехтування спричиняє серйозні порушення або обмеження прав громадян. Намібійські винятки, сформульовані в Консультативному висновку Міжнародного суду ООН щодо правових наслідків для держав, викликаних тривалою присутністю Південної Африки в Намібії (Південно-Західна Африка) всупереч Резолюції 276 (1970) Ради Безпеки¹, полягають у тому, що всі держави повинні утримуватися від будь-яких дій щодо де-факто влади непідконтрольної законному уряду території, які могли б сприяти визнанню чи укріпленню таких де-факто органів влади. Водночас таке невизнання не повинно завдавати шкоди мешканцям непідконтрольної території та не може поширюватися на дії, що слугують визнанню прав фізичних осіб, такі як реєстрація народжень, смертей, шлюбів. Зауважимо, що в Україні існує практика застосування Намібійських винятків Верховним Судом в порядку адміністративного судочинства².

Активному застосуванню Намібійських винятків судами України сприяла наявність відповідної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У рішеннях ЄСПЛ слід виокремити три основні засади застосування Намібійських винятків: 1) для людей, що проживають на тимчасово окупованій території, життя триває. І це життя потрібно зробити більш стерпним і захищеним («Кіпр проти Туреччини» (*Cyprus v. Turkey*), 10 травня 2001 р., § 96); 2) першочерговим завданням для прав, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., завжди має бути їх ефективна захищеність на території всіх Договірних Сторін, навіть якщо частина цієї території перебуває під ефективним контролем іншої Договірної Сторони, тобто є окупованою («Мозер проти Республіки Молдова та Росії» (*Mozer v. The Republic of Moldova and Russia*), 23 лютого 2016 р., § 142); 3) визнання актів окупаційної влади в обмеженому контексті

¹ Правовые последствия для государств, вызываемые продолжающимся присутствием Южной Африки в Намибии (Юго-Западная Африка) вопреки Резолюции 276 (1970) Совета Безопасности // Центр стратегічних справ Української Гельсінської спілки з прав людини Precedent UA : сайт. URL: <https://web.archive.org/web/20200929032309/https://precedent.in.ua/2016/05/06/pravovye-posledstviya-dlya-gosudarstv/> (дата звернення: 15.05.2024).

² Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 22.10.2018 : справа № 235/2357/17, провадження № К/9901/2383/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77310529> (дата звернення: 15.05.2024); Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 10.09.2020 : справа № 221/6434/16-а, провадження № К/9901/17012/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91485090> (дата звернення: 15.05.2024).

захисту прав мешканців окупованих територій жодним чином не легітимізує таку владу («Кіпр проти Туреччини» (*Cyprus v. Turkey*), 10 травня 2001 р., § 92).

Слід зауважити, що використання Намібійських винятків поширюється на визнання актів окупаційної влади щодо встановлення фактів народження та смерті. Проте їх використання, на наше переконання, не стосується визнання законним будь-якого акта, рішення правоохоронних органів держави-окупанта, виданого, зокрема, під час кримінального провадження.

Ще одне питання, яке підлягає вирішенню, це питання щодо долі кримінальних проваджень, де матеріали втрачені або знищені. У чинному КПК України не міститься окремих положень, які б визначали порядок кримінального провадження, де матеріали втрачені, зокрема знищені на окупованій території. Нині процедура відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження закріплена в розділі VII КПК України. Проте положення цього розділу стосуються порядку відновлення матеріалів у тих кримінальних провадженнях, які завершилися ухваленням вироку суду. Отже, положення статей 524–531 КПК України не регламентують порядок відновлення втрачених матеріалів досудового розслідування.

Порядок відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження, зокрема матеріалів досудового розслідування, закріплено у ст. 615-1 КПК України. Водночас такий порядок передбачений лише на період дії воєнного стану. А отже, у післявоєнний період відновити матеріали кримінального провадження, зокрема матеріали досудового розслідування, згідно з цією нормою буде неможливо.

Сьогодні існує законодавча потреба в унормуванні порядку відновлення (повного або часткового) втрачених матеріалів кримінальних проваджень (як матеріалів досудового розслідування, так і матеріалів судового провадження).

У КПК України слід передбачити механізм відновлення матеріалів досудового розслідування на загальних підставах, а не лише в умовах воєнного стану. Доцільним є визначення порядку, умов та підстав відновлення матеріалів кримінальних проваджень, зокрема тих, що були знищені під час окупації. Слід звернути увагу, що на законодавчому рівні потрібно визначити порядок відновлення матеріалів як досудового розслідування, так і судового провадження. За основу може бути взято проєкт Закону про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку відновлення втраченого кримінального провадження або окремих матеріалів досудового розслідування чи судового провадження, підготовлений Офісом Генерального прокурора.

Висновки

У дослідженні здійснена спроба висвітлити окремі проблемні аспекти долі кримінальних проваджень після деокупації українських земель. Водночас окреслені багато інших проблемних питань, які залишилися не вирішеними, потребують якісного обговорення серед представників різних інституцій кримінальної юстиції. Важливою в цьому напрямі є побудова ефективних алгоритмів для органів досудового розслідування, прокуратури, суду, що неможливо здійснити без запровадження нових законодавчих ініціатив.

Проведений аналіз стану нормативно-правового регулювання дав змогу зрозуміти, що нині на рівні чинного кримінального процесуального законодавства питання долі кримінальних проваджень після деокупації не врегульовано. Не визначеним також є питання порядку здійснення кримінального провадження, в яких матеріали втрачені, зокрема знищені на окупованій території. Сьогодні існують законопроекти (зокрема, підготовлені Офісом Генерального прокурора та Українською Гельсінською спілкою з прав людини), які можуть бути взяті до уваги під час удосконалення законодавства в цьому напрямі.

Наразі існує багато питань щодо порядку здійснення досудового розслідування на деокупованих територіях. Зокрема, це питання оцінки отриманих окупаційною владою доказів; строків у кримінальних провадженнях, що були розпочаті національними органами досудового розслідування та не завершені на момент окупації; відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень.

Окреме питання, яке виходить за межі цього дослідження, пов'язане з вирішенням долі кримінальних проваджень, у яких здійснюється або завершився судовий розгляд, а також долею засуджених окупаційною владою осіб.

Отже, порушені та інші питання є доволі неоднозначними для вирішення, саме тому їх якісне обговорення серед правників, а також проведення заходів, спрямованих на розроблення концепції перехідного правосуддя (зокрема, шляхом законодавчих змін, опрацювання ефективних алгоритмів для органів досудового розслідування, прокуратури, суду), стимулюватиме постконфліктне будівництво кримінальної юстиції.

Список бібліографічних посилань: 1. Фоміна Т. Г. Тенденції та перспективи здійснення кримінального провадження після деокупації // Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 19 квіт. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України. Вінниця : ХНУВС, 2024. С. 643–647. **2.** Яковенко М. О. Деякі питання відновлення діяльності органів досудового

розслідування на деокупованих територіях // Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи : матеріали круглого столу (м. Львів, 23 верес. 2022 р.) / упоряд. І. В. Гловюк, Н. Р. Лащук, В. В. Навроцька та ін. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 258–263. **3.** Сокурченко В. В. Стабілізаційно-транзитивна стратегія протидії злочинності на деокупованих територіях України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2022. № 2 (27). С. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2022.2.01>.

4. Купріянова А. О. Забезпечення відновлення функцій держави на деокупованих територіях територіальних громад органами і підрозділами Міністерства юстиції України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2023. № 1, т. 34 (73). С. 130–135. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.1/23>.

5. Медяник І. С. Організаційно-правове забезпечення процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій // Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 17 берез. 2023 р.) / МВС України, Дніпетровськ. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2023. С. 269–270. DOI: <https://doi.org/10.31733/17-03-2023-269-270>.

6. Бугайчук К. А. Стабілізаційні заходи на деокупованих територіях: концептуальне розуміння, класифікація, особливості застосування. *Право і безпека*. 2024. № 1 (92). С. 9–22. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2024.1.01>.

Надійшла до редакції 20.05.2024

Прийнята до опублікування 16.06.2024

Fomina T. H. Pre-trial investigation in the de-occupied territories: normative regulation and prospects for implementation

The state of normative regulation of the pre-trial investigation procedure was studied, as well as the prospects for its implementation after the de-occupation of Ukrainian territories were clarified. It was emphasized that the raised issue requires qualitative discussion by representatives of various institutions of criminal justice. It is important in this direction to build effective algorithms for pre-trial investigation bodies, the prosecutor's office, the court, which cannot be implemented without the introduction of new legislative initiatives.

Based on the analysis of the state of normative and legal regulation, it was found that currently, at the level of current criminal procedural legislation, the issue of the fate of criminal proceedings after de-occupation has not been settled. The issue of the procedure for carrying out criminal proceedings in which materials are lost, in particular destroyed in the occupied territory, is also not defined. Currently, there are draft laws (in particular, prepared by the Office of the Prosecutor General and the Ukrainian Helsinki Human Rights Union), which can be taken into account when improving the legislation in this direction.

Currently, there are many questions regarding the procedure for conducting pre-trial investigations in the de-occupied territories. In particular, this is a question of evaluating the evidence obtained by the occupation authorities; terms in criminal proceedings that were initiated by national bodies of pre-trial investigation and were not completed at the time of

occupation; restoration of lost materials of criminal proceedings. Special attention is paid to the issue of evaluation of the evidence obtained by the occupation authorities and arguments are given in favor of the position regarding the inadmissibility of such evidence. The necessity of standardizing the procedure for restoring (full or partial) lost materials of criminal proceedings (both materials of pre-trial investigation and materials of court proceedings) has been proven.

Key words: criminal proceedings, pre-trial investigation, evidence, evidence process, admissibility of evidence, de-occupation, transitional justice.

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.37>

Ольга Ярославівна Ковальчук,

*кандидат фізико-математичних наук, доцент,
Західноукраїнський національний університет,
кафедра теорії права та конституціоналізму (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-6490-9633>,
e-mail: olhakov@gmail.com

ГАРАНТУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ РОСІЇ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В УКРАЇНІ: ІНФОРМАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Досліджено проблему притягнення росії до відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності, скоєні під час повномасштабного вторгнення в Україну. Проаналізовано правові механізми та процедури для переслідування таких злочинців на національному та міжнародному рівнях. Розглянуто різні види можливої відповідальності росії. Виявлено потенційні перешкоди, через які росія може unikнути відповідальності. Запропоновано створити комплексну інформаційно-правову модель для забезпечення невідворотності покарання росії за міжнародні злочини в Україні.

Ключові слова: воєнні злочини, міжнародне правосуддя, інформаційно-правова модель, війна росії в Україні, Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд, правові норми, докази, кримінальна відповідальність, правосуддя.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. стало найбільшим збройним конфліктом в Європі з часів Другої світової війни. Росія порушує норми міжнародного гуманітарного права та вчиняє численні жорстокі злочини проти цивільного населення. Звинувачення у скоєнні воєнних злочинів та злочинів проти людяності російськими військами набули безпрецедентного масштабу. Задokumentована значна кількість випадків навмисних обстрілів цивільних об'єктів, убивств мирних жителів, катувань, депортацій та сексуального насильства¹. Міжнародне співтовариство одноставно засудило

¹ Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 03.07.2023) // Урядовий портал : офіц. сайт. 03.07.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/lochyny-vchyneni-viiskovymy->

агресію росії проти України та наголосило на необхідності притягнення винних до відповідальності. Однак забезпечити неухильне дотримання норм міжнародного гуманітарного права можливо лише за умови ретельного розслідування, збирання та фіксації неспростовних доказів скоєних злочинів.

Цей процес є надзвичайно складним і багатогранним, бо збройна агресія рф проти України торкнулася величезних територій і населених пунктів. На деяких із них досі тривають запеклі бої, що значно ускладнює й робить небезпечним збирання доказів у цих районах. Росія свідомо знищує та намагається приховати докази своїх злочинів, ускладнюючи їх документування. Кількість цивільних жертв налічує десятки тисяч, зібрати свідчення від такої кількості потерпілих є колосальним завданням. Для встановлення обставин багатьох злочинів потрібні ретельні судово-медичні, балістичні та інші експертизи. Ефективне збирання доказів вимагає тісної координації між українськими, міжнародними організаціями та правоохоронними органами різних країн. Попри всі ці складнощі, Україна, міжнародні організації та окремі країни докладають величезних зусиль для ретельної фіксації та документування воєнних злочинів росії з метою притягнення винних до відповідальності.

Перед міжнародним правосуддям постало безпрецедентне завдання – не лише ретельно задокументувати ці злочини, а й належним чином притягнути винних до відповідальності. Адже запобігання безкарності та встановлення справедливості для жертв є критично важливими для утвердження верховенства міжнародного гуманітарного права й збереження миру в майбутньому. У відповідь на ці виклики Організація Об'єднаних Націй, Міжнародний кримінальний суд, Європейський Союз та інші провідні міжнародні організації докладають надзвичайних зусиль щодо розслідування та збирання доказів воєнних злочинів в Україні. Для забезпечення комплексного підходу було створено спеціальний механізм ООН, розгорнуто слідчі місії та залучено новітні технології для фіксації правопорушень. Унікальність ситуації, яку спричинила масштабна агресія росії проти України, та виклики у сфері міжнародного правосуддя актуалізували проблему пошуку інноваційних підходів до забезпечення невідворотності відповідальності країни-агресора за скоєні воєнні злочини.

Актуальність цього дослідження полягає в необхідності пошуку дієвих механізмів забезпечення відповідальності рф за скоєні воєнні злочини в Україні для утвердження верховенства міжнародного права та відновлення справедливості для жертв. Безпрецедентна

відповідь світової спільноти на злочини росії може стати сильним фактором для стримування подібних дій у майбутньому та запобігання їм.

Стан дослідження проблеми

Сьогодні немає великої кількості спеціалізованих наукових публікацій, присвячених питанню притягнення росії до відповідальності за воєнні злочини в Україні під час повномасштабної війни. Низка науковців висвітлювала окремі аспекти цієї проблематики у своїх публікаціях [1–5]. М. Смирнов аналізував наявні міжнародно-правові механізми для притягнення росії до відповідальності та покарання за найтяжчі злочини, скоєні під час війни проти України, приділяючи особливу увагу питанню створення й функціонування спеціального міжнародного трибуналу для розгляду злочину агресії росії проти України як дієвого способу притягнення країни-агресора до відповідальності [6]. Р. Тополевський розглянув та систематизував правові механізми притягнення до юридичної відповідальності за порушення прав людини та скоєння воєнних злочинів унаслідок російської війни проти України [7]. І. Басиста, Г. Власова та В. Стратонов досліджували неминучість притягнення до відповідальності за скоєння воєнних злочинів, геноциду, акту агресії та злочинів проти людяності, а також перспективи такої відповідальності [8]. М. Капустіна, Є. Демидова та К. Латиш аналізували можливості використання сучасних інформаційних технологій під час розслідування воєнних злочинів [9]. Проте з огляду на масштаби та жорстокість злочинів, скоєних росією під час її неспровокованої агресії проти України, необхідні різнопланові комплексні наукові дослідження з питань розроблення дієвих правових механізмів та процедур для притягнення росії до відповідальності на міжнародному рівні з урахуванням усіх нюансів міжнародного права. Такі дослідження повинні сприяти координації зусиль України, міжнародних організацій та окремих країн у питанні притягнення агресора до відповідальності.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є комплексний аналіз інформаційно-правових механізмів притягнення росії до відповідальності за злочини в Україні та розроблення комплексної інформаційно-правової моделі для забезпечення невідворотності покарання держави-агресора. *Основними завданнями* дослідження є: аналіз правових механізмів та процедур для притягнення до відповідальності росії за воєнні злочини проти України на національному та міжнародному рівнях; формування комплексного інформаційно-правового підходу до забезпечення невідворотності покарання за вчинені рф злочини в Україні. Дослідження має закласти міцне підґрунтя для подальших практичних кроків щодо

притягнення росії до відповідальності за її злочинні дії відповідно до норм міжнародного права.

Наукова новизна дослідження

Уперше запропоновано створити комплексну інформаційно-правову модель притягнення росії до відповідальності за скоєні в Україні воєнні злочини, яка включає кілька взаємопов'язаних компонентів: інформаційний, правовий, координаційний та виконавчий.

Виклад основного матеріалу

У чинному українському законодавстві безпосередньо не визначено поняття «воєнний злочин». Проте Кримінальний кодекс України (далі – КК України) встановлює відповідальність за низку протиправних діянь, які можна кваліфікувати як воєнні злочини відповідно до міжнародного права¹, серед яких мародерство, насильницькі дії щодо цивільного населення в зоні бойових дій, жорстоке поводження з військовополоненими тощо. Осіб, винних у скоєнні цих злочинів, можна притягнути до відповідальності в судах України на підставі національного кримінального законодавства.

Сьогодні Національна поліція розслідує близько 100 тис. кримінальних проваджень, пов'язаних зі злочинами, скоєними російськими військовими. Із цієї кількості 85 335 справ порушені за ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни», 9 245 – за ст. 110 КК України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України», 3 527 – за ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність», 224 – за ст. 111 КК України «Державна зрада». Правоохоронці вже зібрали понад 1 500 свідчень цивільних громадян про воєнні злочини, вчинені росією в Україні². Російські військові скоїли різні види воєнних злочинів і злочинів проти людяності, які задокументовані міжнародними організаціями та моніторинговими місіями. Серед них умисні вбивства цивільних осіб; руйнування цивільної інфраструктури; навмисні обстріли житлових будинків, лікарень, шкіл, дитячих садків та інших об'єктів, що не є військовими цілями; використання заборонених видів зброї; згвалтування, сексуальне насильство; депортація і насильницьке переміщення цивільних осіб; катування та жорстоке поводження; викрадення дітей та їх незаконне усиювання; руйнування

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 06.05.2024).

² Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 03.07.2023) // Урядовий портал : офіц. сайт. 03.07.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/lochynu-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnnennia-v-ukrainu-standom-na-03072023> (дата звернення: 06.05.2024).

культурних об'єктів; використання цивільних як «живого щита»; застосування найманців та іноземних бойовиків [10]. Цей неповний перелік демонструє масштаби та жорстокість злочинів, скоєних російською армією в Україні. Їх ретельна документація має критичне значення для притягнення винних до відповідальності. Забезпечення невідворотності покарання РФ за воєнні злочини в Україні є критично важливим для відновлення справедливості, захисту прав людини, підтримки миру та зміцнення міжнародного правопорядку.

Забезпечення відповідальності за скоєння воєнних злочинів регулюється низкою міжнародних договорів та внутрішньодержавних законів. До джерел міжнародного гуманітарного права, які гарантують невідворотність покарання за воєнні злочини, належать: Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.¹ та додаткові протоколи до неї² 1977 р., які визначають серйозні порушення як воєнні злочини і вимагають від держав-учасниць криміналізувати їх у національному законодавстві; Статут Міжнародного кримінального суду³ 1974 р., що надає Міжнародному кримінальному суду (далі – МКС) юрисдикцію щодо воєнних злочинів та визначає їхній склад; Конвенція ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності 1974 р.⁴; резолюції Ради Безпеки ООН, які можуть створювати спеціальні трибунали для розгляду певних конфліктів⁵.

Важливими принципами є універсальна юрисдикція щодо воєнних злочинів (будь-яка держава може переслідувати винних) і відсутність імунітету для військових та цивільних керівників. Крім того, існує багато керівних принципів, резолюцій та рішень міжнародних судів «м'якого права», що доповнюють законодавчу базу. Попри

¹ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : від 12.08.1949 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 06.05.2024).

² Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 08.06.1977 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 06.05.2024).

³ Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17.07.1998 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 06.05.2024).

⁴ Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів : від 25.01.1974 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125 (дата звернення: 06.05.2024).

⁵ Резолюції // Совет безопасности ООН : сайт. URL: <https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions> (дата звернення: 06.05.2024).

широку нормативну базу, на практиці забезпечення відповідальності стикається з багатьма перешкодами політичного, фінансового та процесуального характеру. Ключову роль у зусиллях щодо притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних злочинів та злочинів проти людяності під час повномасштабного вторгнення росії в Україну відіграють МКС та Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ).

У 2015 р. Україна ратифікувала Римський статут та визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів, скоєних на її території з 2014 р.¹ У березні 2022 р. після звернення низки держав МКС розпочав повномасштабне розслідування можливих воєнних злочинів та злочинів проти людяності в Україні. Прокурори та слідчі МКС збирають свідчення, аналізують супутникові знімки, опитують жертв тощо для формування обвинувачень. Міжнародний кримінальний суд може видавати міжнародні ордери на арешт підозрюваних у скоєнні серйозних злочинів, зокрема представників вищого керівництва росії. За наявності достатніх доказів МКС може провести відкриті та неупереджені судові процеси над підозрюваними. Згідно зі ст. 33 Європейської конвенції з прав людини ЄСПЛ може розглядати міждержавні скарги щодо порушень конвенції під час конфлікту². На відміну від МКС, ЄСПЛ може встановлювати відповідальність росії як держави за порушення прав людини в Україні. Він може зобов'язати рф виплатити компенсації постраждалим від порушень Конвенції під час збройного конфлікту. Через свої рішення ЄСПЛ здатний встановити факти порушень міжнародного гуманітарного права та сприяти реформам законодавства. Роль цих судових інституцій є надзвичайно важливою для забезпечення належної підзвітності, притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості для жертв конфлікту. Їхня діяльність закладає правові підвалини для недопущення безкарності за вчинені злочини.

¹ Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року : від 25.02.2014 № 790-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18> (дата звернення: 06.05.2023).

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 06.05.2024).

За скоєні воєнні злочини та злочини проти людяності під час широкомасштабного вторгнення в Україну російська федерація та її вище керівництво можуть понести різні види відповідальності на міжнародному та національному рівнях.

Кримінальна відповідальність:

– МКС може висунути звинувачення та видати ордери на арешт високопоставлених російських посадовців та військових за скоєні в Україні злочини;

– національні суди України та інших країн можуть ініціювати кримінальні провадження на підставі принципу універсальної юрисдикції щодо воєнних злочинів;

– винні особи можуть бути засуджені до тривалих термінів позбавлення волі.

Відповідальність держави:

– Україна може ініціювати міждержавний позов проти росії в Міжнародному суді ООН за порушення міжнародного права;

– у разі визнання винною росія може бути зобов'язана сплатити значні суми компенсації за заподіяні збитки та шкоду цивільному населенню України.

Притягнення до відповідальності через санкції:

– міжнародне співтовариство може продовжувати посилювати політичні та економічні санкції проти росії, її вищого керівництва, причетних олігархів та компаній;

– санкції можуть включати заморожування активів, обмеження на торгівлю, фінансові операції, експорт товарів подвійного призначення тощо.

Відповідальність перед Організацією з безпеки і співробітництва в Європі та Радою Європи: росія може бути виключена або призупинена у членстві в цих організаціях через грубі порушення їхніх принципів і зобов'язань.

Персональна відповідальність: окремі військові злочинці, причетні до вбивств мирних жителів та інших тяжких злочинів, можуть бути засуджені до довічного ув'язнення.

Головною проблемою залишається фактичне виконання будь-яких рішень міжнародних судів з огляду на позицію росії щодо невизнання їхньої юрисдикції. Незважаючи на очевидні докази вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності, існує небезпека того, що росія може спробувати уникнути відповідальності. Зокрема, вона не визнає юрисдикцію МКС і може проігнорувати будь-які видані ним ордери на арешт або винесені вироки. Це ускладнює притягнення до відповідальності вищого військово-політичного керівництва рф. Російська сторона може відмовлятися від співпраці в розслідуваннях, не надавати запитувані докази, документи

та не допускати міжнародних спостерігачів на окуповані території. Також існує ризик, що РФ може використовувати методи залякування, викрадення потенційних свідків злочинів на окупованих територіях або фізичної розправи над ними. Як постійний член Ради Безпеки ООН росія може блокувати резолюції щодо створення спеціальних трибуналів чи розслідувань своїх дій. Окрім того, РФ може чинити політичний та економічний тиск на держав-союзниць, щоб ті не підтримували міжнародні зусилля з притягнення її до відповідальності. Безперервні бойові дії в Україні можуть бути використані як привід для затягування та гальмування міжнародних розслідувань. Російська влада може вдаватися до репресій проти правозахисників, журналістів та опозиціонерів, які намагаються документувати злочини. Для подолання цих перешкод міжнародній спільноті необхідно буде продовжувати тиск дипломатичними, правовими та санкційними методами, забезпечуючи збирання незаперечних доказів для майбутнього притягнення винних до відповідальності.

У контексті повномасштабного вторгнення росії в Україну критично важливим для забезпечення невідворотності покарання за воєнні злочини відповідно до норм міжнародного права є вдосконалення інформаційно-правових підходів. Для об'єднання зусиль на інформаційному, правовому, координаційному та виконавчому рівнях для ефективного переслідування й покарання держави-агресора за найтяжчі міжнародні злочини необхідно розробити комплексну інформаційно-правову модель, яка має включати кілька взаємопов'язаних компонентів: інформаційний, правовий, координаційний та виконавчий.

Функції інформаційного компонента:

- створення централізованої бази даних із доказами злочинів (звітання, відео, фото, дані розвідки тощо);
- розроблення протоколів збирання, фіксації та аналізу доказів із застосуванням новітніх технологій;
- залучення відкритих джерел даних, соціальних медіа та краудсорсингу;
- верифікація та перехресна перевірка доказів різними методами.

Функції правового компонента:

- аналіз та кваліфікація злочинів згідно з нормами міжнародного права;
- створення спеціальних слідчих груп та органів для розслідування злочинів;
- розроблення процесуальних механізмів для переслідування винних на національному та міжнародному рівнях;
- обґрунтування необхідності створення спеціального міжнародного трибуналу для розгляду злочину агресії.

Функції координаційного компонента:

- налагодження міжнародного співробітництва між урядами, правоохоронними органами, міжнародними організаціями;
- обмін інформацією, свідченнями, базами даних між учасниками процесу;
- узгодження стратегій та дій учасників на різних рівнях;
- залучення громадянського суспільства, медіа, експертів до процесу збирання та верифікації доказів.

Функції виконавчого компонента:

- створення механізмів для забезпечення виконання рішень міжнародних трибуналів;
- розроблення санкцій та важелів тиску на державу-агресора для дотримання рішень;
- залучення міжнародних сил до процесу притягнення до відповідальності та покарання винних.

Запропонована комплексна інформаційно-правова модель може стати одним з ефективних механізмів притягнення російської федерації до юридичної відповідальності за масштабні порушення норм міжнародного права, вчинені під час її неспровокованої збройної агресії проти України.

Висновки

Притягнення росії до відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та акт агресії проти України є надзвичайно важливим для відновлення справедливості, захисту прав людини, зміцнення міжнародного правопорядку та недопущення безкарності. Широка нормативно-правова база міжнародного гуманітарного права, яка гарантує невідворотність покарання за воєнні злочини, на практиці реалізації стикається з багатьма перешкодами політичного, процесуального та виконавчого характеру.

У статті здійснено комплексний аналіз проблеми та запропоновано новий підхід для виконання завдання притягнення росії до відповідальності відповідно до норм міжнародного права. Розглянуто правові механізми та процедури для притягнення держави-агресора до відповідальності за воєнні злочини проти України на національному та міжнародному рівнях. Висвітлено роль МКС та ЄСПЛ у розслідуванні російських воєнних злочинів та переслідуванні воєнних злочинців. Досліджено різні види можливої відповідальності росії: кримінальну відповідальність, відповідальність держави, притягнення до відповідальності через санкції, відповідальність перед міжнародними організаціями, персональну відповідальність. Проаналізовано потенційні перешкоди, які можуть виникнути, та ризики уникнення росією відповідальності.

Уперше запропоновано створити комплексну інформаційно-правову модель притягнення рф до відповідальності, яка включає інформаційний, правовий, координаційний та виконавчий компоненти. Запропоновано функціонал кожної зі складових поданої інформаційно-правової моделі для забезпечення невідворотності покарання держави-агресора за міжнародні злочини в Україні. Попри всі складнощі, міжнародне співтовариство має докласти максимальних зусиль для притягнення росії до відповідальності згідно з нормами міжнародного права, що матиме вирішальне значення для відновлення справедливості та зміцнення миру.

Список бібліографічних посилань: 1. Червякова О. В. Відповідальність за воєнні злочини: механізми та процеси відновлення суверенітету та безпеки України. *Форум права*. 2020. № 2 (61). С. 150–162. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3883835>. 2. Пилипенко В. П. Воєнні злочини в статутах міжнародних кримінальних трибуналів та римському статуті міжнародного кримінального суду. *Право.UA*. 2020. № 2. С. 5–10. 3. Teremetskyi V., Zhuravlov D., Boiko V., Stratonov V., Ilchenko O., Glukh, M., Chudyk N. Organization of courts operation in Ukraine in the period of martial law: comparative and legal research. *Management and Administrative Professional Review*. 2023. Vol. 14, No. 10. Pp. 18976–18991. DOI: <https://doi.org/10.7769/gesec.v14i10.2945>. 4. Onishchenko N., Teremetskyi V., Bila V., Chechil Yu., Kostenko M. Judicial and extrajudicial proceedings to compensate for damages caused by armed conflicts: experience of Ukraine. *Lex Humana*. 2023. Vol. 15, No. 3. Pp. 522–537. 5. Батюк В. О., Дмитрів С. О. До питання організації розслідування військових злочинів. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 3 (13). С. 77–87. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-3-77-87>. 6. Смирнов М. І. Спеціальний міжнародний трибунал АД НОС щодо злочину агресії Росії проти України як механізм для розслідування та притягнення до відповідальності за найтяжчий міжнародний злочин. Міжнародно-правові та юрисдикційні аспекти. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 403–410. DOI: <https://doi.org/10.32782/kj/2023.1.62>. 7. Тополевський Р. Юридична відповідальність за порушення людських прав і воєнні злочини під час агресії Російської Федерації проти України: передумови та перспективи. *Право України*. 2023. № 6. С. 85–95. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2023-06-085>. 8. Басиста І. В., Власова Г. П., Стратонов В. М. Перспективи та невідворотність відповідальності за вчинення воєнних злочинів, геноциду, агресії та злочинів проти людяності (діяльність спільної слідчої групи з розслідування тяжких міжнародних злочинів в Україні (ЖІГ); співробітництво із міжнародним кримінальним судом; перспективи створення міжнародного трибуналу АД НОС тощо) (продовження огляду) // *Military offenses and war crimes: background, theory and practice* : monograph / ed. by V. M. Stratonov ; ISMA University of Applied Sciences, Kherson State University. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. Pp. 25–72. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-2>. 9. Капустіна М. В., Демидова Є. Є.,

Латиш К. В. Використання сучасних інформаційних технологій при розслідуванні воєнних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 544–546. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/134>. 10. Стефанчук М. Злочини РФ в Україні: виклики притягнення винних до відповідальності // Національна асоціація адвокатів України : сайт. 15.05.2023. URL: <https://unba.org.ua/publications/8055-zlochiny-rf-v-ukraini-vikliki-prityagnennya-vinnih-do-vidpovidal-nosti.html> (дата звернення: 06.05.2024).

Надійшла до редколегії 11.05.2024

Прийнята до опублікування 15.06.2024

Kovalchuk O. Ya. Guaranteeing russia's responsibility for war crimes in Ukraine: the information and legal aspect

The article examines the issue of bringing russia to justice for mass war crimes, crimes against humanity and acts of aggression committed during the full-scale invasion of Ukraine. The purpose of the work is to analyse the available legal instruments, to formulate a comprehensive approach to solving this problem and to search for effective information and legal mechanisms to ensure the inevitability of russia's punishment under international law.

The research methodology is based on a systematic analysis of current international legal norms and procedures in the field of international humanitarian law. The relevance of the work is due to the unprecedented scale of war crimes committed by russia in Ukraine and the need to bring the perpetrators to justice in order to restore justice. The scientific novelty is that for the first time a comprehensive information and legal model for prosecuting and bringing to justice the aggressor state for war crimes is proposed.

The paper analyses the current legal mechanisms for bringing Russia to justice for war crimes committed in Ukraine at the national and international levels. The practical role of the key institutions – the International Criminal Court and the European Court of Human Rights – in ensuring the inevitability of punishment for the russian federation is considered. Potential opportunities for russia to avoid responsibility are identified. The article proposes an information and legal model for the effective prosecution and bringing russia to justice for its act of aggression against Ukraine.

The results obtained can be applied in the field of international criminal law and ensure compliance with international humanitarian law norms. The practical significance lies in the formation of a basis for specific actions by the international community to hold russia accountable for crimes in Ukraine.

Despite all the difficulties, the international community should make every effort to bring the russian federation to justice in accordance with international law. The proposed information and legal model can be one of the effective tools to achieve this goal.

Key words: war crimes, international justice, information and legal model, russia's war in Ukraine, European Court of Human Rights, International Criminal Court, legal norms, evidence, criminal liability, justice.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ

УДК 341.3+341.4

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.38>

Наталія Юріївна Рубаненко,

*Національна академія внутрішніх справ,
кафедра криміналістики та судової медицини (аспірантка);*

 <https://orcid.org/0009-0001-2958-4228>,

e-mail: rubanenko222@ukr.net

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО СУДОЧИНСТВА

Сталі зміни в міжнародних відносинах та глобальні виклики на геополітичній арені підкреслюють ефективність та актуальність наявних підходів до міжнародного судочинства. У цьому контексті виникає необхідність в аналізі концептуальних засад цієї сфери з метою адаптації до сучасних реалій. Основна мета цього дослідження полягає в аналізі концептуальних основ міжнародного судочинства з урахуванням останніх наукових досягнень та глобальних перспектив. Фокус дослідження полягає у формуванні нових теоретичних підходів та концептуальних меж для аналізу та розуміння міжнародного кримінального права. Методологічна основа дослідження ґрунтується на аналізі наукових праць у галузі міжнародного кримінального права, а також використанні сучасних наукових підходів щодо обробки інформації. Окреслено нові аспекти та перспективи дослідження концептуальних засад міжнародного судочинства, що може сприяти подальшому розвитку теорії та практики розкриття та розслідування серйозних порушень міжнародного права. Практичне значення статті полягає в можливості застосування отриманих результатів для вдосконалення нормативних актів та практичних аспектів у сфері міжнародної юстиції.

Ключові слова: міжнародні злочини, транснаціональна юстиція, Нюрнберзький прецедент, Міжнародний кримінальний суд, міжнародне право, індивідуальна відповідальність, універсальна юрисдикція.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

У процесі дослідження стану наукових розробок із проблемних аспектів щодо розслідування кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку нашу увагу привернули концептуальні засади, на яких будується міжнародне судочинство. У цьому розумінні ключову роль відіграло ХХ століття, яке в історичній ретроспективі охарактеризувалося не лише періодом «холодної війни», а й численними глобальними та локальними воєнними конфліктами. Ці події спричинили формування сучасного

політико-правового ландшафту та викликали суттєві трансформації в міжнародних відносинах серед суб'єктів міжнародного права.

Починаючи з Версальської конференції 1919–1920 років¹, на якій було засновано Лігу Націй, продовжуючи Сан-Франциською конференцією 1945 року², якою було утворено ООН, і завершуючи Лондонською конференцією 1945 року³, на якій було прийнято рішення про створення Міжнародного військового трибуналу для суду над головними воєнними злочинцями країн осі, світ став свідком перших глобальних ініціатив щодо врегулювання політичних, економічних, військових, суспільних та правових аспектів міжнародної діяльності. Фактично, ця тридцятирічна епоха є ланцюгом одного процесу, спрямованого на формування нового міжнародного правопорядку та його подальше зміцнення шляхом спільного гарантування міжнародної справедливості, миру й безпеки.

Створення Міжнародного суду над воєнними злочинцями Другої світової війни було одним із пріоритетних напрямів діяльності ООН на початковому етапі її роботи. Основні зусилля цього процесу були спрямовані на вирішення проблемних аспектів організації та реалізації новітньої транснаціональної юстиції. У межах цієї дискусії обговорювались питання щодо індивідуальної відповідальності, державного суверенітету, визначень агресії, зворотної сили закону та причин війни. У цьому контексті в міжнародне право були введені такі фундаментальні категорії, як «*no immunity*» або «*no one is above the law*», згідно з якими жодна особа, незалежно від її статусу чи посади, не може уникнути відповідальності за вчинені злочини, передбачені міжнародним правом. Із цією метою в міжнародне право були введені такі поняття, як злочини агресії (злочини проти миру), воєнні злочини та злочини проти людства (людяності).

Отже, концепція злочину як юридичної категорії розширила межі внутрішнього правового простору й отримала міжнародно визначену форму⁴, а створенням Міжнародного трибуналу окреслювалася

¹ The Peace Treaty of Versailles, signed June 28, 1919 // United Nations Office at Geneva : сайт. URL: <https://www.un Geneva.org/en/about/league-of-nations/covenant> (дата звернення: 20.04.2024).

² Статут Організації Об'єднаних Націй : від 26.06.1945 // United Nations : сайт. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 20.04.2024).

³ Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1. Charter of the International Military Tribunal // Lillian Goldman Law Library : сайт. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp> (дата звернення: 20.04.2024).

⁴ Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1. London Agreement of August 8th 1945 // Lillian Goldman Law Library : сайт. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/imtchart.asp> (дата звернення: 20.04.2024).

принципова ідея індивідуальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів та переважаюча сила міжнародного права над національним законодавством. У подальшому це дало поштовх до розвитку сучасного міжнародного кримінального судочинства. Як зазначив із цього приводу головний прокурор від США Р. Джексон у вступній заяві на початку процесу, «мета цього судочинства виходить за його межі. Оскільки цим прецедентом сторона обвинувачення прагнула не лише зібрати беззаперечні докази міжнародних злочинів та встановити індивідуальну відповідальність кожного за їх вчинення, а й продемонструвати майбутньому поколінню людства виховний епізод та дозволити в подальшому дистанціюватися від політики умиротворення»¹.

Післявоєнні судові процеси визначили важливі правові прецеденти, згідно з якими всі учасники воєнних злочинів мають нести юридичну відповідальність. Ця основоположна концепція в подальшому лягла в основу міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди². У контексті визначених подій та ухвалення низки післявоєнних резолюцій, рішень та угод, у 1998 році під егідою ООН відбулася Римська конференція, на якій був заснований перший постійно діючий Міжнародний кримінальний суд [1].

Утворення цієї міжнародної юрисдикційної інстанції стало початком нового етапу розвитку міжнародного кримінального судочинства. В історичному аспекті ця подія є результатом спільної роботи дипломатів, істориків, юристів, політиків, учених та суспільних діячів ХХ століття щодо розроблення ефективних правових механізмів для протидії та засудження серйозних порушень міжнародного права. Також ця ініціатива була спрямована на елімінацію сталої практики безкарності в умовах збройного конфлікту. Тобто встановлення результативної системи юридичних інструментів для забезпечення справедливого судового переслідування та покарання воєнних злочинців.

Власне актуальність цього дослідження визначається не лише історичними аспектами становлення та розвитку міжнародної кримінальної юстиції, а й сучасною воєнно-політичною обстановкою в

¹ Opening Statement before the International Military Tribunal, November 21, 1945 // Robert H. Jackson Center : сайт. URL: <https://www.roberthjackson.org/speech-and-writing/opening-statement-before-the-international-military-tribunal/> (дата звернення: 20.04.2024).

² Prosecutor v. Tihomir Blaskic (Trial Judgement), IT-95-14-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 3 March 2000 // International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia : сайт. URL: <https://www.icty.org/x/cases/blaskic/tjug/en/bla-tj000303e.pdf> (дата звернення: 20.04.2024).

Україні. Це надає підстави для аналізу основних ідей, принципів та понять, які лягли в основу діяльності Міжнародного кримінального суду.

Стан дослідження проблеми

Теоретичною базою дослідження є наукові праці зарубіжних і українських правників, які досліджували проблемні аспекти становлення та розвитку міжнародного судочинства. Зокрема, до цих вчених ми відносимо Д. Альбанезе, М. Буроменського, Ф. Еллотта, І. Ехарда, Н. Зелінську, Г. Кельзена, В. Попка, О. Сенаторову, Т. Сироїд, О. Чубінідзе, А. Шеллі та ін. Науково-теоретичні розробки цих науковців є значущими для вирішення поставлених завдань, однак вони не повністю враховують цільові аспекти нашого дослідження, що спонукало нас обрати цей напрям аналізу.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в систематизації та аналізі ключових концепцій, принципів та підходів, що лежать в основі функціонування міжнародного судочинства. Дослідження спрямоване на розкриття теоретичних основ і практичних аспектів цієї галузі діяльності для кращого розуміння її сутності та значення в сучасному світі. Досягнення мети дослідження потребує вирішення таких *завдань*: аналіз історико-правового розвитку міжнародного судочинства; окреслення ключових понять і теоретичних конструкцій, які визначають функціонування Міжнародного кримінального суду; виявлення сучасних тенденцій та викликів, що стоять перед міжнародним судочинством.

Наукова новизна дослідження залежить від його цільової мети, що полягає в науковому внеску в розвиток теорії та практики міжнародного кримінального судочинства.

Виклад основного матеріалу

Повертаючись до Лондонського статуту 1945 року¹, слід зазначити, що цей документ вперше визначив критерії суспільно небезпечних діянь, які раніше не були узаконені в жодному національному або міжнародному законодавстві. Ця революційна еволюційна концепція пізніше отримала ретроактивне застосування правил закону, які знівелювали такі принципові категорії, як «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» та «*ex post facto*». Ці принципи є фундаментальними у кримінальному судочинстві, оскільки їхня основна мета полягає в забезпеченні справедливості, законності та захисту прав людини. Вони

¹ Nuremberg Trial Proceedings Vol. 1. Charter of the International Military Tribunal // Lillian Goldman Law Library : сайт. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp> (дата звернення: 20.04.2024).

гарантують чесність і прозорість правової системи та захищають осіб від можливого зловживання службовим становищем суб'єктами владних повноважень.

У своєму загальному розумінні ці концептуальні засади вказують на те, що, по-перше, злочин повинен бути визначений конкретним законом до того, як він буде вчинений, по-друге, особа не може нести відповідальність та покарання за діяння, які на момент їх учинення не характеризувались як протиправні. Це означає, що інкриміновані пункти обвинувачення на Нюрнберзькому процесі й у подальшому виходили за межі законності, оскільки вони не були відображені в жодному нормативному акті до чи під час їх учинення. Тому для обґрунтування легітимності юридичного диктату суд у своєму прецедентному рішенні висунув офіційну позицію, згідно з якою злочини, що підпадають під його юрисдикційну компетенцію, розглядаються відповідно до загальних принципів міжнародного права, які існували задовго до прийняття Статуту Міжнародного трибуналу та початку самого процесу¹.

Виходячи з цієї концепції, суд передусім мав на увазі те, що загальні принципи міжнародного права можуть існувати не лише у вигляді конкретних норм, а й у формі традицій, звичаїв та прецедентів. Водночас традиції та звичаї мають значний вплив на формування міжнародного правопорядку. Вони можуть визначати загальноприйняті правила поведінки учасників міжнародної спільноти, навіть якщо не відображені в конкретних юридичних актах. Ці принципи включають доброчесність, людяність, мирність, моральність, рівність, справедливість, суверенність тощо. Зазначені категорії відображають основні концептуальні ідеї, на яких ґрунтується міжнародне право, сприяють стабільності, умиротворенню та утриманню рівноправності у відносинах співтовариства.

Отже, тезис, згідно з яким усі злочини, інкриміновані стороні обвинувачення, є злочинами за загальним міжнародним правом, став основоположним постулатом Нюрнберзького прецеденту, який знайшов свій розвиток у подальших переслідуваннях воєнних злочинців ХХ століття [2; 3]. Власне, зазначені положення є основним джерелом суперечок та наукових дискусій. У своїй сутності ці діалоги розглядаються

¹ International military tribunal (Nuremberg). Judgment of 1 October 1946 // ICC Legal Tools Database : сайт. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/pdf/> (дата звернення: 20.04.2024); Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nuremberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal, 1950 // International Committee of the Red Cross : сайт. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/es/ihl-treaties/nuremberg-principles-1950?activeTab=default> (дата звернення: 20.04.2024).

крізь призму двох позицій – прихильники та противники Нюрнберзької концепції за загальним принципом міжнародного права.

Висловлюючи конформність цим ідеям, переважна більшість дослідників обґрунтовувала думку, що міжнародне право є системою, яка має синергетичний розвиток із соціальними процесами [4]. У цьому розумінні унікальність міжнародного права виявляється через постійні трансформації, які відбуваються на основі еволюції суспільно-правової свідомості [5]. Тому поняття законності в міжнародному кримінальному праві завжди є ширшим та охоплює не лише формальні юридичні норми, а й динаміку соціальних і правових змін у глобальному вимірі. За таких умов події, що виходять за межі людської природи та моралі, повинні бути піддані адекватному правовому аналізу, навіть якщо вони на момент їх учинення не визначалися як протиправні в жодному нормативно-правовому акті.

Мета міжнародного кримінального судочинства полягала не лише в осуді винних щодо скоєних злочинів, а й у забезпеченні реалізації ними рівних прав на захист. Із цього приводу, як зауважує Н. Зелінська, у суспільстві, де відсутня система притягнення винних до юридичної чи моральної відповідальності, панує влада свавілля та позасудових розправ [5]. Тому Нюрнберзька концепція надала можливість не лише встановити міжнародну кримінальну юрисдикцію, а й стимулювала активну участь обвинувачених у своєму захисті під час судового процесу. Як наслідок, це дозволило досягти невідворотності покарання за умов забезпечення підсудними своїх фундаментальних прав на захист. Звертаючи увагу на частину виступу головного прокурора від США Р. Джексона під час заключного засідання Міжнародного трибуналу, на нашу думку, її зміст надає справедливу відповідь щодо досліджуваної тематики: «Майбутньому ніколи не доведеться з побоюванням поставити питання, що могли сказати нацисти у свій захист? Історія знатиме, що їм було дозволено сказати все, що можна було сказати! Їм було надане таке право, яке вони за часів свого панування ніколи й нікому не давали... І якщо йдеться про встановлення справедливості, то це не повинно розглядатися як слабкість...»¹. Тобто встановлення справедливості має бути рішучим та непохитним, воно не повинно піддаватися компромісам чи розглядатися як прояв слабкості. Справедливість служить основою для забезпечення порядку й відповідальності, а її реалізація вважається сильним актом судової влади та правового устрою.

Ретроактивне використання закону лише позитивно вплинуло на становище обвинувачуваних, що підтверджується й самим вердиктом

¹ Nuremberg Trial Proceedings Volume 19: One Hundred and Eighty-Seventh Day. Friday, 26 July 1946 // Lillian Goldman Law Library : сайт. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/07-26-46.asp> (дата звернення: 20.04.2024).

Нюрнберзького трибуналу у справі над головними воєнними злочинцями Другої світової війни. Зокрема, відповідно до резолютивної частини цього рішення 3 із 22 підсудних були звільнені від покарання через відсутність у суддів консолідованої думки щодо їхньої абсолютної причетності за пред'явленими пунктами обвинувачення¹.

У контексті Нюрнберзьких подій окрему зацікавленість привертає концепція міжнародно-правового злочину, яка тісно пов'язана з такою сферою правових відносин, як міжнародне кримінальне право. У загальному розумінні міжнародне кримінальне право є галуззю публічного права, що регулює поведінку та взаємодію компетентних суб'єктів щодо кримінальної відповідальності за злочини, які мають міжнародний характер. Оскільки в міжнародному праві договір є основним юридичним актом, що визначає права та обов'язки суб'єктів міжнародних відносин та регулює їхні взаємовідносини на міждержавному рівні, то вочевидь міжнародне кримінальне право виступає системою правових стандартів та принципів, котрі регулюють міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю. Воно є ключовим механізмом для встановлення та забезпечення міждержавних зобов'язань і стандартів у галузі кримінального права.

З появою міжнародного кримінального права на юридичному рівні виникла неоднозначна реакція, що породила жваві дискусії. Вочевидь, актуальність у цьому напрямі дослідження залишається непохитною і сьогодні. Важливим є те, що міжнародно-правовий злочин став предметом обговорень не лише серед правників, а й тих, хто цікавиться проблемними аспектами забезпечення рівноправності та справедливості в міжнародних відносинах. У сучасному вимірі особливий інтерес до цього питання виник із початком російської воєнної агресії проти України. Відомо, що сьогодні наша держава виступає з ініціативою притягнення до міжнародної відповідальності причетних до акту воєнної агресії проти України, а також тих, хто винні у вчиненні численних неправомірних діянь, що порушують закони та звичаї війни в результаті цього повномасштабного вторгнення. Як наслідок, ця обставина активізувала увагу науковців до досліджуваної тематики й сприяла розробленню нових підходів до розуміння міжнародного кримінального права та міжнародного злочину як родового та видового поняття.

¹ International military tribunal (Nuremberg). Judgment of 1 October 1946 // ICC Legal Tools Database : сайт. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/45f18e/pdf/>_(дата звернення: 20.04.2024); Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nuremberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal, 1950 // International Committee of the Red Cross : сайт. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/es/ihl-treaties/nuremberg-principles-1950?activeTab=default> (дата звернення: 20.04.2024).

У сучасній юридичній літературі розрізняють три основні підходи до визначення міжнародного кримінального права. Перші два аналізують його в широкому («*sensu lato*») та вузькому («*sensu stricto*») розуміннях. Відповідно третій підхід висловлює сумніви щодо офіційного визнання цієї галузі «*negation conceptus sensu*» [6; 7], оскільки вона характеризується неповнотою та некоректністю щодо наявних стандартів юридичної науки. Зокрема, аргументація опонентів базується на таких контраргументах. По-перше, відсутність діяльності правотворчої інституції у цій сфері правовідносин. Тобто компетентного органу, установи та/або організації, відповідальної за розроблення та ухвалення правових норм, законів і положень у межах міжнародного кримінального права. По-друге, відсутність діяльності правозастосовної інстанції у цій сфері правовідносин. Тобто компетентного органу, установи та/або організації, уповноваженої здійснювати реалізацію та виконання правових норм, законів і положень у межах міжнародної кримінальної юрисдикції. По-третє, ця концепція здебільшого має національний або наддержавний характер, оскільки її положення не відповідають доктрині рівноправності суверенних держав, що є загальноприйнятою в міжнародному праві. Тобто, попри цю концепцію, яка підкреслює рівність та незалежність усіх держав у міжнародних відносинах, все таки право «*veto*» у Раді Безпеки ООН належить меншості, яка з урахуванням власних національних інтересів може використати його й щодо створення спеціального кримінального суду. По-четверте, нині міждержавна система не досягла абсолютної єдності «*unitas*», а вся міждержавна взаємодія здійснюється з урахуванням національних інтересів окремих держав чи їхніх груп. У цьому контексті ключове значення має принцип не «сила права», а «права сили» [8], де визначальне місце належить політичному, економічному чи військовому домінуванню суб'єкта міжнародних відносин.

У такому світлі виникає сумнів щодо існування міжнародного кримінального права як окремої галузі правовідносин, оскільки його застосування не може бути унікальним чи однозначним. Мається на увазі те, що існування міжнародного кримінального права як окремої галузі знань через невизначеність і непередбачуваність його застосування в міжнародних відносинах може розглядатися лише як процес, де суд переможців переважає над судом переможених.

Сучасна юридична наука поряд із обґрунтованими на перший погляд висновками все ж таки виражає концептуальне бачення щодо самостійності міжнародного кримінального права як окремої галузі знань, що регулює міжнародні відносини у кримінально-юрисдикційній сфері. З урахуванням наявної дивергенції щодо інтерпретації цієї дефініції під міжнародним кримінальним правом ми розуміємо

галузь міжнародного права, що регулює міждержавні кримінально-правові аспекти. Вона передбачає встановлення стандартів для визначення міжнародних злочинів та покарання за них, а також ставить за мету забезпечення відповідальності за їх учинення на міжнародному рівні.

Отже, міжнародне кримінальне право встановлює конкретні кримінально карані діяння, що підпадають під юрисдикцію міжнародної судової організації, а також регулює її компетенцію під час розслідування цих правопорушень. У цьому розумінні необхідно чітко розрізняти поняття транснаціональної та інтернаціональної злочинності. Власне ці дефініції формують теоретико-правове бачення щодо визначення міжнародного кримінального права в широкому «*sensu lato*» чи вузькому «*sensu stricto*» розуміннях.

На відміну від інтернаціонального кримінально делікту, поняття транснаціонального злочину є більш усталеним у міжнародній практиці. Воно охоплює не лише кримінальні правопорушення, що мають міждержавний вплив, а й діяння, які за своєю природою є внутрішньодержавними, проте їх наслідки виходять за межі національних кордонів [9]. Інакше кажучи, інтернаціональний злочин спрямований на порушення міжнародного права, що має глобальне значення для міжнародного співтовариства, тоді як транснаціональний злочин пов'язаний із перетинанням національних меж злочинним шляхом, що робить їх квазінебезпечними щодо міжнародного права. Прикладом транснаціональних злочинів є діяння, які стосуються контрабанди, наркоторгівлі, піратства, сексуального рабства, тероризму, трансплантації органів, трафікінгу дітей, хакерства тощо.

За час свого існування поняття транснаціонального злочину набуло широкого вжитку не лише в наукових колах, а й у правоохоронній практиці, поєднуючись із такими категоріями, як транснаціональна організована злочинність та транснаціональна злочинна організація [10]. Інтернаціональний, або ж міжнародний, злочин стосується системного порушення основоположних принципів міжнародного права, що регулюють глобальні аспекти у сфері безпеки, миру, міжнародного правопорядку, стабільності та прав людини. Тобто міжнародний злочин (від англ. *international crime*) є узагальненим поняттям, що входить до сфери відносин міжнародного кримінального права у вузькому «*sensu stricto*» його розумінні. Ця галузь охоплює матеріальні та процесуальні аспекти кримінального права, а також його взаємодію з міжнародним правом, що вказує на її комплексність. Перебуваючи на межі наукових знань у сфері міжнародного права, міжнародне кримінальне право залишається невід'ємною частиною національної кримінальної юстиції. Із цього приводу, як зауважує Н. Зелінська, злочин, ставши за визначенням міжнародним, залишається бути злочином й

у загальнодержавному вимірі, а отже, належність міжнародного кримінального права до матеріальної та процесуальної кримінальної юриспруденції не може викликати заперечень [11].

На цьому тлі пропонуємо зосередити подальшу увагу на концепції індивідуальної відповідальності за міжнародні злочини. Вона визначає принципи, відповідно до яких притягнення до відповідальності винних за серйозні порушення міжнародного права, такі як геноцид, злочини проти людяності, злочини агресії, воєнні злочини, має індивідуальний характер та не залежить від соціального статусу чи політичного (посадового) становища суб'єкта правопорушення. Таким чином, розвиток цієї концепції відображає стрімке зростання міжнародного правового режиму, спрямованого на боротьбу з безкарністю за міжнародні злочини та встановлення справедливого покарання за їх вчинення.

Відмінною рисою є те, що саме Нюрнберзький трибунал поклав основу ідеям індивідуальної відповідальності як персоналізованим злочинам держави. Ця теза підтверджується й у вступній заяві головного прокурора від США Р. Джексона перед Міжнародним військовим трибуналом, який наголосив, що за вчинені нацистським режимом злочини відповідає не лише його лідери, а й увесь німецький народ [12].

Обґрунтовуючи цей принцип, деякі учені вважають, що відповідальність держави як суб'єкта міжнародних відносин за серйозні порушення може розглядатися лише в контексті державної ідеології та політичного режиму, оскільки суспільство в його широкому розумінні не може виступати суб'єктом кримінального правопорушення або кримінальної відповідальності [7]. Ані міжнародне, ані національне право не передбачають криміналізацію дій, пов'язаних із сувереном, у тому розумінні, що відповідальність держави за вчинені злочини, якщо й можливо припустити, то в будь-якому разі вони не можуть підпадати під кримінальну репресію. Таким чином, будь-яке кримінальне правопорушення має індивідуально-репресивний характер. Це означає, що вина та відповідальність перед законом належить конкретній людині, яка причетна до злочинної діяльності. На цьому акцентується увага й у положеннях ст. 25 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, де зазначено, що Суд має юрисдикцію щодо фізичних осіб, особа, яка вчинила злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, підлягає індивідуальній відповідальності й покаранню, жодне положення щодо індивідуальної кримінальної відповідальності не впливає на відповідальність держав згідно з міжнародним правом¹.

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17.07.1998 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 20.04.2024).

Визначення держави як суб'єкта міжнародного кримінального правопорушення спричинило б радикальний перегляд усіх положень та концепцій у межах кримінальної правової системи – від злочину до покарання [6]. Це призвело б до відхилення від традиційного уявлення про структуру міжнародного права, яка базується на принципах суверенітету та недоторканності держави. Як наслідок, ця обставина породила б необхідність в інвентаризації не лише конкретних норм та положень міжнародного права, а й загальних принципів та підходів у межах кримінально-правової системи. Ці умови дали б початок правовому хаосу, що порушило б правовий порядок, де влада та норми втратили б легітимність, стабільність і авторитет. Саме тому міжнародне кримінальне право почало свій шлях у напрямі принципу індивідуальної відповідальності, який за сучасних реалій є найбільш прийнятним.

Аналізуючи концепцію універсальної юрисдикції міжнародного злочину, необхідно зауважити, що в загальному розумінні цей принцип відображає співвідношення й взаємодію різних правових систем на міжнародному рівні, згідно з якими серйозні порушення міжнародного права мають універсальну природу та є об'єктом універсальної юрисдикції [13]. Тобто будь-яка третя країна має право ініціювати здійснення правосуддя за міжнародні злочини, навіть якщо ці діяння територіально чи/або національно не стосуються цієї країни, але за умов, якщо держава на законодавчому рівні визнала міжнародні злочини та взяла на себе зобов'язання щодо їх переслідування.

У цьому контексті слід акцентувати увагу на рішенні Конституційного Суду України у справі № 1-35/2001, де Суд дійшов висновку про визнання Римського статуту таким, який не відповідає Конституції України¹. Тому задля узгодження національного законодавства з міжнародним 2 червня 2016 року Верховною Радою України були внесені зміни до ст. 124 Основного Закону², відповідно до яких Україна визнавала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом.

Наведена концепція передбачає універсальні стандарти правосуддя та сприяє забезпеченню адекватної реакції на серйозні порушення міжнародного права, незалежно від обставин їх учинення чи іншої

¹ Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) : від 11.07.2001 № 3-в/2001 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01> (дата звернення: 20.04.2024).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 20.04.2024).

належності. Універсальна юрисдикція може бути ініційована як окремою державою, так і Радою Безпеки ООН чи Міжнародним трибуналом. Мета цієї концепції полягає в тому, що будь-яка особа, винна у вчиненні серйозних порушень міжнародного законодавства, має нести відповідальність, оскільки її дії загрожують безпеці всього людства. Ця концепція базується на ідеї про те, що боротьба з беззаконністю не може мати меж, на що звертається увага й у преамбулі до Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

В історичній ретроспективі на цю концепцію була звернена увага ще в 1933 році Третім міжнародним конгресом з кримінального права¹, де вченими висвітлювалися бачення щодо злочинів, які підпадають під універсальну дієздатність. З урахуванням тогочасних викликів до цієї категорії деліктів були віднесені діяння, які стосуються піратства, работоргівлі, торгівлі жінками та дітьми, наркоторгівлі, поширення та торгівлі забороненими (неприпустимими) публікаціями, пошкодження чи знищення підводних кабелів, злочини проти радіоелектронного зв'язку, поширення неправдивих сигналів або звернень, спрямованих на уведення в оману, *фальшивомонетництво*, фальсифікацію цінних або кредитних паперів, акти варварства чи вандалізму, що створюють загальнодержавну небезпеку на міжнародному рівні.

Конгрес сформулював рекомендації щодо проведення ревізії чинних міжнародних конвенцій та в разі потреби ухвалення нових актів, положення яких урегульовували б питання глобальної протидії з визначеними правопорушеннями через їхній негативний вплив не лише на національну, а й на міжнародну безпеку. Згодом, у період з 26 по 31 червня 1937 року, під час проведення Четвертого з'їзду міжнародного конгресу кримінального права² було визначено, що війна як соціальне явище ставить під загрозу сторони конфлікту та матеріальні й моральні основи всього людства. З метою забезпечення глобального миру платформа порекомендувала в національних законодавствах міжнародного співтовариства внести зміни щодо кваліфікації війни як протиправного діяння, що посягає на міжнародні відносини.

У 1984 році учасниками Тринадцятого міжнародного конгресу з кримінального права³ було запропоновано державам – учасницям

¹ Third international congress of penal law (Palermo, 3–8 April 1933). *Revue internationale de droit penal*. 2015. Vol. 86, No. 1–2. Pp. 261–264. DOI: <https://doi.org/10.3917/ridp.861.0261>.

² Fourth International Congress of Penal Law (Paris, July 26–31, 1937). *Revue internationale de droit penal*. 2015. Vol. 86, No. 1–2. Pp. 41–44. DOI: <https://doi.org/10.3917/ridp.861.0041>.

³ Thirteenth international congress of penal law (Cairo, 1–7 October 1984). *Revue internationale de droit penal*. 2015. Vol. 86, No. 1–2. Pp. 335–350. DOI: <https://doi.org/10.3917/ridp.861.0335>.

ООН прийняти принципи універсальності у своєму національному законодавстві для найбільш серйозних злочинів, щоб унеможливити безкарність за їх учинення, додатково зауважуючи, що створення Міжнародного кримінального суду навіть на регіональному рівні для міжнародної спільноти є пріоритетом.

У 1999 році Рада Безпеки ООН ініціювала перед державами-учасниками питання щодо внесення до їх внутрішнього законодавства змін, які б передбачали застосування принципу універсальної юрисдикції щодо порушень гуманітарного права¹. Ця ініціатива в подальшому була підтримана й Генеральним секретарем ООН у своєму виступі від 8 вересня 1999 року про захист цивільного населення під час збройного конфлікту².

Нині універсальна юрисдикція є неоднозначним питанням, що породжує навколо себе багато протиріч та дискусій. Проте вона залишається потужним інструментом міжнародного правосуддя. Для її успішного застосування на державному рівні потрібні дієві ініціативи не лише щодо ухвалення необхідного законодавчого базису або внесення відповідних змін до вже наявного, а й сприяння розвитку відповідних правових механізмів для її комплексної реалізації та міжнародної консолідації, спрямованої на ефективне співробітництво правоохоронних структур і судових інституцій у боротьбі з міжнародною злочинністю. Специфічний характер цих кримінальних правопорушень та складність у їх юридичному тлумаченні вимагають від міжнародної спільноти задіяння значних ресурсів для документування та притягнення до відповідальності винних у їх учиненні. Окрім цього, у науковому розумінні універсальна юрисдикція дозволяє жертвам чи очевидцям міжнародних злочинів звертатися за правовою допомогою не лише до національних правоохоронних структур, а й іноземних чи міжнародних компетентних інстанцій. Указана обставина мотивує нас дослідити цей та пов'язані з ним аспекти в подальшому.

Висновки

Міжнародне кримінальне судочинство є ключовим фактором у забезпеченні правової стабільності та зміцненні міжнародного правопорядку й системи правосуддя на світовому рівні. Ми виокремлюємо

¹ Statement by the President of the Security Council S/PRST/1999/6, February 12 1999 // United Nations Security Council : сайт. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n99/037/88/pdf/n9903788.pdf?token=4jFOZNIIL2Cuv9yIHH&fe=true> (дата звернення: 20.04.2024).

² Protection of civilians in armed conflict : report of the Secretary-General S/2023/345, 12 May 2023 // United Nations Digital Library : сайт. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4011635?ln=ru> (дата звернення: 20.04.2024).

чотири основоположні концепції діяльності Міжнародного кримінального суду. Перша ідея полягає в концепції за загальним міжнародним правом, згідно з якою поняття «законність» охоплює не лише юридичні норми, а й динаміку соціально-правових трансформацій у глобальному співтоваристві. За таких умов діяння, що виходять за межі людської природи та моралі, мають бути піддані адекватному правовому аналізу, навіть якщо вони на момент їх учинення не були визначені в жодному нормативно-правовому акті.

Друга ідея стосується концепції міжнародного злочину, що тісно пов'язана з міжнародним кримінальним правом, яке складається із системи правових норм, принципів та стандартів, що регулюють міжнародне співробітництво у боротьбі з міжнародною злочинністю на договірних засадах. У цьому контексті міжнародний злочин слід розглядати у вузькому «*sensu stricto*» розумінні та відокремлювати від транснаціональної злочинності, яка є квазінебезпечною для міжнародного права та формує уявлення про міжнародний злочин у широкому розумінні.

Третя ідея полягає в концепції індивідуальної відповідальності, згідно з якою відповідальність за вчинення міжнародних злочинів має індивідуальний характер, незалежно від соціального статусу чи належності суб'єкта правопорушення до державних або владних структур. І нарешті концепція універсальної юрисдикції, яка відображає взаємодію різних правових систем та визначає міжнародний злочин як явище з універсальною природою. Універсальна юрисдикція сприяє формуванню загальних стандартів правосуддя та забезпечує адекватні реакції на серйозні порушення міжнародного права, незалежно від обставин їх вчинення. Згідно з цією ідеєю кримінальне переслідування може бути ініційоване окремою державою, компетентною організацією або міжнародним трибуналом. Це положення відображає основну мету, яка полягає в невідворотності покарання за серйозні порушення міжнародного права, оскільки їх учинення загрожують безпеці всього людства.

У подальших дослідженнях наша увага буде зосереджена на аналізі проблемних питань, що стосуються міжнародних злочинів та особливостей їх розслідування.

Список бібліографічних посилань: 1. Ehard H. The Nuremberg trial Against the Major War Criminals and International Law. *The American Journal of International Law*. 1949. Vol. 43, Iss. 2. Pp. 223–245. DOI: <https://doi.org/10.2307/2193033>. 2. Сенаторова О. Принципи Нюрнберзького процесу як основа міжнародної кримінальної юстиції. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Т. 1, № 1. С. 51–63. DOI: <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2011.1.62798>. 3. Allott P. The Concept of International Law. *European Journal of International Law*. 1999. Vol. 10, Iss. 1. Pp. 31–50.

DOI: <https://doi.org/10.1093/ejil/10.1.31>. **4.** Kelsen H. Will the Judgment in the Nuremberg Trial Constitute a Precedent in International Law? *The International Law Quarterly*. 1947. Vol. 1, Iss. 2. Pp. 153–171. **5.** Зелінська Н. Нюрнберзька концепція міжнародного злочину и принципу «ex post facto» у міжнародному кримінальному праві. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2008. Т. 7. С. 100–169. **6.** Попко В. Пост-нюрнберзький розвиток концепції міжнародного злочину. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 4. С. 144–163. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2020.4.14>. **7.** Буроменський М. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 359–370. **8.** Сироїд Т. Міжнародна кримінально-правова протидія транснаціональним злочинам. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Т. 2, № 77. С. 304–309. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.52>. **9.** Shelley L. Transnational Organized Crime: An Imminent Threat to the Nation-State? *Journal of International Affairs*. 1995. Vol. 48, No. 2. Pp. 463–489. **10.** Albanese J. S. Deciphering the linkages between organized crime and transnational crime. *Journal of International Affairs*. 2012. Vol. 66, No. 1. Pp. 1–16. URL: <https://www.jstor.org/stable/24388248> (дата звернення: 20.04.2024). **11.** Зелінская Н. Международное уголовное право в условиях глобализации преступности. *Альманах международного права*. 2009. Вып. 1. С. 29–44. **12.** Radin M. Justice at Nuremberg. *Foreign Affairs*. 1946. Vol. 24, No. 3. Pp. 369–384. DOI: <https://doi.org/10.2307/20029976>. **13.** Чубінідзе О. Універсальна юрисдикція в національному законодавстві: порівняльний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 4. С. 96–105. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2607.2019.4.96-105>.

Надійшла до редколегії 23.04.2024

Прийнята до опублікування 29.05.2024

Rubanenko N. Yu. Conceptual basis of international jurisdiction

Constant changes in international relations and global challenges in the geopolitical arena disrupt the effectiveness and relevance of existing approaches to international justice. In this context, there is a need to analyze the conceptual foundations of this field in order to adapt to modern realities. The main goal of this study is to analyze the conceptual foundations of international justice, taking into account the latest scientific achievements and global perspectives. The focus of the research is the formation of new theoretical approaches and conceptual frameworks for the analysis and understanding of international criminal law. The methodological basis of the study is based on the analysis of scientific works in the field of international criminal law, as well as the use of modern scientific approaches to information processing. The article reveals new aspects and perspectives of the study of the conceptual foundations of international justice, which can contribute to the further development of the theory and practice of disclosure and investigation of serious violations of international law. The author highlights

four conceptual ideas that underlie International Criminal Justice. The first concept concerns the principle of legality, which takes into account not only legal norms, but also social and legal transformations. The second idea considers the principle of international crime, which covers serious violations of international law. The third concept concerns individual responsibility for international crimes, regardless of the social status and official position of the subject of the offense. The fourth idea is the principle of universal jurisdiction, which provides a legal response to serious violations of international law, regardless of the circumstances and the subject of their commission. These concepts reflect the goal of international criminal justice, which is the inevitability of punishment for serious violations of international law, since their commission threatens the security of all humanity.

Key words: international crimes, transnational justice, Nuremberg precedent, International Criminal Court, international law, individual responsibility, universal jurisdiction.

ПРАВО НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ; ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

УДК 355.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.39>

Сергій Миколайович Іващенко,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Військово-юридичний інститут,
кафедра права національної безпеки та правової роботи (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-6846-7422>,

e-mail: san4izess2410@gmail.com;

Сергій Василювич Гашенко,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Військово-юридичний інститут,
кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0009-0007-7942-5413>,

e-mail: gsv020477@gmail.com;

Павло Миколайович Пономаренко,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Військово-юридичний інститут,
кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-2320-8723>,

e-mail: pashaukr79@gmail.com

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ЗА НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ПРИ ПЕРЕВІРЦІ РІВНЯ
ФІЗИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ**

У статті розглянуто теоретичні основи та практичну реалізацію юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки. Сформульовано визначення юридичної відповідальності військовослужбовців. Проведено аналіз нормативно-правових актів у сфері юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки, за допомогою чого з'ясовано процесуальні особливості юридичної відповідальності військовослужбовців, зокрема за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки. Проаналізовано національне законодавство, яке регулює питання юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків під час проведення перевірки рівня фізичної підготовки.

Ключові слова: військовослужбовці, фізична підготовка, юридична відповідальність, неналежне виконання, службові обов'язки.

Постановка проблеми

Ефективність будь-якого військового формування у виконанні покладених на нього завдань залежить від різноманітних чинників, проте основним серед них є готовність особового складу до беззаперечного, точного й оперативного виконання наказів чи законодавчих вимог, що становлять суть військової дисципліни. Проблема вдосконалення інституту юридичної відповідальності військовослужбовців стає особливо актуальною в контексті завдань військового керівництва в умовах протистояння Сил оборони широкомасштабній збройній агресії російської федерації проти України. Нагальною є необхідність всебічного теоретичного аналізу інституту юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків під час перевірки рівня фізичної підготовки [1, с. 206–210].

Юридична відповідальність відображає ставлення військово-службовців до обов'язків, встановлених законами, військовими статутами та іншими правовими актами держави. Ця відповідальність настає в разі порушення правових норм і є реакцією держави на незаконні дії. Порушення або невиконання юридичних обов'язків громадянами України, враховуючи військовослужбовців, свідчить про незаконність їхньої поведінки та наявність у їхніх діях (чи бездіяльності) елементів відповідного правопорушення [2, с. 123].

Юридична відповідальність військовослужбовців: 1) має значно більший обсяг, ніж у цивільних осіб, через великий перелік обов'язків, за неналежне виконання яких передбачена юридична відповідальність. Це зумовлено специфікою військової служби та чіткою нормативно-правовою регламентацією; 2) є більш суворою, якщо порівняти з відповідальністю за аналогічні правопорушення, скоєні цивільними особами; 3) передбачає, що командири (начальники) наділені спеціально закріпленими законодавством повноваженнями щодо застосування заходів для забезпечення службової дисципліни серед військовослужбовців; 4) має спеціальні умови притягнення військовослужбовців до юридичної відповідальності; 5) має специфічні процедури застосування юридичної відповідальності [3, с. 95].

Для формулювання правової позиції, окреслення всіх аспектів визначення юридичної відповідальності за неналежне виконання службових обов'язків під час проведення перевірки рівня фізичної підготовки у військовослужбовців варто проаналізувати низку нормативно-правових актів у вказаній сфері.

Стан дослідження проблеми

Теорію юридичної відповідальності військовослужбовців вивчали багато науковців, серед яких В. І. Щербина, Т. В. Колеснік, А. В. Корнута,

О. Д. Новак, С. І. Кожушко, Н. М. Вапнярчук, С. В. Грищенко, В. Б. Авер'янов. Питання дисциплінарих правовідносин досліджували такі науковці, як Н. В. Медведенко, В. В. Ягупов, С. С. Тюрін, С. Ю. Поляков, В. П. Петков, А. С. Колотік, В. К. Шкарпицька. Проте юридична відповідальність військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків під час проведення перевірки рівня фізичної підготовки не була предметом наукових розвідок у працях вказаних науковців.

Мета і завдання дослідження

Метою цього дослідження є визначення особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків під час проведення перевірки рівня фізичної підготовки з урахуванням приписів чинного законодавства України. Для досягнення вказаної мети слід вирішити такі *завдання*: розглянути теоретичні основи та практичну реалізацію юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки; сформулювати визначення юридичної відповідальності військовослужбовців; провести аналіз нормативно-правових актів у сфері юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки; з'ясувати процесуальні особливості юридичної відповідальності військовослужбовців, зокрема за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки.

Наукова новизна дослідження

На підставі комплексного аналізу надано ґрунтовні положення щодо видів юридичної відповідальності, які можуть застосовуватися до військовослужбовців за неналежне виконання обов'язків при перевірці рівня фізичної підготовки, а також визначено особливості цього процесу.

Виклад основного матеріалу

В Україні розпочато процес створення армії нового типу, яка відповідає потребам розумної обороноздатності, більш ефективно захищає власну територію та підконтрольна цивільним владним органам. Це зумовлює зміну правового статусу самого військовослужбовця, який наближається або повинен наближатися до статусу інших громадян.

Характерною рисою військової служби є владність посадових осіб, яка проявляється у встановленні своєї владної волі над іншими учасниками військово-службових відносин, безпосередньому керівництві їхньою поведінкою та особливостях, що притаманні посадам у Збройних Силах України. Більшість військовослужбовців обіймають посади, пов'язані з виконанням владних обов'язків, тоді як ті, хто

належить до рядового складу, не мають управлінських функцій у військовій організації. Таким чином, військовослужбовець має конкретну посаду, що визначає його права, обов'язки та відповідальність [4, с. 10].

Для військовослужбовців, як і для інших громадян, може наставати адміністративна відповідальність, проте їхній правовий статус відрізняється від загального. Це зумовлено можливістю, але переважно обов'язковістю перетворення їх загальної відповідальності на специфічну форму [5, с. 3–5].

Відповідно до п. 13 розд. 1 ч. I Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України на військовослужбовця покладається обов'язок дотримуватися вимог безпеки, вживати заходів до запобігання захворюванню, травматизму, повсякденно підвищувати фізичну загартованість і тренуваність, утримуватися від шкідливих для здоров'я звичок.

Згідно з п. 59 розд. 2 ч. I цього ж нормативно-правового акта командири (начальники) зобов'язані створювати умови та вживати всіх необхідних заходів для зміцнення фізичного розвитку і здоров'я військовослужбовців.

Відповідно ж до пунктів 237, 239 розд. 6 ч. II загартування військовослужбовців здійснюється задля підвищення стійкості їх організму до змін фізичних чинників довкілля до умов, які пов'язані зі специфікою військової служби та виконанням бойових завдань; загартування військовослужбовців варто здійснювати безперервно шляхом комплексного використання сонячних, водних і повітряних процедур у своєму поєднанні з заняттями із фізичної підготовки та спорту¹.

Відповідно до п. 1 розд. II Інструкції з фізичної підготовки в системі Міністерства оборони України, затвердженої наказом Міністерства оборони України від 5 серпня 2021 р. № 225, Міністерство оборони «забезпечує належну фізичну підготовку військовослужбовців та працівників Збройних Сил до професійної діяльності, створює умови для реалізації державної політики у сфері фізичної культури і спорту серед військовослужбовців, у межах повноважень, передбачених законодавством, сприяє розвитку спорту, взаємодіє з відповідними громадськими об'єднаннями фізкультурно-спортивної спрямованості через відповідний структурний підрозділ фізичної культури і спорту Міноборони»².

¹ Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 03.05.2024).

² Про затвердження Інструкції з фізичної підготовки в системі Міністерства оборони України : наказ М-ва оборони України від 05.08.2021 № 225 //

Відповідно до пунктів 11, 16, 17 розд. 1 ч. I Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України необхідність виконання завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, а також завдань, визначених міжнародними зобов'язаннями України, покладає на військовослужбовців такі обов'язки: непорушно додержуватися Конституції та законів України, Військової присяги, сумлінно й чесно реалізовувати військовий обов'язок, бути ініціативним, хоробрим і дисциплінованим, неухильно виконувати накази начальників (командирів).

Кожний військовослужбовець зобов'язаний виконувати службові обов'язки, що визначають обсяг виконання завдань, доручених йому за посадою. Ці обов'язки визначаються статутами Збройних Сил України, а також відповідними посібниками, порадами, положеннями, інструкціями. На військовослужбовців під час перебування на бойовому чергуванні, у внутрішньому і гарнізонному наряді, а також під час виконання інших завдань покладаються спеціальні обов'язки. Ці обов'язки та порядок їх виконання визначаються законами і статутами Збройних Сил України, а також іншими нормативно-правовими актами, що приймаються на основі законів і статутів Збройних Сил України¹.

Верховний Суд у своїй постанові від 21 травня 2021 р. у справі № 185/12161/15-к вказав, що при встановленні недбалого ставлення до військової служби у вигляді невиконання службових (посадових) обов'язків необхідно з'ясувати, що винний зобов'язаний був вчинити ті дії, невиконання яких ставиться йому за вину. Військова службова особа може відповідати за недбале ставлення до військової служби лише в тому разі, коли вона не лише повинна була через свій службовий обов'язок виконати ті чи інші дії, а й могла, тобто мала реальну можливість виконати їх належним чином. Якщо військова службова особа перебувала в таких умовах, за яких не мала фактичної можливості належно виконати свої службові (посадові) обов'язки, то відповідальність за недбале ставлення до військової служби виключається².

БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1289-21> (дата звернення: 03.05.2024).

¹ Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 548-XIV // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14> (дата звернення: 03.05.2024).

² Постанова Верховного Суду від 21.05.2021 : справа № 185/12161/15-к, провадження № 51-6169км20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97077743> (дата звернення: 03.05.2024).

Статтю 172-15 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлено адміністративну відповідальність військово-службовців за недбалення ставлення до служби¹. Об'єктивною стороною недбалості, тобто недбалого ставлення до служби, є невиконання або неналежне виконання службових обов'язків через недбале чи несумлінне ставлення до них. При цьому, якщо особа не мала реальної можливості взагалі виявити ставлення до своїх службових обов'язків, то не можна говорити про те, що її ставлення було недбалим чи несумлінним (хвороба, відсутність досвіду, нетривалість служби).

Недбале ставлення військової службової особи до своїх службових обов'язків характеризує насамперед об'єктивну сторону вчиненого і полягає в тому, що за наявності в особи реальної можливості діяти так, як того вимагають інтереси служби, винний або взагалі не діє, не виконує службові обов'язки, або хоча й діє, але виконує ці обов'язки неналежним чином, не відповідно до закону чи відповідно до нього, проте неякісно, неточно, неповно, несвоєчасно, поверхово, всупереч установленому порядку і тій обстановці, що склалася, тощо [6].

Відповідно до п. 45 розд. III Дисциплінарного статуту Збройних Сил України у разі невиконання (неналежного виконання) військово-службовцем своїх службових обов'язків, порушення військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку командир повинен нагадати йому про обов'язки служби, а за необхідності – накладати дисциплінарне стягнення².

З аналізу вказаних нормативно-правових актів випливає, що за неналежне виконання службових обов'язків під час проведення перевірки рівня фізичної підготовки військовослужбовців вони можуть притягатися до дисциплінарної або адміністративної відповідальності. На практиці військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків, пов'язаних із незадовільними оцінками під час проведення перевірки рівня їхньої фізичної підготовки, притягають лише до дисциплінарної відповідальності [7].

У процесі моніторингу Єдиного державного реєстру судових рішень взагалі не було виявлено жодного рішення, відповідного до якого судом було б визнано винною особу у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172-15 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яке б полягало в неналежній фізичній підготовці військовослужбовців.

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 03.05.2024).

² Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24.03.1999 № 551-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/551-14> (дата звернення: 03.05.2024).

Водночас Гагаринський районний суд м. Севастополя в адміністративній справі № 2а-296/2008 постановив задвільнити позовні вимоги й «визнати незаконним та скасувати накази начальника Генерального штабу Головнокомандувача Збройних Сил України ОСОБА_2 № 39 від 17 лютого 2007 року та № 258 від 19 грудня 2006 року про накладення на ОСОБА_1 дисциплінарних стягнень у вигляді суворої догани»¹.

Так, судом було встановлено, що позивач – полковник, начальник кафедри фізичної підготовки та спорту Севастопольського військово-морського інституту імені П. С. Нахімова, наказом Міністра оборони України від 17 січня 2008 р. № 29 був звільнений на підставі підп. «в» п. 63 Положення про проходження військової служби особами офіцерського складу, прапорщиками (мічманами) Збройних Сил України за станом здоров'я.

Наказом Генерального штабу Головнокомандуючого Збройних Сил України від 19 грудня 2006 р. № 258 позивач за низький рівень контролю організації спортивно-масової роботи за результатами 14-го Огляду на кращу організацію фізпідготовки та спортивно-масової роботи в Збройних Силах України серед вищих військових навчальних закладів був притягнутий до дисциплінарного стягнення у вигляді суворої догани.

Але відповідно до перевірки 14 травня 2006 р., проведеної Головою комісії Управління фізичної підготовки Збройних Сил України за умовами 14-го Огляду на кращу організацію фізичної підготовки та спортивно-масової роботи у вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України, фізична підготовка особового складу Севастопольського військово-морського інституту імені П. С. Нахімова відповідає умовам Огляду та була оцінена як «добра» за п'ятибальною шкалою оцінок, що підтверджується зведеним протоколом перевірки.

Згідно з розпорядженням Міністра оборони України від 24 січня 2007 р. 25 січня 2007 р. було проведено перевірку рівня фізичної підготовки офіцерів Севастопольського військово-морського інституту імені П. С. Нахімова, за результатами якої наказом Генерального штабу Головнокомандуючого Збройних Сил України від 17 лютого 2007 р. № 39 за низький рівень організації та відсутність належного контролю за рівнем особистої фізичної підготовки офіцерів на позивача було накладено дисциплінарне стягнення у вигляді суворої догани².

¹ Постанова Гагаринського районного суду м. Севастополя від 13.03.2008 : справа № 2а-296/2008 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/8933081> (дата звернення: 03.05.2024).

² Там само.

Висновки

Отже, проведене нами дослідження дозволяє підсумувати, що юридична відповідальність військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків під час проведення перевірки рівня фізичної підготовки – це багатоаспектний правовий інститут, який врегульовано приписами низки нормативно-правових актів, зокрема Кодексом України про адміністративні правопорушення, законами України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України», «Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України», наказом Міністерства оборони України «Про затвердження Інструкції з фізичної підготовки в системі Міністерства оборони України» тощо. Через брак практики притягнення військовослужбовців до адміністративної відповідальності за неналежне виконання своїх службових обов'язків у вказаний спосіб повною мірою дослідити окреслене питання важко, проте наявні судові рішення дають змогу все ж таки виокремити основні особливості юридичної відповідальності військовослужбовців за неналежне виконання службових обов'язків під час проведення перевірки рівня фізичної підготовки.

Список бібліографічних посилань: 1. Залужний В. Ф. Військово-дисциплінарна відповідальність: загально-теоретична характеристика. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 29. С. 204–212. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.29.23>. 2. Баран С. О. Види юридичної відповідальності військовослужбовців. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип. 20. С. 118–123. 3. Сичик В. В. Особливості адміністративної відповідальності військовослужбовців. *Інтернаука. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 7 (87), Т. 2. С. 91–95. 4. Александров В. М. Військова служба як особливий вид державної служби в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2009. 20 с. 5. Мота А. Ф. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2003. 18 с. 6. Загинеї-Заболотенко З. А. Недбале ставлення до військової служби як спеціальний вид службової діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 508–511. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/119>. 7. Ігнатова І. Дисциплінарні стягнення в ЗСУ: за що і як можуть покарати військовослужбовців // Факти : сайт. 19.01.2024. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240119-dyscyplinarni-styagnennya-v-zsu-za-shho-i-yak-mozhut-pokaraty-vijskovosluzhbovciv/> (дата звернення: 17.05.2024).

Надійшла до редколегії 08.05.2024

Прийнята до опублікування 11.06.2024

Ivashchenko S. M., Hashenko S. V., Ponomarenko P. M. Legal liability of servicemen for improper performance of duties during physical fitness testing

The article examines the theoretical foundations and practical implementation of the legal responsibility of military personnel for improper performance of duties during physical fitness testing. The study of judicial practice in this area is also an important stage, as it allows us to understand how specific legal norms and sanctions for their violation are applied in practice. On the basis of this analysis, it is possible to formulate recommendations for improving the legislation and the practice of its application in order to improve the effectiveness of the system of legal responsibility of military personnel for improper performance of duties during physical fitness testing. The analysis of national legislation regarding the legal responsibility of military personnel for improper performance of duties during physical fitness testing allows us to determine that such violations can be considered both disciplinary and administrative offenses.

The article defines the legal responsibility of military personnel. The analysis of normative legal acts in the field of legal responsibility of military personnel for improper performance of duties during physical fitness testing was carried out, with the help of which the procedural features of legal liability of military personnel, in particular, for improper performance of duties during physical fitness testing, were clarified. It has been established that disciplinary or administrative responsibility may be applied for improper performance of duties during physical fitness testing. The study includes an analysis of most of the national legislation that regulates the issue of legal liability of military personnel for improper performance of official duties during physical fitness testing. The practice of applying the specified norms was determined, the judicial practice in the specified area was analyzed, and the corresponding conclusions were formulated.

Key words: military personnel, physical training, legal responsibility, improper performance, official duties.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 351.74:343.85:636.092.1 DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.40>

Вадим Сергійович Селюков,

*доктор юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ організаційно-аналітичної роботи та контролю (начальник);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6690-6484>,
e-mail: vadim.selyukov@gmail.com;

Андрій Іванович Потіхенський,

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Військово-юридичний інститут,
кафедра військового права (доцент);*

 <https://orcid.org/0009-0009-3734-7079>,
e-mail: farba07@ukr.net

ІНСТРУМЕНТИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЖОРСТОКОМУ ПОВОДЖЕННЮ З ТВАРИНАМИ

Надано характеристику поняття «інструменти превентивної діяльності» з точки зору їх прикладного характеру та можливості розглядати не як окремі заходи, а як комплекс дій, спрямованих на будь-що. Проаналізовано різновиди можливого інструментарію та коротко наведено приклади його використання у сфері превенції жорстокого поводження з тваринами.

Ключові слова: інструменти діяльності поліції, інструменти превентивної діяльності, превенція жорстокого поводження з тваринами, організаційні інструменти, нормативні інструменти, протидія жорстокому поводженню з тваринами.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Теорія та практика превентивної поліцейської діяльності в умовах європейської інтеграції України та у зв'язку з військовою агресією, що триває, потребує постійного пристосування. Насамперед це пояснюється необхідністю забезпечення безпекових елементів професійної діяльності. Необхідним є переосмислення хоча й оновлених у 2015 р. (реформування міліції в поліцію), однак сьогодні вже застарілих способів та форм здійснення поліцейської діяльності в Україні. Існує також нагальна потреба в кардинальному переосмисленні

цілей, завдань та методів оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів у цілому і поліції зокрема через розпочаті євроінтеграційні процеси, що має помітно вплинути на модель діяльності поліції.

Стан дослідження проблеми

Останнім часом окремі питання превентивної діяльності органів та підрозділів Національної поліції України висвітлені в роботах І. Волокітенка, А. Іванова, І. Іщенко, Я. Лакійчук, Л. Могілевської, Д. Оверченка, Х. Солнцевої, В. Сулацького, К. Шкарупи та ін. Крім того, приділено увагу зарубіжному досвіду превентивної діяльності поліції, що має важливе значення. Водночас залишається недостатньо дослідженим питання оновлення механізмів, тобто сукупності інструментів, засобів, форм, способів та методів здійснення превентивної діяльності в цілому та в окремих сферах життєдіяльності суспільства зокрема. З точки зору прикладної спрямованості сучасних наукових досліджень варто зазначити, що питання формування пропозицій для змін наявних форм та методів превентивної діяльності поліції є доволі актуальним та доречним, що пояснюється відсутністю ґрунтовного наукового підходу до вироблення вказаних пропозицій. Особливої актуальності набуває досліджувана тематика в контексті вузько спрямованого напряму превентивної діяльності окремим видам протиправної поведінки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз наявних форм і методів превентивної діяльності поліції у сфері запобігання жорсткому поводженню з тваринами. Задля досягнення вказаної мети потрібно вирішити такі *завдання*: першочергово визначити понятійний апарат, який використовуватиметься у статті, а саме зміст форм та методів превентивної діяльності, превентивну діяльність щодо запобігання жорсткому поводженню з тваринами, визначити основні критерії вибору того чи іншого алгоритму поведінки поліцейських під час здійснення такої діяльності, запропонувати механізми здійснення такого виду діяльності з урахуванням вимог сучасності, євроінтеграційних процесів та вимог правового режиму воєнного стану.

Наукова новизна дослідження

Новизна дослідження полягає в переосмисленні теоретико-правових підходів до реалізації превентивної діяльності поліції у сфері запобігання жорсткому поводженню з тваринами. Важливо наголосити, що вироблення нових підходів до визначення способів та механізмів дій поліції у сфері протидії різним типам правопорушень вимагає забезпечення належного інструментарію для такої діяльності. Тому в дослідженні запропоновано розуміти сукупність способів,

методів, механізмів та алгоритмів діяльності поліції у сфері протидії жорстокому поводженню з тваринами як інструменти превентивної діяльності в цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу

Поняття «форма» у класичному теоретичному розумінні правової науки визначається як зовнішній вияв будь-чого, того, як можна побачити або зрозуміти те чи інше правове явище [1]. О. Бандурка, аналізуючи форми здійснення функцій держави, наголошує, що їх можна розглядати як, «по-перше, діяльність основних ланок механізму держави, по-друге, однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції» [2, с. 102]. Тобто можна констатувати, що форму поряд із зовнішнім виглядом будь-чого варто розглядати і як спосіб або послідовність діяльності, зовнішній вияв, що характеризується певною структурою або послідовністю дій чи процесів.

Більш цікавим з точки зору розуміння та проектування на практичну діяльність є поняття «метод». Якщо узагальнено його тлумачити, то можна зазначити, що метод – це своєрідний спосіб впливу на процес, явище або іншого суб'єкта, відповідає на питання: «яким чином, як?». Ураховуючи думки вчених у царині теорії держави і права, класично методи визначають як способи впливу на об'єкт [3]. К. Бугайчук, застосовуючи загальнотеоретичний підхід, тлумачить поняття методів публічного адміністрування, наголошуючи, що вони «становлять застосовувані уповноваженими суб'єктами в межах їх компетенції прийоми та способи владно-управлінського впливу, спрямовані на впорядкування організаційної структури системи Національної поліції України, планування, підготовку, розробку, виконання та реалізацію управлінських рішень, організацію діяльності апарату управління, здійснення документального, інформаційного, кадрового та психологічного забезпечення діяльності органів і підрозділів Національної поліції» [4, с. 15]. Варто наголосити, що науковець доречно поділяє всю сукупність методів, що можна проектувати й на наше дослідження, на дві великі групи: методи організації діяльності системи органів і підрозділів Національної поліції України та методи підготовки, прийняття і виконання управлінських рішень у системі Національної поліції України.

З урахуванням наведеного методи варто розглядати як сукупність засобів, процедур, прийомів та способів здійснення будь-якого впливу суб'єкта на об'єкт з метою досягнення певної мети. Водночас форму діяльності можна трактувати і як зовнішнє вираження застосованого методу впливу під час такої діяльності.

Наступним не менш важливим питанням є визначення змісту превентивної діяльності взагалі та превентивної діяльності Національної

поліції України зокрема. У наукових колах похідні терміни від поняття «превенція» набули поширення з 2015 р., коли було ухвалено Закон України «Про Національну поліцію»¹, де зазначено, що поліція здійснює превентивну та профілактичну діяльність, поліцейський захід може мати превентивний характер і серед видів поліцейських заходів присутні превентивні поліцейські заходи [5]. Водночас можна стверджувати, що термін «превенція» широко використовувався в англomовних та європейських державах, бо в перекладі з англійської «*prevention*» – профілактика, попередження.

З огляду на широке використання терміна «превенція» та похідних від нього термінів нині немає єдиної точки зору щодо визначення превентивної діяльності ані в наукових колах, ані в нормативно-правовій базі України. У законодавстві України термін «превенція» використано в Комплексному стратегічному плані реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки², де його ототожнюють із поняттям «запобігання» [6]. Наявні думки, що превентивна діяльність – це діяльність «щодо здійснення заходів превентивного характеру» [5], «діяльність, яка здійснюється поліцейськими в процесі профілактики та запобігання вчиненню правопорушень, у ході реалізації профілактичного контролю стосовно додержання вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо дітей, забезпечення безпеки дорожнього руху, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства й держави, протидії злочинності, організації роботи дозвільної системи, запобігання та припинення насильства в сім'ї тощо» [6, с. 157], діяльність із запобігання злочинів [7].

Однак, на наш погляд, доволі доречною є думка С. Шатрави та Г. Парханова, які розглядають превентивну діяльність поліції як «діяльність Національної поліції України, а також уповноважених осіб її органів і структурних підрозділів, яка здійснюється в процесі прогнозування та попередження правопорушень за допомогою використання дозволених національним законодавством превентивних поліцейських заходів і комплексу профілактичних дій» [8, с. 46]. Схожої точки зору дотримується і В. Сулацький, який акцентує увагу на

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 17.05.2024).

² Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023> (дата звернення: 17.05.2024).

тому, що однією з головних ознак превентивної діяльності є її здійснення перед початком вчинення правопорушень і вона може мати примусовий характер, що значно відрізняє зміст превентивної діяльності від превентивних заходів поліції. Під превентивною діяльністю дослідник розуміє «будь-які дії добровільного або примусового характеру або комплекс таких дій, передбачених чинним законодавством України, вчинені уповноваженими особами поліції перед початком вчинення правопорушення та спрямовані на його попередження» [9, с. 198–199]. Більш широкого та соціального значення надає поняттю «превентивна діяльність» О. Джафарова, яка стверджує, що превентивна діяльність «становить систему взаємоузгоджених, системних, цілеспрямованих випереджувальних заходів і дій, спрямованих на перешкоджання виникненню тих чи інших форм соціальних відхилень, девіантної поведінки, а також їх розповсюдження в суспільстві» [10, с. 178].

Варто зауважити, що з урахуванням викладеного запропоновано превентивну діяльність розглядати як сукупність взаємопов'язаних, взаємозалежних та взаємодоповнювальних дій, спрямованих на усунення чинників чи умов, які сприяють вчиненню правопорушення, запобігання правопорушенням та їх попередження й профілактику, а також зменшення виявів девіантної поведінки.

Превентивна діяльність, як і будь-який інший вид діяльності, має певну форму та методи. Питання форм і методів діяльності, яке попередньо вже розглянуто, при роздільній характеристиці (окремо методи, окремо форми) не дають можливості надати уявлення саме про ту діяльність, яка спрямована на превенцію жорстокому поводженню з тваринами. Питання дослідження форм та методів є доречним, коли визначаються теоретичні основи або використовується загальнотеоретичний підхід до розкриття саме суто наукових питань. Коли ж досліджуване питання має безпосереднє значення для подальшого практичного впровадження, пропонуємо форми та методи превентивної діяльності поліції ототожнити з поняттям «інструменти». Інструменти, зокрема, варто розглядати як сукупність прийомів та засобів, що становлять цілісний механізм регулювання суспільних відносин або безпосередньої діяльності конкретного об'єкта й характеризуються особливим способом здійснення керуючого впливу.

Отже, Національна поліція України у своїй діяльності керується Конституцією України як Основним Законом держави, Законом України «Про Національну поліцію», де чітко визначено серед завдань здійснювати превентивну діяльність, а також іншими нормативно-правовими актами, які визначають засади діяльності та обсяг повноважень правоохоронних органів. Наявний прямиий причинний зв'язок між жорстоким поводженням із тваринами та антисоціальною,

протиправною поведінкою людей [11] вимагає від органів державної влади та поліції безпосередньо активного впливу на формування в людей більш лояльного, законного та гуманного ставлення до тварин, що в подальшому матиме значний вплив на формування правосвідомості суспільства. З огляду на це певною мірою можна говорити, що превентивну діяльність поліції щодо жорстокого поводження з тваринами можна розглядати і як превенцію правового нігілізму суспільства, запобігання виникненню чинників, які сприяють формуванню антисоціальної та аморальної позиції окремих індивідів, і діяльність, що додатково формує в людей основоположні засади гуманізму та людяності.

Увесь сукупний інструментарій поліції щодо впливу на суспільні відносини в межах превентивної діяльності щодо жорстокого поводження з тваринами варто розділити на декілька взаємопов'язаних та взаємозалежних комплексів дій. Доцільно розрізнити нормативні інструменти та організаційні. Нормативні інструменти варто поділити на зобов'язальні та рекомендаційні, а організаційні – на суто управлінські, виховні, інформаційні.

Нормативними інструментами превентивної діяльності поліції слід вважати сукупність дій поліцейських, що мають на меті забезпечення цілей превентивної діяльності та можуть набувати різноманітної зовнішньої форми – нормативні акти, індивідуальні (адміністративні) акти, а також акти-дії та акти-плани. Саме це відрізняє інструменти превентивної діяльності поліції від актів державного управління в цій площині [12, с. 66]. Інакше кажучи, нормативними інструментами превентивної діяльності є сукупність механізмів здійснення правозастосовної діяльності у сфері превентивної роботи поліції шляхом регуляторного впливу на цю сферу суспільних відносин. Розглядаючи саме можливі два різновиди нормативних інструментів, варто зазначити, що відмінність між ними полягає в характері впливу на об'єкти регулювання. Щодо зобов'язальних інструментів, то йдеться про нормативні положення, обов'язкові для виконання, тоді як рекомендаційні мають форму нормативно визначених рекомендацій, тобто саме меж можливої, а не обов'язкової поведінки. Загалом до нормативних інструментів превентивної діяльності поліції, а тим паче у сфері протидії жорстокому поводженню з тваринами, слід віднести комплекс можливостей суб'єктів здійснення превентивної діяльності забезпечувати реалізацію окреслених функцій шляхом нормативного впливу на суспільні відносини у цій сфері. Адресатом використання цього інструментарію не має бути виключно окрема частина суспільства, тобто звичайні люди, переважно це будуть компетентні підрозділи, які безпосередньо реалізують діяльність у сфері превентивної діяльності щодо протидії жорстокому поводженню з тваринами.

До організаційних інструментів діяльності в цілому варто відносити сукупність механізмів та засобів, які забезпечують функціонування системи превентивної діяльності поліції щодо протидії жорсткому поводженню з тваринами (внутрішня, суто управлінська складова) та засоби вихованого й інформативного впливу на суспільство, результатом якого має стати відмова та нульова толерантність до жорсткості щодо тварин (зовнішня, інформаційно-виховна складова). Організаційні інструменти (внутрішня складова) передбачають систему засобів кадрового забезпечення підрозділів, що серед усього іншого реалізують повноваження у сфері превенції жорсткого поводження з тваринами, належного матеріально-технічного та методичного забезпечення вказаних підрозділів, сукупність важелів впливу, які забезпечують формування мотиваційної складової в особового складу щодо виконання поставлених завдань. Варто зауважити, що серед зазначених напрямів діяльності необхідно виокремити аналітичні інструменти, які забезпечують базис для формування подальших векторів діяльності та запровадження оптимальних способів об'єднання фахівців, співробітників, що дозволяє реалізувати цільові функції [13]. Тобто аналітична діяльність як частина інструментарію щодо превенції в будь-якій сфері має стати визначальною при формуванні потреби та спрямованості окремих дій і заходів, адже саме оцінка стану ефективності проведеної діяльності стає ключовою для формування подальших операційних та стратегічних планів діяльності.

Інформаційні інструменти забезпечують накопичення інформаційних, аналітичних і статистичних даних, які мають значення для організації діяльності підрозділів поліції щодо превенції жорсткого поводження з тваринами. Що може належати до таких інструментів: різноманітні опитування, аналітичні дослідження відкритих джерел інформації на предмет виявлення фактів жорсткого поводження з тваринами або ознак можливого такого поводження, проведення відповідних соціологічних досліджень із питань правосвідомості та рівня впливовості проведених заходів щодо запобігання жорсткості щодо тварин; узагальнення та аналіз статистичних даних з питань чинників та умов, що спричиняють таку жорстокість.

Варто зауважити, що серед виховних інструментів слід виокремити партнерську роботу та взаємодію поліції з громадськістю, яка передбачає комплекс виховних заходів, спрямованих безпосередньо на формування світогляду в суспільстві, якому не притаманна жорстокість і негативне ставлення до тварин. Слушною думкою у своєму дослідженні дотримується К. Приходченко, яка зауважує, що «між впливами та проявом вихованості або невихованості лежить довгий період утворення необхідних властивостей особистості. Може бути і велика варіативність результату. У тих самих умовах останні можуть

суттєво відрізнятися. Це пов'язано зі значними індивідуальними відмінностями тих, кого навчають, різним досвідом їх соціального формування, ставленням до виховання. Рівень професійної підготовки вихователя (у нашому випадку поліцейського), його майстерність, уміння керувати виховним процесом значно впливає на хід і результат цього процесу. Процесу виховання властива самокерованість. Його перебіг здійснюється у двох напрямках: від вихователя до вихованця (прямий зв'язок), результатом чого є послідовність взаємопов'язаних виховних ситуацій; від вихованця до вихователя (зворотний зв'язок), який дозволяє будувати кожен виховну ситуацію з урахуванням результативності попередньої. Чим більше у розпорядженні вихователя зворотної інформації, тим доцільнішим стає виховний вплив» [14, с. 183]. Отже, будь-яке спілкування поліцейського із представниками громадськості, органів влади та суспільства в цілому, під час якого прямо чи опосередковано робиться наголос на попередженні виникнення умов та чинників, які б сприяли вчиненню правопорушень у сфері жорстокого поводження з тваринами, так само впливає на процес формування та реалізації аналізу отриманої поліцейським інформації від тих, із ким спілкується, з метою подальшого її використання у власній діяльності. Інакше кажучи, важливим аспектом такої взаємодії є отримання фідбеку від суспільства про свою діяльність. Крім того, наголосимо, що виховні інструменти тісно пов'язані з інформаційними інструментами, де одні без інших не мають значення та реальної можливості досягнення цілей, передбачених метою їх існування.

Завдання поліції, що полягає в протидії злочинності та забезпеченні публічної безпеки та порядку також можливо розглядати як один із механізмів або інструментів превентивної діяльності щодо жорстокого поводження з тваринами. Йдеться про третинну превенцію, під якою розуміють реалізацію примусових заходів із притягнення особи до відповідальності за порушення норм щодо поводження з тваринами. Тобто превентивний вплив у цьому разі буде здійснюватися насамперед не щодо конкретної особи порушника, а щодо інших громадян, які мають повною мірою розуміти невідворотність відповідальності за протиправну поведінку, що, зокрема, ефективно впливає на свідомість та схильність інших повторювати таку модель поведінки.

Окремо слід наголосити на тому, що правовий режим воєнного стану спричинив певні корективи й у діяльності Національної поліції України. Напрямок діяльності поліцейських, який полягає у проведенні евакуаційних заходів, часто поширюється і на тварин, яких поліцейські рятують від негативних наслідків збройного конфлікту, створюючи таким чином реальне підґрунтя для наділення особливим змістом статусу

тварин в українському суспільстві. Тобто, рятуючи тварин, поліцейські визначають їхнє право на існування, як мінімум, вищим, аніж якихось речей або майна. Із цього випливає, що акцент поліції на рятуванні життя, сутність якого полягає у виключенні жорстокості щодо тварин, є ознакою недопущення в подальшому відповідного неправомірного та жорстокого ставлення до тварин. Простіше кажучи, якщо поліція рятує тварин, то це є прикладом для подібної діяльності/ставлення до тварин і одним з інструментів превенції жорстокого поводження з тваринами.

Висновки

Отже, інструментарій, яким керується поліція під час здійснення своїх функцій і який може бути використаний для превенції жорстокого поводження з тваринами, можна розглядати як двовекторний: сукупність механізмів, що створюють можливість здійснення окремих заходів (внутрішній вектор), та безпосередньо інструменти впливу на суспільство з метою формування нульової толерантності до жорстокості не лише щодо людей, а й щодо тварин (зовнішній вектор). Цікавим є те, що до розряду зовнішнього інструментарію можна відносити будь-які засоби та механізми здійснення виховного впливу, адже процес формування свідомості не може бути забезпечений обмеженим комплексом дій.

Список бібліографічних посилань: 1. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с. 2. Теорія держави і права : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с. 3. Теорія держави і права : підручник / Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Сердюк та ін. ; кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 3-тє вид. перероб. і допов. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2016. 480 с. 4. Бугайчук К. А. Методи публічного адміністрування в органах Національної поліції України: загальнотеоретичний підхід. *Право і безпека*. 2018. № 2 (69). С. 10–17. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2018.2.01>. 5. Іщенко І. В. Превентивна діяльність Національної поліції України у сфері забезпечення дозвільної системи: питання сьогодення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 7. С. 240–244. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-7/55>. 6. Шкарупа К. В. Особливості превентивної діяльності Національної поліції України. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3 (9). С. 155–161. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2019.3.12>. 7. Солнцева Х. В. Деякі питання організації поліцейської діяльності. *Право та інновації*. 2017. № 1 (17). С. 111–115. 8. Шатрава С. О., Парханов Г. Р. Принципи превентивної поліцейської діяльності: поняття, зміст та їх класифікація. *Право і безпека*. 2019. № 3 (74). С. 41–47. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.3.06>.

9. Сулацький В. Поняття та структура адміністративно-правового механізму превентивної діяльності Національної поліції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 196–200. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.3.31>. **10.** Джафарова О. В. Національна поліція України як провідний суб'єкт здійснення превентивної діяльності // Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 листоп. 2020 р.) / редкол.: Д. В. Швець (голова), О. М. Бандурка, С. М. Гусаров та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 176–178. **11.** Селюков В. С. Значення та сутність нормативно-правового врегулювання захисту тварин від жорстокого поводження. *Наше право*. 2023. № 4. С. 166–172. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2023.4.25>. **12.** Кааїмбет А., Сідор М. Нормативні та індивідуальні акти як інструменти діяльності публічної адміністрації у сфері телебачення та радіомовлення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. № 3 (47). С. 65–70. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3\(47\).229420](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3(47).229420). **13.** Управління органами Національної поліції України : підручник / О. М. Бандурка, О. І. Безпалова, О. В. Джафарова та ін. ; за заг. ред. В. В. Сокурєнка ; передм. В. В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Стильна типографія, 2017. 580 с. **14.** Приходченко К. І. Виховання як складна динамічна система соціального середовища: різнохарактерні види категорії. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 1. С. 178–184.

Надійшла до редколегії 20.05.2024

Прийнята до опублікування 18.06.2024

Seliukov V. S., Potikhenskyi A. I. Tools of preventive police activity in the field of combating cruelty to animals

Theoretical and practical approaches to the organization of the activities of police units recently, especially in the conditions of martial law, require rethinking and more efficient and effective mechanisms. Martial law significantly increased the level of trust of the population in the police, on the one hand, and on the other hand – created even more difficulties in the organization of their activities. Determining one of the priorities of the police activity of ensuring people's rights, reformatting activities from penal to service branch, ensuring safety and order in society – all this contributes to the process of intensifying the improvement of views on the need to ensure the formation of high moral standards and a high level of legal culture in society. The specified provision on changing the theoretical orientation of scientific approaches to practical ones. It follows that prevention, as the main type of police activity, should be aimed at meeting the needs of society, and not at developing indicators of crime detection.

It is noted that the forms and methods of police activity at the current stage of combining theory and practice should be considered as tools of police activity. The tools of preventive activity were analyzed, they were divided into groups, and the areas requiring further

development were characterized. Cruelty to animals is one of the negative factors that affect the legal awareness and morality of society. The prevention of such an occasion is the basis for the formation of a further highly moral society and the reduction of cruelty among people. The content of the police toolkit, which is used to prevent animal cruelty in Ukraine, is explained. Attention is focused on the organizational tools of preventive activities regarding cruelty to animals.

Key words: tools of police activity, tools of preventive activity, prevention of cruelty to animals, organizational tools, regulatory tools, countering cruelty to animals.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.455.482:355.01

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.41>

Наталія Валеріївна Бобро,

кандидат соціологічних наук,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра соціальних та економічних дисциплін (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-8350-3695>,

e-mail: natashabobro73@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ПРОТИ УКРАЇНИ

Розглянуто поняття «гібридна війна» та її структурні елементи, до яких запропоновано додати ментальну складову. Показано, що в процесі її проведення застосовують такий гібридний засіб, як специфічний інструмент забезпечення успіху військового втручання. Показано, що ментальна війна – це війна цивілізаційна, тобто результатом такої війни є знищення окремої цивілізації як певного укладу економічного, політичного, культурного, духовного життя. Окреслено соціально-психологічні особливості ведення ментальної війни проти України країною-агресором – російською федерацією. Запропоновано авторське визначення поняття «ментальна війна».

Ключові слова: гібридна війна, менталітет, ментальність, ментальна війна, соціально-психологічні особливості.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Відверта агресивна, мілітарна фаза війни проти України, як відомо, розв'язана російською федерацією 24 лютого 2022 року. Однак сама війна, яка має всі ознаки гібридної, почалася набагато раніше – з часів розпаду СРСР, коли Україна проголосила незалежність і вийшла з-під російського контролю. Проте росія не змирилася з незалежним статусом України і для реалізації власних стратегічних цілей системно застосовувала всі можливі інструменти прямого та опосередкованого впливу для встановлення контролю над важливими сферами суспільного життя в Україні. Практика показує, що такими інструментами є:

а) інформаційний. У контексті гібридної війни росії проти України інформаційні технології є ефективним засобом масової маніпуляції суспільною свідомістю. Ми були свідками того, як ворог задовго до повномасштабного вторгнення проводив численні інформаційно-

психологічні операції, спрямовані на українське населення, як-от: використовував інформаційні атаки для дестабілізації внутрішньо-політичної ситуації в Україні, підриву довіри до владних інституцій та Збройних Сил, поширював велику кількість проросійської пропаганди як ззовні, так і всередині України, нав'язував ідеологію «руського миру», всіляко підживлював сепаратистські настрої;

б) військовий. Протягом тривалого часу росія готувалася до військової агресії. На початку 2014 року з боку російських гібридних диверсійних груп були проведені загарбницькі дії щодо території України: анексія українського Криму та захоплення його ресурсів, а пізніше взяття під російський контроль значної частини Донецької та Луганської областей, формування на цих територіях квазімілітарних сепаратистських угруповань, фінансованих російською владою та контрольованих російськими бойовиками. Мета росії є очевидно: агресивно завоювати територію України, яка, на її думку, належить до сфери її геополітичного положення. Для цього рф використовує широкий арсенал способів: проведення інформаційно-психологічних операцій, відкрите військове втручання, провокація громадянських конфліктів, використання економічного тиску, політичний шантаж, терористичні методи, поширення пропаганди;

в) мовний. Значна частина представників проросійських партій і рухів в Україні роздмухували штучну проблему щодо утиску російськомовного населення з вимогою надання російській мові офіційного державного статусу (особливо це питання мусувалося під час проведення виборчих кампаній);

г) культурний. Із часів незалежності України росія нав'язувала свої культурні цінності та наративи через культурно-розважальні заходи, організовані орієнтованими на росію громадськими об'єднаннями та організаціями, розповсюдження російськомовної друкованої літератури, художні колективи, окремих діячів культури, кіноіндустрію, шоу-бізнес, які міцно вкоренилися в національну свідомість і вплинули на культурний код українців. Робилися спроби переписати українську історію, створити спільний шкільний підручник історії, де історія України розглядалася б у вигідному для росії ракурсі, привласнювалася українська культурна спадщина;

г) економічний. Поступове закриття російських ринків для української продукції, збільшення цін на російські енергоносії – все це всіляко сприяло погіршенню економічної ситуації в Україні з метою зростання невдоволення населення до дій влади;

д) духовно-релігійний. Враховуючи той факт, що значна частина українців живе активним релігійним життям, росія після розпаду СРСР намагалася через московську православну церкву контролювати українських вірян, зокрема російськомовних, і впливати через

священнослужителів, православні об'єднання, релігійні школи. У зв'язку зі становленням незалежної Української православної церкви неодноразово робилися й робляться зараз спроби спровокувати в Україні релігійні конфлікти.

Отже, зауважимо, що перелік розглянутих інструментів не є остаточним і залишається відкритим, оскільки з метою подальшого уточнення деталей дослідники можуть поєднувати, обмежувати або збільшувати їхню кількість. Враховуючи зазначене вище, можна сказати, що всі подібного роду дії розпочали гібридну війну росії проти України, яку спочатку всерйоз мало хто сприймав і розумів. Наскільки росія є страшною загрозою не лише для українського суспільства, а й для інших країн світу стало зрозуміло лише тепер.

У зв'язку із цим постає питання про розкриття сутності поняття «гібридна війна». Гібридна війна в загальному розумінні – це поєднання в застосуванні конвенційної зброї, партизанської війни, тероризму, кібервійни, торговельних війн, патентних війн, реваншистських рухів, пропаганди, порушень прав людини, злочинів проти людяності, військових навчань, переселення, впливу на громадську думку, злочинних актів цензури. Основним інструментом гібридної війни є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які, зрештою, досягаються війною¹. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що військові й невійськові тактики ведення гібридної війни застосовують у воєнних цілях та використовують як зброю, спрямовану на досягнення певних зовнішньополітичних цілей та впливу на свідомість як окремої людини, спільноти, так і ментальні особливості всієї нації країни, яка зазнала нападу. А це так само означає, що має місце війна ментальна, яка є невід'ємною складовою гібридної війни. Отже, актуалізуються питання про необхідність аналізу ментальної складової російсько-української гібридної війни.

Стан дослідження проблеми

За результатами аналізу наукових джерел вивченням гібридної війни займалися і займаються відомі як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, серед яких І. Рущенко, В. Горбулін, В. Андрущенко, М. Требін, П. Щипанський, С. Сегеда, О. Покотило, У. Немета, Н. Фрейер, Д. Кілкален, Ф. Хоффман та ін. Наше дослідження є продовженням вже наявних наукових праць, що в сукупності становлять єдину теорію війни.

¹ Гібридна війна // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Гібридна_війна (дата звернення: 29.04.2024).

Вивченню аспектів менталітету (на якому базується поняття «ментальна війна») присвячені численні роботи в галузі соціології, політології, культурології, етносоціології, філософії. Так, окремі підходи до розуміння сутності менталітету, його функцій, складових, форм були досліджені у працях таких науковців, як С. Скуріхін, О. Козлова, Ю. Візниця, І. Федорченко, І. Скринник, В. Гаврилюк, Р. Петрів, М. Троцько та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз соціально-психологічних особливостей ментальної війни як складової гібридної війни, що ведеться країною-агресором проти України. З урахуванням визначеної мети поставлено такі *завдання*: 1) розглянути в науковому дискурсі поняття «гібридна війна» та подати його структурні елементи; 2) визначити змістовну сутність поняття «ментальна війна» та проаналізувати його соціально-психологічні особливості; 3) дослідити роль і місце ментальної війни в сучасній гібридній війні; 4) виробити рекомендації щодо засобів і методів протидії ментальній агресії.

Наукова новизна дослідження

Розглянуто роль і місце ментальної складової в гібридній російській агресії. Проаналізовано соціально-психологічні особливості ведення ментальної війни. Визначено елементи протидії ментальній агресії проти народу України.

Виклад основного матеріалу

Узагальнений теоретичний аналіз поглядів науковців на природу та характер сучасних війн вказує на наявність їх різних класифікацій. Так, війни поділяються за: 1) цілями – визвольні (вітчизняна) і загарбницькі; 2) вектором розгортання – оборонні й наступальні; 3) масштабами – світові, регіональні, локальні, громадянські; 4) способом ведення воєнних дій – маневрені, позиційні та дистанційні; 5) етичною складовою – справедливі (національно-визвольні, антиколоніальні, індивідуальні або колективна самооборона) та несправедливі (загарбницькі); 6) рівнем розвитку сторін протистояння – симетричні, асиметричні; 7) наявністю прямого військового протистояння – «холодні» і «гарячі»; 8) ландшафтом ведення бойових дій – наземні, морські, повітряні, космічні; 9) засобами ведення збройної боротьби – ядерні, конвенційні (звичайні), хімічні, біологічні, бактеріологічні, геофізичні, інформаційні, зокрема війна в кіберпросторі; 10) тривалістю – затяжні й швидкоплинні; 11) складом сторін протистояння – двосторонні, блокові, коаліційні; 12) ступенем залучення ресурсів та методів боротьби – обмежені й тотальні [1]. Отже, у наведеній класифікації гібридна війна як окремий специфічний вид війни не зазначена, проте сама вона у XXI столітті є однією з найпоширеніших. Тому,

аналізуючи оцінки сучасної агресії російської федерації, хотілося б звернутися до змістовної сутності таких понять, як «гібридна війна», «гібридний конфлікт», «гібридна агресія», оскільки в переважній більшості публікацій вони, на наш погляд, неправомірно ототожнюються.

Розмірковуючи про особливості форм і засобів ведення гібридної війни, не можна не згадати російську «доктрину Герасимова». Російський генерал В. Герасимов не лише теоретично розробляв концепцію гібридної війни, а й спробував реалізувати її у практичній площині в процесі планування та ведення загарбницької війни проти України. У своєму виступі перед офіцерами російської академії військових наук у 2013 році [2] генерал В. Герасимов виклав погляд на особливості ведення сучасних війн. Він зазначив, що на початку ХХІ століття правила війни змінилися. Сьогодні для ефективного ведення війни необхідно поєднувати невійськові методи (партизанська війна, колаборанство, кібероперації, дезінформація, створення незаконних збройних формувань, погрози, захоплення територій пропаганда тощо) з військовими. Зараз ворог веде війну проти України відповідно до положень цієї доктрини. Яскравим втіленням цих положень є війна на Донбасі (2014), яка відбувається в гібридній формі й характеризується тим, що нападник не вдавався до традиційного безпосереднього вторгнення, а пригнічував свого опонента, використовуючи поєднання прихованих операцій, диверсій тощо, а також надаючи всебічну підтримку сепаратистам (терористам), що діють на міжнародно визнаній суверенній території України. Проте зауважимо, що протягом двох років українські військові, спираючись, зокрема, й на наукові дослідження, вдосконалюють за різними напрямками методи ведення війни, які ефективно протидіють російському терору й агресії.

У сучасному науковому дискурсі, попри те, що феномен гібридної війни став об'єктом інтересу багатьох учених із різних галузей науки, загальноприйнятого визначення поняття «гібридна війна» наразі не сформувалось. На думку Б. Парахонського і Г. Яворської, гібридна війна – це глобальне протистояння, що виникає в умовах нових принципів геополітичного устрою, який визначається «внутрішніми лініями напруженості між зоною стабільності, де панує закон і міжнародне право і сферою невизначеності, яка характеризується зневагою до закону, численними локальними конфліктами» [3].

Автори колективної монографії «Світова гібридна війна: український фронт» гібридну війну розглядають у контексті системної кризи світової безпеки, а сам її феномен – як новітній вид глобального протистояння [4].

Український науковець, доктор соціологічних наук І. Рущенко в монографії «Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога»

підсумував багаторічний власний досвід соціолога та кримінолога в дослідженні російсько-української гібридної війни. За словами вченого, «сьогодні людство вперше зустрічається з технологіями, покликаними зруйнувати сталий соціальний порядок, не використовуючи традиційних методів. До таких методів відносяться економічна, торгівельна, енергетична, інформаційна, кібернетична та інші форми боротьби. Тобто це такі форми протистояння, які не відбуваються на полі бою або театрі воєнних дій, але мають фатальні наслідки для країни, що обрана жертвою агресії» [5]. Тож гібридну війну можна розглядати як явище, що поєднує широкий спектр традиційних і нетрадиційних інструментів (мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних, ядерного шантажу) з одночасним залученням у конфлікт населення, яке проживає на охопленій війною території, та уведенням в оману міжнародної спільноти з метою бажаного її впливу на зазначений конфлікт.

Вітчизняні дослідники С. Ткаченко і А. Дядін визначають гібридну війну як «спрямовані на досягнення певної мети дії за допомогою інформаційних, електронних, кібернетичних операцій, у поєднанні з діями збройних сил, спеціальних служб і інтенсивним економічним тиском. Складовими гібридної війни вважають: 1) економічну; 2) дипломатичну; 3) інформаційну» [6, с. 128]. Науковці дійшли важливого для нашого дослідження висновку, що «обиватель не розуміє суті всього того, що відбувається: звідки та від кого походить загроза, як вона виявляється, чим і як їй протистояти» [6, с. 128].

Ґрунтовне пояснення гібридного конфлікту надав український учений О. Курбан, який пояснив, що гібридний конфлікт – це поняття геополітичного рівня. На «тактичному (міждержавному або внутрішньополітичному) рівні гібридний конфлікт можна представити у двох проявах – гібридна агресія й гібридна війна» [7, с. 107]. Гібридний конфлікт має пряме відношення до питань міжнародної політики, зокрема до протистоянь військово-політичних союзів, економічних альянсів країн та транснаціональних корпорацій. Щодо гібридної агресії вчений пояснив, що це є «інтегрований вплив деструктивного характеру, який сторона, яка нападає, застосовує щодо своєї жертви без рівнозначної відповідної реакції», а гібридна війна являє собою «процес відкритого протиборства між окремими суб'єктами, країнами – учасниками конфлікту, з використанням інтегрованих інструментів прямого й опосередкованого впливу» [7, с. 108]. При цьому під інтегрованими інструментами прямого впливу вчений розуміє використання збройних сил у протистоянні між цими суб'єктами з метою отримання переваги. Осмислюючи сутність гібридних конфліктів, О. Курбан зазначає, що основними сферами, де вони відбуваються, є: 1) економічна; 2) суспільно-політична; 3) внутрішньодержавна;

4) міжнародна; 5) інформаційна; 6) культурна; 7) військова [7, с. 109]. Отже, вчений до переліку основних сфер додає і військову. Але особливе значення в контексті досліджуваної тематики мають культурна та інформаційна сфери, бо саме вони здійснюють найбільший вплив на менталітет нації, тобто є проявом ментальної війни.

На нашу думку, для того, щоб виокремити особливості саме ментальної війни, варто розглянути зміст поняття «менталітет». При зверненні до праці вітчизняної дослідниці М. Троцько можна вгледіти цікаву ідею вченої, яка розглядає не просто поняття «менталітет», а адаптує його щодо нації: «Менталітет – це так звана специфіка світосприйняття та світотлумачення, властива конкретному народові. І кожна нація – це свого роду індивідуальність, жива цілісність, головними ознаками якої є особливості психічного складу і типів мислення. Історія кожного народу є результатом взаємодії змінного соціального середовища і відносно незмінного складу духовного світу цього народу» [8].

У Психологічній енциклопедії наводиться таке визначення менталітету: «Це внутрішній світ, система переконань, цінностей, традицій і ставлення, які формуються в результаті взаємодії особистості зі своїм оточенням. Менталітет є важливим фактором, що впливає на поведінку і сприйняття світу кожної індивідуальної людини. Він визначає, як ми розуміємо інформацію, яка нам постачається, як ми спілкуємося з іншими людьми та які цінності ми вважаємо важливими»¹.

В Енциклопедії історії України знаходимо такий опис категорії ментальності (менталітету) – це «сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тої або іншої культурної спільноти. Як будь-який соціальний феномен, ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно» [9]. Тобто в цьому визначенні ототожнюються поняття «менталітет» і «ментальність», що можна зустріти дуже часто в науковій літературі. Надалі ми не будемо сперечатися з таким поглядом на ці поняття.

Оскільки в попередньому визначенні зазначається, що ментальності є історично мінливими, то далі нам слід розглянути поняття «ментальність в історії», яке Вікіпедія визначає в такий спосіб: «Ментальність в історії – комплекс уявлень про навколишній світ, притаманних людям певної епохи чи певної соціальної групи, який зумовлює їхню неусвідомлену поведінку. Знання ментальності певної спільноти, оперте на вивченні масових і повторюваних феноменів,

¹ Менталітет це // Український психологічний ХАБ : сайт. URL: <https://www.psykholoh.com/post/менталітет-це> (дата звернення: 29.04.2024).

дає змогу історикам моделювати “колективний портрет” цієї спільноти, а відтак – пояснювати специфіку перебігу її історії, вірування, колективні фобії тощо»¹. З останнього визначення цілком логічно випливає: якщо вивчення менталітету певної спільноти (у нашому випадку української нації) дає змогу історикам змоделювати колективний портрет цієї спільноти, то таку ж саму змогу це вивчення дає військовим країни-агресора розробляти засоби й напрями впливу на менталітет населення країни в процесі ведення ментальної війни.

Що ж таке ментальна війна і які цілі та ознаки вона має?

Осмислюючи сутність ментальної війни, яку росія веде проти України, вітчизняні науковці В. Денисенко і С. Громенко надали своє визначення цьому новому виду гібридної війни: «скоординована сукупність різного масштабу дій та операцій, спрямованих на “окупацію” свідомості супротивника з метою паралічу його волі, зміни індивідуальної та масової свідомості населення для деморалізації армії та суспільства, знищення духовно-моральних цінностей, традицій та культурно-історичних засад держави, “стирання” національної ідентичності народу» [10]. Звичайно, ментальна війна стала можливою завдяки техніко-технологічному рівню розвитку сучасного інформаційного середовища – новій зброї масового ураження ментальної дії, спрямованої на свідомість людей та соціальних груп за допомогою корекції інформаційного поля, нав'язування країною-агресором своєї волі, ідей, вірувань та прямої дезінформації. До певної міри можна стверджувати, що «холодна війна» між Радянським Союзом і колективним Заходом теж була ментальною, а її результатом стало зникнення радянської держави зі світової мапи. Цікавим також у цьому визначенні є те, що ментальна війна – це війна цивілізаційна, тобто результатом такої війни є знищення окремої цивілізації як певного укладу економічного, політичного, культурного, духовного життя. Отже, виходячи з цього, можна зробити висновок, що в процесі ментальної війни проти України ворог ставить собі за мету вплинути на свідомість населення й поступово знищити незалежну державу, українську націю й українську цивілізацію в цілому та привласнити її історичну спадщину. Для нашого дослідження це дуже тривожний висновок, тому постає питання, як цьому протистояти.

Доволі повну відповідь на це питання можна надати тільки після аналізу соціально-психологічних особливостей ментальної війни проти України, бо саме ці особливості й будуть, на нашу думку, використовуватися країною-агресором.

¹ Історичний менталітет // Вікіпедія : віл. енцикл. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історичний_менталітет (дата звернення: 29.04.2024).

На підставі вивчення та порівняння думок різних фахівців у галузі ментальної війни ми окреслили такі її особливості:

1) ментальна війна проти України відбувається за наявності військової складової гібридної війни [7]. Отже, можна констатувати, що це ускладнює ведення ментальної війни для країни-агресора, оскільки її розмови про єдиний, братній народ базуються на власних концептуальних та ідеологічних засадах, які не поділяються українською спільнотою;

2) ведення бойових дій на території України з метою знищення держави як суб'єкта міжнародних відносин, що засуджується багатьма державами світу, зокрема державами та лідерами, які поважають міжнародне право та надають нам свою допомогу. На цьому фоні виправдовуючи свою агресію і вторгнення дуже важко обґрунтувати пересічному українцю та міжнародній спільноті справжні причини розв'язання цієї війни, а отже, вплинути на їхню свідомість;

3) сьогодні минуло більше 30 років від того часу, як Україна здобула незалежність. За цей час виросло покоління українців, вихованих на єдиних суспільно-державних (національних) цінностях, принципах любові до власної держави й гордості за неї, її історію, мову, традиції, турботи про благо свого народу, усвідомлення громадянського обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності та незалежності держави. Усі ці складові напряму мають відношення до психологічних процесів самоідентифікації, пам'яті й осмислення людини, тобто пов'язані з формуванням національної, історичної та етнічної ідентичності.

На нашу думку, це є важливим, оскільки сьогодні українці потерпають від одного з найбільших викликів, які може переживати нація й людина, – війни, зокрема війни ментальної. Ми живемо в умовах повномасштабної війни третій рік, і вона істотно вплинула на свідомість українців, трансформувала систему цінностей. Попри те, що в нашому суспільстві є представники покоління, які були свідками попередньої війни, з радянськими пропагандистськими лозунгами про єдність і братерство народів колишнього СРСР (це мала за кількістю населення група і вони поважного віку), для всіх інших громадян нашої держави це перша в житті війна, перший досвід жити на війні та під час війни. Отже, поведінка людини, сприймання нею інформації можуть бути різними. Головним є те, щоб ми мали можливість протидіяти ментальній агресії ворога за допомогою системних заходів та ефективних засобів, а також наступальних дій на фронті ментальної війни, розв'язаної російським ворогом проти українського суспільства;

4) сучасна ментальна війна проти нашої країни ведеться за допомогою гібридних інформаційних технологій, які легко впливають на

свідомість населення, маніпулюють нею. Саме інформаційна діяльність як складова гібридної війни передбачає масований психологічний вплив на емоційний стан людини, донесення спотвореної інформації до населення країни;

5) значна частина українців, рятуючись від війни, мігрувала до більш безпечних європейських країн. Існують підстави вважати, що країни, в яких перебувають наші люди, блокують одіозні російські телеканали з пропагандисткою та фейковою інформацією про війну. Таким чином, можна стверджувати, що ця частина українського населення перебуває у відносній інформаційній безпеці, що також впливає на перебіг ментальної війни;

6) масовані ракетні удари по критичній інфраструктурі, технологічним та соціальним об'єктам України і, як наслідок, руйнування та пошкодження майна, загибель (поранення) мирного населення, вимкнення світла, тепла, водопостачання, евакуація тощо – все це негативно впливає на емоційно-психологічний стан населення. Це також психологічна складова ментальної війни.

Враховуючи особливості гібридної війни та її компонентів, сформуємо рекомендації щодо протидії гібридній агресії ворога, який намагається руйнувати та змінювати на власну користь менталітет українців.

1. За аналогією зі Сполученими Штатами Америки, де діє Інститут вивчення війни (ISW), створити національний інститут вивчення війни, де, крім всього іншого, системно досліджувалася би проблематика й ментальної війни.

2. Російська збройна агресія проти України завдала масштабних збитків гуманітарній сфері країни. Пропонуємо створити власну концепцію гуманітарної політики з урахуванням викликів ментальної війни рф проти України.

3. Враховуючи особливості гібридної війни, а також її складові, розробити власну стратегію протидії гібридній й ментальній агресії.

4. Актуалізувати та осучаснити інформаційно-просвітницьку роботу з населенням у напрямі протидії гібридній агресії, підтримки ментального здоров'я.

Висновки

Проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків.

По-перше, існує чимало наукових пояснень феномена гібридної війни, у кожному з яких він наповнюється своїм особливим змістом. Водночас майже всі сучасні наукові теорії показують, що під час її проведення застосовуються гібридні засоби як специфічний інструмент забезпечення успіху військового втручання.

По-друге, проаналізовано набір інструментів, за допомогою яких країна-агресор здійснює одночасний вплив на сфери суспільного

життя нашої країни. Основними складовими гібридних війн є інформаційна, ідеологічна, психологічна, економічна, політична, дипломатична, військова, технологічна, енергетична. Також запропоновано додати й ментальну складову.

По-третє, показано, що під час ментальної війни проти України ворог ставить собі за мету поступово знищити незалежну державу, українську націю й українську цивілізацію в цілому та привласнити її історичну спадщину. Для нашого дослідження це доволі тривожний висновок, тому постає питання, як цьому протистояти.

По-четверте, сформульовано авторське визначення поняття «ментальна війна» як комплексний психологічний вплив з боку країни-агресора на свідомість населення країни, що зазнала нападу з метою зміни його національного світогляду історичної пам'яті, цінностей, національно-історичної ідентичності в інтересах країни-агресора.

По-п'яте, надано рекомендації, як протидіяти ворогові, котрий намагається руйнувати та змінювати на власну користь менталітет українців, а саме:

- збільшити в інформаційному просторі кількість публікацій та відеоматеріалів щодо думок іноземних політиків і фахівців із засудженням російської агресії;

- створити національний інститут вивчення війни, до роботи якого залучити як вітчизняних фахівців у галузі гібридної та ментальної війн, так і провідних науковців західних країн;

- розробити національну доктрину ментального захисту населення в умовах повномасштабної війни проти України.

На завершення нашої науково-теоретичної розвідки хотілося б зазначити, що в межах однієї публікації неможливо розглянути всі аспекти проблематики ментальної війни. Перспективними напрямками подальших досліджень є генерування нових теорій щодо протидії ментальній агресії та засобів збереження менталітету української нації; розробка соціальних технологій деблокуючого характеру щодо менталітету пересічних громадян, які зазнали деструктивних змін своєї свідомості під впливом країни-агресора.

Список бібліографічних посилань: 1. Денисов В. Н. Війна // Велика українська енциклопедія : сайт. 04.04.2022. URL: <https://vue.gov.ua/Війна> (дата звернення: 29.04.2024). 2. Герасимов В. Ценность науки в предвидении // Военно-промышленный курьер : сайт. 26.02.2013. URL: <https://web.archive.org/web/20211220001911/https://vpk-news.ru/articles/14632> (дата звернення: 29.04.2024). 3. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с. 4. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с. 5. Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога :

монографія. Харків : ФОП Павленко О. Г., 2015. 268 с. **6.** Ткаченко С. О., Дядін А. С. Суспільна безпека в умовах воєнного стану та ментальної війни. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 128–139. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.11>. **7.** Kurban O. V. Theoretical and methodological bases of modern hybrid conflicts. *The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: Social Communications*. 2018. Iss. 13. Pp. 105–113. **8.** Троцько М. Про менталітет українців на основі оповідання Леся Мартовича «Стрибожий дарунок» // Листи до приятелів : сайт. 19.01.2021. URL: <https://lysty.net.ua/mentality/> (дата звернення: 29.04.2024). **9.** Галушко К. Ю. Ментальність, менталітет // Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. 790 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Mentalnist> (дата звернення: 29.04.2024). **10.** Денисенко В., Громенко С. «Ментальна війна» як складова гібридної. До чого готується Росія і до чого слід готуватися Україні? // Український інститут майбутнього : сайт 20.05.2022. URL: <https://uifuture.org/publications/mentalna-vijna-yak-skladova-gibrydnoyi-do-chogo-gotuyetsya-rosiya-i-do-chogo-slid-gotuvatysya-ukrayini/> (дата звернення: 29.04.2024).

Надійшла до редколегії 17.05.2024

Прийнята до опублікування 19.06.2024

Bobro N. V. Social and psychological features of the mental component of the modern hybrid war against Ukraine

The concept of “hybrid war” and its structural elements, to which we added a mental component, have been considered. It is shown that in the course of such a war, “hybrid” means are used as a specific tool for ensuring the success of military intervention with the simultaneous involvement of the population in the conflict, which is carried out in the covered military territory, and misleads the international community with the aim of its desired influence on the said conflict.

A set of tools with which the aggressor country exerts simultaneous influence on the social sphere of the country's life is analyzed. The main components of hybrid forces are informational, ideological, psychological, economic, political, diplomatic, military, technological, energy. It is proposed to add one more component to their composition - mental warfare. It is shown that in the course of the mental war against Ukraine, the enemy set itself the goal of growth to destroy the independent state, the Ukrainian nation and the Ukrainian civilization as a whole and to appropriate its historical heritage. For our research, this is a rather alarming conclusion, so it raises the question of how to confront it.

The social and psychological features of waging a psychological war against Ukraine by the russian federation are outlined and analyzed. It is shown that the mental war against our country with the help of hybrid information technologies, which easily influence the consciousness of the population, manipulates it. It is the information activity as a component of the hybrid war that involves a massive psychological impact on the emotional state of a person, the delivery of distorted information to the country's population.

The author's definition of the concept of "mental war" is formulated as a complex psychological influence by the aggressor country on the consciousness of the population of the country that was attacked, using changes in its national outlook, historical memory, values, national-historical identity in the interests of the aggressor country.

Taking into account the peculiarities of the hybrid war and its components, recommendations have been formulated for countering the hybrid aggression of the enemy, which is trying to destroy and change the mentality of Ukrainians for its own use: increase the number of publications and video materials in the information space about the opinions of foreign politicians and experts condemning russian aggression; to create an Institute for the study of war, the work of which will involve both domestic specialists in the field of hybrid warfare and mental warfare, as well as leading scientists of Western countries; to develop the National Doctrine of mental protection of the population in the conditions of a full-scale war against Ukraine.

Key words: hybrid war, mentality, mental war, social and psychological features.

УДК 316.613.434:159.922.7(045) DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.2.42>

Павло Дмитрович Червоний,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-8172-7732>,
e-mail: neravel@ukr.net;

Андрій Валерійович Надутий,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки (викладач);

 <https://orcid.org/0000-0002-0272-3005>,
e-mail: student.a.a.777@gmail.com

ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ АГРЕСИВНОСТІ У ДІТЕЙ

У статті досліджено характерологічні особливості проявів агресивності у дітей. Описано різні типи агресії, фактори, які її провокують, та вікові особливості її проявів. Розглянуто фізичну агресію, вербальну агресію та емоційну агресію дитини. Проаналізовано фактори, які можуть провокувати агресивну поведінку у дітей.

Ключові слова: агресія, діти, фактори ризику, профілактика, корекція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Агресивність у дітей – це поширена проблема, яка викликає серйозне занепокоєння як у батьків, так і в педагогів, психологів та суспільства в цілому. Її прояви можуть бути різними: від фізичної агресії (удари, штовхання, псування речей) до вербальної (образи, погрози) та емоційної (гнів, образа).

Актуальність цієї теми зумовлена такими факторами:

- 1) зростання кількості випадків агресивної поведінки у дітей;
- 2) небезпечні наслідки агресії як для самих дітей (втрата друзів, погіршення навчання, проблеми із психічним здоров'ям), так і для їх оточення (жорстоке поводження, злочинність);
- 3) складність у розумінні та вирішенні проблеми. Агресивна поведінка може мати різні причини, і не завжди легко визначити, що саме її провокує.

Вивчення характерологічних особливостей проявів агресивності в дітей є важливою складовою комплексного підходу до вирішення цієї проблеми.

Дослідження в цій галузі дозволяють: зрозуміти механізми розвитку агресивної поведінки, визначити фактори, які її провокують, розробити ефективні методи профілактики та корекції агресії, допомогти батькам, педагогам та психологам у роботі з агресивними дітьми. Крім того, вивчення цієї теми має велике практичне значення.

Результати досліджень можуть бути використані для: розробки програм профілактики агресивної поведінки в дітей, створення методичних рекомендацій для батьків та педагогів, підготовки фахівців з роботи з агресивними дітьми, розробки програм психологічної корекції агресивної поведінки. Вивчення характерологічних особливостей проявів агресивності в дітей – це перший крок до вирішення цієї серйозної проблеми, а її усвідомлення та знання методів її вирішення допоможуть нам створити більш безпечне та сприятливе середовище для дітей.

Стан дослідження проблеми

Тема агресивної поведінки в дітей досліджувалась багатьма науковцями як в Україні, так і за кордоном. Їхні розвідки свідчать про те, що агресія може бути стійкою рисою характеру, яка проявляється протягом життя.

У наукових роботах таких українських учених, як О. Бовта, Г. Бреслаа, О. Дроздова, О. Дронова, Т. Мицкана, С. Русова, Т. Федорченка, присвячених вивченню стійкості агресивної поведінки в дітей, зауважено, що дитяча агресія може трансформуватися у стійку асоціальну або антисоціальну поведінку в підлітковому, юнацькому та дорослому віці.

Зарубіжні вчені, зокрема А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон та М. Ратгер, зосередили свої зусилля на виявленні факторів, що провокують агресивну поведінку.

На думку С. Русової, агресивна поведінка дитини може розглядатися як природний прояв інстинкту боротьби, який несе в собі позитивний потенціал, але в певних ситуаціях може набувати негативних рис. Вона вважала, що у здоровому розвитку цей інстинкт може допомогти долати перешкоди [1].

Більшість дослідників вважають, що агресивна поведінка формується під впливом комплексу як внутрішніх (темперамент, характер, біологічні та фізіологічні особливості), так і зовнішніх (сімейний мікроклімат, соціальне оточення, соціально-політичні події) факторів.

Важливо зазначити, що агресивна поведінка може бути стійкою рисою характеру. Агресія, яка проявляється в дитинстві, може перейти у стійку асоціальну поведінку не лише в підлітковому та юнацькому віці, а й далі в дорослому житті. Важливо досліджувати цю проблему, щоб розробити ефективні методи профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – дослідити характерологічні особливості проявів агресивності у дітей; визначити фактори, які провокують у них агресивну поведінку; описати вікові особливості проявів агресивності у дітей.

Задля досягнення мети нашого дослідження необхідно вирішити такі *завдання*: проаналізувати наукову літературу за цією тематикою; вивчити характерологічні особливості дітей з агресивною поведінкою; дослідити фактори, які впливають на розвиток агресивної поведінки у дітей; описати вікові особливості проявів агресивності у дітей.

Наукова новизна дослідження

Попри значну кількість досліджень, деякі аспекти цієї проблеми все ще залишаються невивченими. Наукова новизна цієї статті полягає в аналізі характерологічних особливостей проявів агресивності у дітей з урахуванням сучасних психологічних теорій; дослідженні факторів, які впливають на розвиток агресивної поведінки у дітей, з акцентом на нові дані психології та нейронауки; описі вікових особливостей проявів агресивності у дітей з урахуванням сучасних тенденцій розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу

Агресивні прояви у дітей – це різновид поведінкових порушень, що характеризуються особливостями взаємодії дитини з дорослими та однолітками. До причин такої поведінки належать як медичні (деякі соматичні захворювання, патології головного мозку, травми), так і психосоціальні фактори (відсутність базової довіри до світу, почуття страху та фрустрації, некомфортний стан у поточній ситуації) [2].

Подібно до дорослих, діти також демонструють агресивну поведінку, яка може проявлятися як вербально, так і невербально.

До форм вербальної (словесної) агресії належать: обзивання, на-в'язливі скарги, зухвалість щодо дорослих або однолітків, глузування, спрямовані на те, щоб викликати в іншій людини негативні емоції.

Існує два типи невербальної агресії: фізична та нефізична. Фізична агресія є більш поширеною серед хлопчиків та полягає у прямуку за-подіянні болю іншій людині. Вона може мати дві форми: псування предметів або нанесення тілесних ушкоджень (удари, штовхання, підніжки, щипання, кусання, дряпання, викручування рук, паплюження, удари різними предметами тощо).

Об'єктом агресії не завжди стає джерело роздратування. Дитина може зірватися на однолітках, іграшках, порвати малюнки, перенаправляючи свій гнів з того, хто його викликав, на іншу, зазвичай менш небезпечну або цікаву для неї особу.

Фізична агресія з перенесенням – це агресія, що спостерігається у дітей, які очікують покарання за свою агресивну поведінку з боку дорослих. Внаслідок цього дитина перенаправляє свою агресію на більш слабких людей, наприклад молодших братів і сестер або однолітків.

Нефізична агресія зазвичай спостерігається у дітей дошкільного віку, рідше у дітей молодшого шкільного віку і зовсім рідко у дітей старшого шкільного віку. Вона проявляється в передражнюванні, кривлянні обличчя, гримасах, демонстрації язика, різного роду жестах, спрямованих на те, щоб дратувати іншу людину [3].

Частіше випадки агресивної поведінки у дітей та підлітків змушують шукати корінь проблеми.

Серед можливих причин – недоліки у вихованні, складні стосунки з оточенням, посилення тиску та вимог до молодого покоління, в деяких випадках вроджена схильність до агресії.

Першочерговим кроком у боротьбі з агресивною поведінкою дитини має стати виключення можливих неврологічних розладів. За наявності таких проблем необхідно є консультація дитячого психіатра або психоневролога. Успішне лікування основного захворювання може привести до зникнення агресії як симптому.

Причинами агресивної поведінки часто виступають такі негативні емоції, як злість, гнів, роздратування. Її також можуть спровокувати відчуття психічного або фізичного дискомфорту, стрес, фрустрація. У деяких випадках агресія використовується як інструмент для досягнення певних цілей, наприклад підвищення власного статусу та самоствердження.

Такі природні людські емоції, як гнів, образа, не можна постійно пригнічувати та забороняти. Це може призвести до їх накопичення, яке з часом може вилитися в агресивну поведінку. Однією з причин агресії у дітей є невиражені та придушені емоції гніву, злості й образи. Іноді агресивна поведінка дитини може бути викликана прагненням захистити себе психологічно. Це трапляється, коли дитина відчуває дискомфорт у сім'ї, наприклад через неприйняття з боку батьків. У такому разі агресія стає лише проявом (симптомом) глибшої проблеми – відсутності базової довіри до світу. Агресивністю дитина ніби кличе на допомогу, намагаючись звернути увагу на ті емоції, з якими сама не може впоратися. Їй може здаватися, що агресія – це єдиний спосіб проявити свою силу та вижити. Важливо зазначити, що оточення, яке не приймає дитину такою, якою вона є, не любить її безумовно і у якому дитина емоційно відчуває дискомфорт, провокує агресивну поведінку.

Негативні наслідки для поведінки дитини може мати й незбалансоване сімейне виховання. Це може бути непослідовність у вимогах

(дозвіл з боку одного з батьків того, що забороняє другий), вседозволеність або навпаки надмірна кількість обмежень, а також занадто жорсткий режим дня. Ігнорування агресивної поведінки дитини, що часто роблять батьки, сподіваючись на те, що вона з часом мине, може призвести до того, що дитина сприйматиме цю поведінку як норму та продовжуватиме реагувати агресивно. Крім того, надмірний контроль та занадто високі вимоги до дитини можуть призвести до накопичення негативних емоцій, які з часом виплескуватимуться у вигляді агресії.

Одним із джерел агресивної поведінки дитини може бути нерозрачена енергія. Дітям властива висока активність, їм постійно потрібно витратити свою енергію на рухи, ігри, пізнання нового. Якщо ж їм забороняють цю активність, обмежують у рухах, змушують довго сидіти на місці, то невикористана енергія може знайти вихід у формі агресії [4].

Агресивна поведінка дитини може бути викликана не лише емоційними переживаннями, а й відсутністю навичок конструктивної комунікації. Можливо, дитина просто не знає, як по-іншому досягти бажаного, як правильно спілкуватися з іншими дітьми. Їй не вистачає знань та навичок для того, щоб виражати свої емоції та потреби неагресивними способами. У такому разі важливо не карати дитину за агресію, а допомогти їй опанувати альтернативні способи поведінки. Потрібно показати дитині, як можна вирішувати конфлікти словами, як висловлювати свої почуття та потреби, як співпереживати іншим. Важливо також пояснити дитині, що агресивна поведінка шкодить іншим людям і може мати негативні наслідки.

Агресивна поведінка дитини може бути наслідком жорстокого поводження в сім'ї. Якщо дитина росте в атмосфері постійних сварок і бійок між батьками, якщо фізичні покарання вважаються нормою, вона може сприймати агресію як єдиний спосіб вирішення проблем. Наприклад, така дитина може вдарити іншу дитину лопаткою, щоб пояснити їй, що не можна чіпати щойно побудований замок. Важливо розуміти, що маленька дитина, яка тільки пізнає світ, вбирає все, що бачить і чує від дорослих, які для неї є авторитетами. Тому жорстоке поводження в сім'ї може призвести до того, що дитина сприйматиме агресію як норму поведінки.

Прагнення до дослідження світу може проявлятися у дітей через агресивну поведінку. Маленька дитина може штовхнути іншу дитину, вдарити маму або кинути іграшку, щоб поспостерігати за реакцією оточення. Важливо розуміти, що така поведінка не завжди є свідомою агресією. Діти з порушеннями розвитку емоційної сфери можуть мати складнощі з розумінням емоцій інших людей та наслідків своїх вчинків [5].

Вивчивши можливі причини агресивної поведінки дітей, ми розуміємо, що саме ми, батьки, відповідаємо за те, що наші діти виражають свою агресію неадекватними способами. І тільки ми, батьки, як люди, котрі мають найбільший вплив на дитину, можемо допомогти їй змінити свою поведінку.

Більшість фахівців з вивчення агресивної поведінки доводять думки, що вона, подібно до багатьох інших моделей поведінки людини, є результатом навчання. Це дає нам можливість знаходити причини агресії. Зазвичай в її основі лежать такі незадоволені потреби дитини, як брак похвали, відчуття належності до групи, відчуття власної цінності та значущості.

Агресивна поведінка у дітей може бути спричинена різними факторами, зокрема це: насильство (фізичне, психологічне, сексуальне або інше, яке дитина могла пережити); відчуття безпорадності, приниження, злості або відчаю, тривога, що наростає, самотність тощо; схильність до девіації, залежності, протиправної поведінки. Це може бути пов'язано з особистісними характеристиками дитини або впливом оточення.

Діти, схильні до агресії, часто мають надмірну запальність, яку їм важко контролювати. У такі моменти в них виникають проблеми з регулюванням своєї реакції на негативні стимули, які її викликали [6].

Агресія у дітей та підлітків може проявлятися в таких різних формах, як-от: фізична агресія (бійки, штовхання, ляпаси, кидання предметів); словесна агресія (лайка, погрози, насмішки, сварки); надмірний критицизм (постійне висловлення невдоволення, дорікання, зауваження); вербальна агресія (крик, галас, лайка); невербальна агресія (тупання ногами, ляскання дверима, кидання предметів); вандалізм; псування чужого майна, розмальовування стін, биття вікон; дратівливість (запальність, вибухи гніву, нестриманість).

Негативний вплив на поведінку дітей може мати безцільне проведення часу. Замість активних ігор, спілкування та розвитку, діти часто обирають пасивне дозвілля – перегляд телевізора та ігри з гаджетами. Саме такі розваги, на жаль, можуть стати причиною формування агресивної поведінки [7].

Згідно з дослідженням Л. Руденко, прояви агресивної поведінки можна розділити на такі шість компонентів:

1) вплив оточення – хто саме оточує людину під час прояву агресії може мати значний вплив на її поведінку, особливо важливий вплив найближчого оточення;

2) зовнішні фактори – шум, тіснява, спека або холод також можуть впливати на прояви агресивної поведінки;

3) мотиви та цілі – агресивна поведінка завжди має певні мотиви та цілі, які можуть бути свідомими або несвідомими;

4) ситуативні прояви – агресія може проявлятися по-різному залежно від ситуації. Це можуть бути словесні образи, фізичні дії, міміка, жести тощо;

5) особистісні характеристики – агресивна поведінка також залежить від особистісних характеристик людини, таких як її темперамент, емоційність, самооцінка, рівень тривожності тощо;

6) самооцінка агресивної поведінки – людина може усвідомлювати свою агресивну поведінку та ставитися до неї по-різному: запевняти, виправдовувати, шкодувати про неї тощо.

Важливо зазначити, що всі ці компоненти взаємопов'язані та впливають один на одного. Ця модель повноцінно описує всі структурні складові та слугує цілісним алгоритмом людської агресивної поведінки [8].

За результатами новітніх американських досліджень, діти, які пережили несприятливі, травматичні події, стикаються з труднощами в регуляції своїх емоцій та пошуку позитивних моделей поведінки, що може призвести до ворожості та агресії.

Дослідження показують, що міцні та гармонійні стосунки в сім'ї відіграють важливу роль у стримуванні та контролі девіантної й агресивної поведінки в дітей. Це свідчить про те, що особливості взаємодії в родині, такі як довіра, підтримка, близькість і відкрите спілкування, мають значний вплив на те, як дитина буде виражати свої емоції та реагувати на зовнішні стимули.

Розглянемо, як саме сімейні стосунки впливають на поведінку дитини.

Діти, які довіряють своїм батькам, більш схильні ділитися своїми думками, почуттями та проблемами, що дає їм можливість отримати підтримку та пораду. Це може допомогти їм уникнути таких деструктивних методів подолання труднощів, як агресія.

Спокійна та гармонійна атмосфера, у якій зростає дитина, де немає постійних сварок, скандалів або насильства, сприяє тому, що дитина навчається вирішувати конфлікти мирним шляхом та виражати свої емоції конструктивно.

Діти, які відчувають емоційну близькість зі своїми батьками, знають, що їх люблять і цінують, вони відчувають безпеку та впевненість. Це може допомогти їм розвинути здорову самооцінку та емоційний контроль, що так само може знизити ризик агресивної поведінки.

Відкрите та чесне спілкування між батьками та дітьми є ключовим для формування здорових стосунків. Коли діти знають, що можуть вільно говорити про свої почуття та проблеми без осуду, вони з більшою ймовірністю звернуться за допомогою, коли їм це потрібно, а не вдаватимуться до агресії.

Важливо зазначити, що не всі сімейні стосунки є ідеальними. Навіть у сім'ях, члени якої мають близькі стосунки, можуть виникати конфлікти та непорозуміння. Однак, якщо ці конфлікти вирішуються конструктивно та з повагою, вони можуть стати для дітей цінним уроком з вирішення проблем та спілкування.

Зрештою міцні та гармонійні сімейні стосунки є одним із найважливіших факторів, які сприяють емоційному та соціальному розвитку дитини. Діти, які ростуть у таких сім'ях, з більшою ймовірністю стануть щасливими, здоровими та успішними людьми [6].

О. Орос – український дослідник, який вивчав питання агресивної та насильницької поведінки дітей та молоді, у процесі свого дослідження окреслив основні причини, які провокують фізичну агресію. На думку науковця, найпоширенішою причиною застосування агресії щодо інших людей є непорозуміння. Ця причина була характерною для найбільшої кількості учасників дослідження [9].

До інших поширених причин агресивної поведінки належать:

- 1) негативні наслідки виховання (діти, які не отримали належного виховання, частіше схильні до агресії);
- 2) вплив оточення (негативний вплив з боку друзів або інших людей може призвести до агресивної поведінки);
- 3) бажання самоствердження (деякі діти використовують агресію, щоб самоствердитися або показати свою силу);
- 4) жорстокість та зневага до інших (діти, які самі стикаються з жорстокістю та зневагою, частіше схильні до агресивної поведінки щодо інших).

Важливо зауважити, що агресивна поведінка може мати й інші причини, які не були згадані в цьому дослідженні.

О. Орос також дослідив фактори, які можуть стримувати агресивну поведінку, до яких належать:

- любов та підтримка з боку сім'ї та друзів. Діти, які відчувають кохання та підтримку, з меншою ймовірністю будуть схильні до агресії;
- позитивні приклади для наслідування. Якщо діти бачать позитивні приклади поведінки від дорослих або інших дітей, то з більшою вірогідністю вони будуть поводитися так само;
- ефективні методи виховання. Батьки, які використовують ефективні методи виховання, можуть допомогти своїм дітям навчитися вирішувати конфлікти мирним шляхом та виражати свої емоції конструктивно;
- доступ до психологічної допомоги. Діти, які мають проблеми з емоційною регуляцією або схильні до агресії, можуть отримати допомогу психолога.

Усвідомлення причин агресивної поведінки та факторів, які можуть її стримувати, є важливим кроком на шляху до створення більш безпечного та гармонійного середовища для дітей та молоді [10].

Психологи А. Басс та А. Даркі, розробляючи в 1957 році свій відомий опитувальник, запропонували класифікацію форм агресивної та ворожої поведінки, який і досі використовують у психологічних дослідженнях.

Згідно з їхньою класифікацією існує вісім основних форм агресії:

1) фізична агресія, яка може включати застосування фізичної сили щодо іншої особи, зокрема побиття, штовхання, лякання, псування майна тощо;

2) вербальна агресія, виражена негативними емоціями та почуттями через слова. Це можуть бути образи, погрози, лайки, глузування, сварки, крики тощо;

3) непрямая агресія, яка полягає у використанні обхідних шляхів для вираження ворожості, наприклад поширення чуток, сарказм, ігнорування, бойкот тощо;

4) негативізм (опір правилам, авторитету, вимогам). Це може проявлятися у формі пасивного супротиву, впертості, невиконання команд, бунту тощо;

5) роздратування (схильність до швидкого вибуху емоцій, гніву, різкості, грубості). Це може проявлятися у вигляді дратівливості, сварливості, запальності тощо;

6) підозрілість (недовіра до людей, переконання, що люди з оточення хочуть завдати шкоди), що може проявлятися у формі настороженості, постійного очікування підступів, ворожості до людей тощо;

7) образа (зздрість та ненависть до людей, що оточують, зумовлені відчуттями гніву, невдоволення), яка може проявлятися у формі ворожості, злоби, озлобленості, заздрості тощо;

8) автоагресія (самозвинувачення, переконання у власній негідності) у формі самобичування, завдання собі шкоди, самознищення тощо.

Важливо зауважити, що не всі люди однаково схильні до агресивної поведінки. Рівень агресії залежить від багатьох факторів, наприклад особистісних характеристик, виховання, оточення, життєвого досвіду тощо.

Класифікація А. Басса та А. Даркі допомагає краще зрозуміти природу агресивної поведінки та розробити ефективні методи її корекції [11].

Сучасні соціологічні дослідження, на які посилається Т. Шербан, фіксують тривожну тенденцію: зростання проявів агресивної поведінки саме у дітей. Це пов'язано з низкою факторів, одним з яких є вікові особливості розвитку. Діти через обмежений життєвий досвід

ще не володіють навичками адекватної реакції на різні події та ситуації, з якими їм доводиться стикатися, тому вони частіше схильні до імпульсивних дій, необдумані та агресивної поведінки. Це може бути наслідком недостатньо розвинених механізмів саморегуляції, діти ще не вміють ефективно керувати своїми емоціями, що може призводити до спалахів гніву та агресії; відсутності конструктивних моделей поведінки, діти вчать на прикладі дорослих, тому, якщо вони постійно бачать агресивну поведінку в сім'ї або оточенні, то можуть сприймати її як норму; невміння вирішувати конфлікти мирним шляхом (діти, які не володіють навичками мирного вирішення конфліктів, частіше вдаються до агресії, щоб досягти своїх цілей); психологічних проблем, зокрема тривога, депресія або низька самооцінка можуть також сприяти агресивній поведінці дітей [12].

М. Алворт та П. Бейкер виокремлюють низку характерних рис, які часто спостерігаються у дітей, схильних до агресивної поведінки: сприйняття загрози (такі діти схильні сприймати багато ситуацій як загрозові та ворожі); чутливість до критики (діти є надзвичайно чутливими до будь-якого негативного ставлення до себе, навіть незначного); негативні очікування (діти очікують негативного ставлення до себе, що може провокувати їхню агресивну поведінку); відсутність усвідомлення агресії (діти не сприймають свої дії як агресивні, навіть тоді, коли завдають шкоди іншим); зовнішнє звинувачення (діти схильні звинувачувати інших у своїх проблемах та деструктивній поведінці); відсутність почуття провини (діти не відчують провини за свої агресивні дії або відчують її дуже слабо); нездатність нести відповідальність (дітям складно взяти на себе відповідальність за свої вчинки та їхні наслідки); обмежений репертуар реакцій (діти мають обмежений набір стратегій для подолання проблемних ситуацій, що може призводити до агресії); низький рівень емпатії (дітям складно розуміти та співпереживати емоціям інших людей); слабкий контроль емоцій (діти мають проблеми з керуванням своїми емоціями, особливо гнівом); страх непередбачуваності (діти бояться непередбачуваності в поведінці батьків, що може посилювати їхню тривожність та агресію); неврологічні особливості (деякі діти з агресивною поведінкою можуть мати такі неврологічні вади, як нестійка увага, слабка пам'ять, проблеми із запам'ятовуванням); відсутність прогнозування (дітям складно передбачити наслідки своїх дій, що може призводити до імпульсивних та агресивних вчинків); позитивне ставлення до агресії (діти можуть сприймати агресію як спосіб самоствердження та отримання відчуття сили) [13].

Три ключові риси особистості дітей з агресивною поведінкою:

1) високий рівень особистісної тривожності (такі діти постійно відчують тривогу, страх, невпевненість у собі та своїх силах, їм

може бути складно адаптуватися до нових ситуацій, вони часто очікують на невдачі та негативне ставлення з боку оточення);

2) неадекватна самооцінка (зазвичай у дітей з агресивною поведінкою спостерігається занижена самооцінка, вони можуть відчувати себе непотрібними, нелюбими, негідними, а це може спричинити компенсаторну поведінку, коли агресія стає способом самоствердження та підвищення самооцінки);

3) відчуття знедоленості (такі діти часто відчувають себе знедоленими, несправедливо обділеними увагою, турботою, любов'ю. Це може бути пов'язано з несприятливими умовами життя, сімейними проблемами або ж з особливостями їхнього сприйняття світу).

Важливо зауважити, що ці риси особистості не є єдиними причинами агресивної поведінки.

На поведінку дитини можуть впливати й інші фактори, зокрема сімейні стосунки, стиль виховання, оточення, наявність психологічних травм тощо.

Для того, щоб допомогти дитині впоратися з агресією, важливо не лише працювати над її особистісними характеристиками, а й усунути інші причини, які можуть провокувати таку поведінку.

Зрозуміло, що стосунки, які ми будемо з близькими людьми, сім'єю та друзями, відіграють значну роль у формуванні наших емоційних реакцій [14].

Сімейні обставини дійсно відіграють провідну роль у формуванні емоційної сфери дитини та можуть стати однією з головних причин розвитку агресивної поведінки.

О. Казаннікова у своїй роботі ґрунтовно дослідила вплив сім'ї на агресивну поведінку дітей. Її дослідження підтверджують, що взаємини в сім'ї, а саме стиль спілкування, емоційний клімат, рівень конфліктів та наявність насильства, значно впливають на схильність дитини до агресивної поведінки. Авторитарний, жорстокий або байдужий стиль виховання може провокувати агресію у дітей. Натомість демократичний стиль, який ґрунтується на повазі, розумінні та підтримці, сприяє формуванню здорових емоційних реакцій. Приклади агресивної поведінки, які дитина постійно спостерігає з боку батьків, інших членів сім'ї, однолітків або ж з екрана телевізора, можуть призвести до того, що вона сприйматиме агресію як норму [15]. Вчена також зазначає, що існує чіткий зв'язок між структурою сім'ї та схильністю дитини до агресивної поведінки.

Дослідження показують, що діти, які виховуються в повних сім'ях, де панують здорові стосунки, значно рідше демонструють агресивну поведінку, якщо порівняти з дітьми з неповних або неблагополучних сімей. Діти, яких виховує одним з батьків, частіше мають проблеми з емоційною регуляцією та схильні до агресії. Це може бути

пов'язано з дефіцитом емоційної підтримки, уваги і турботи. Діти, які потрапили в сім'ю з прийомними батьками, можуть мати емоційні травми та проблеми з адаптацією, що може спричинити агресивну поведінку [15].

Ю. Журат у своїх працях досліджував вплив сімейних факторів на агресивну поведінку дітей. При цьому він акцентував на тому, що агресія може бути:

- реакцією на зміни в сім'ї, наприклад на розлучення батьків, появу нового члена сім'ї, переїзд на нове місце проживання – все це може стати стресом для дитини та призвести до агресивної поведінки;

- проявом гендерних особливостей. За даними досліджень, хлопчики частіше схильні до фізичної та вербальної агресії, ніж дівчата. Це може бути пов'язано з біологічними факторами, соціальними очікуваннями та стереотипами.

Крім того, науковець також наголошує, що стиль сімейного виховання значно впливає на схильність дитини до агресії. До факторів, які можуть провокувати агресивну поведінку, належать;

- нестача емоційної підтримки, коли діти, які не відчувають достатньої любові, тепла та ласки з боку батьків, частіше стають агресивними;

- поблажливе ставлення до агресії. Якщо батьки не засуджують та не коригують агресивну поведінку дитини, це може призвести до того, що вона сприйматиме агресію як норму;

- незацікавленість батьків у житті дитини. Байдужість до проблем дитини, відсутність спільного дозвілля та емоційного зв'язку можуть також сприяти розвитку агресії [16].

Від того, як батьки ставляться до своєї дитини, залежить її емоційний розвиток, схильність до агресії та формування особистості. Неуважність до її потреб, жорстоке поводження, емоційна холодність, уникання контактів – все це свідчить про неприйняття дитини з боку батьків. Таке ставлення може призвести до серйозних психологічних проблем у дитини, зокрема агресивності (не відчуваючи любові та підтримки, дитина може шукати способи самоствердження через агресію), злочинності (дефіцит емоційного тепла та розуміння може штовхнути дитину до деструктивної поведінки, включаючи злочинні дії), емоційного недорозвитку (не маючи можливості вільно емоційно розвиватися, дитина може застрягти на певному етапі розвитку, що може спричинити проблеми у спілкуванні, формуванні стосунків та самоусвідомленні).

Висновки

Наше дослідження підтвердило, що агресія є небезпечним явищем, яке загрожує не лише окремій людині, а й суспільству в цілому. Її прояви несуть пряму загрозу життю та здоров'ю людей. Проблему

виникнення агресивної поведінки протягом багатьох років досліджували науковці різних галузей: соціології, психології, психіатрії. Їхніми зусиллями було виокремлено безліч факторів, які можуть провокувати агресію. Згідно із сучасними вітчизняними та зарубіжними науковими дослідженнями до найсуттєвіших причин агресивної поведінки належать: недолаки у вихованні, жорстоке поводження, емоційна холодність з боку батьків, несприятливе оточення, наповнене агресією, жорстокістю, несправедливістю, зневагою, сильні емоційні переживання, тривалий стрес, з якими стикається дитина. Все це може стати каталізатором агресивної поведінки дитини й призвести до того, що вона сприйматиме агресію як норму.

Важливо зауважити, що це лише деякі з причин агресії. Її виникнення може бути зумовлене сукупністю як індивідуальних, так і соціальних факторів. Тому для розуміння та подолання цієї проблеми необхідний комплексний підхід, який враховуватиме всі аспекти життя людини. Динамічний розвиток суспільства, стрімкі трансформаційні процеси та зростання кількості травматичних подій негативно впливають на емоційний стан дитини. Ці фактори призводять до дестабілізації емоційного стану дитини, яка постійно стикається з новими викликами, що можуть спричинити тривогу, невпевненість, страх, а швидкі зміни в суспільстві висувають перед дитиною нові вимоги та правила, до яких їй складно адаптуватися. Крім того, порушення звичного укладу життя, зокрема зміни в сімейному житті, оточенні, місці проживання, можуть призвести до емоційного дискомфорту та стресу.

У відповідь на стрес, який викликають вищезазначені фактори, дитина може проявляти агресивну поведінку. Агресія стає способом емоційного розвантаження та захисту від негативних факторів. Як наслідок, дитина може замикатися в собі, уникати спілкування, втратити інтерес до звичних занять, мати проблеми з навчанням, бути емоційно нестабільною, що негативно впливає на концентрацію уваги, пам'ять та інші когнітивні функції.

Важливо зауважити, що не всі діти однаково реагують на стрес. Схильність до агресивної поведінки залежить від багатьох факторів, зокрема індивідуальних особливостей дитини, стилю виховання, клімату в сім'ї, рівня підтримки з боку близьких.

Список бібліографічних посилань: 1. Русова С. Нова школа соціального виховання. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко. Київ : Либідь, 1997. Кн 1. 272 с. 2. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2013. 239 с. 3. Олейник Н. О. Вікова психологія (з практикумом) : метод. рек. до проведення семін. занять. Херсон : Гельветика, 2018. 92 с. 4. Біркова І.

Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці: заняття з елементами тренінгу. *Психолог.* 2016. № 21/22. С. 27–29. **5.** Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / Д. В. Швець, О. М. Бандурка, О. І. Федоренко та ін. ; за заг. ред. Д. В. Швеця ; МВС України, Харків, нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 284 с. **6.** Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2012. 424 с. **7.** Олексенко С. В. Намалюй свою агресію. Психологія для вчителя. *Шкільний світ.* 2015. № 18 (722). С. 12–16. **8.** Руденко Л. М. Особливості агресивної поведінки та її проявів у дітей з помірним ступенем розумової властивості. *Наукові записки.* 2015. Вип. СХХV (125). С. 129–138. **9.** Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2018. Вип. 2 (38). С. 90–96. **10.** Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків : навч.-метод. посіб. : у 2 ч. 2-ге вид., перероб і допов. Київ, 2016. Ч. 1: Теоретична частина. 188 с. **11.** Ашиток Н. Формування гуманістично-ціннісних орієнтацій у дітей дошкільного віку на матеріалі дитячої літератури. *Людизознавчі студії. Серія «Педагогіка».* 2017. Вип. 5/37. С. 4–11. DOI: <https://doi.org/10.24919/2313-2094.5/37.102605>. **12.** Шербан Т. Д. Психологія навчального спілкування : монографія . Київ : Міленіум, 2004. 345 с. **13.** Алворд М., Бейкер П. Как работают с агрессивными детьми. Москва : Центр практ. психол. «Катарсис», 1998. 248 с. **14.** Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. *Наукові праці. Соціологія.* 2010. Вип. 133, т. 146. С. 50–54. **15.** Казаннікова О. В. Специфіка агресивної поведінки дітей дошкільного віку // Сучасний рух науки : тези доп. Х міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (2–3 квіт. 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 494–498. **16.** Журат Ю. В. Педагогічні умови формування професійної суб'єктності майбутніх вчителів початкових класів: експериментальне обґрунтування. *Педагогічний дискурс.* 2012. Вип. 13. С. 109–115.

Надійшла до редколегії 09.05.2024

Прийнята до опублікування 13.06.2024

Chervonyi P. D., Nadutyi A. V. Characteristic features of manifestations of aggressiveness in children

Aggressive behavior in children is a serious problem that can have far-reaching consequences for both children themselves and their families, as well as for society as a whole. Understanding the characteristic features of aggressiveness in children is key to developing effective strategies for prevention and correction. Its manifestations can be different: from physical aggression (hitting, pushing) to verbal (insults, threats) and emotional (anger, resentment).

In today's world, where children are constantly exposed to the flow of information, violence and stress, the issue of aggressive behavior is becoming more and more relevant. The

increase in the number of cases of bullying, cruelty and violence among children indicates the need for a deep study of this problem.

The purpose of the article is to study the characterological features of manifestations of aggressiveness in children, to identify factors influencing its development, and to provide recommendations for prevention and correction. Various types of aggression, factors that provoke it, and age-related features of its manifestations are described.

The types of children's aggression are considered: physical aggression (is the most common type of aggressive behavior in children, it can manifest itself in the form of hitting, pushing, spoiling things), verbal aggression (verbal insults, threats, mocking) and emotional aggression (anger, resentment, hostility).

Factors that can provoke aggressive behavior in children are described, in particular: family problems (brutal treatment by parents, quarrels, divorce), mental disorders (anxiety, depression, attention deficit hyperactivity disorder), media influence (children who often watch movies and violent TV shows, more prone to aggressive behavior).

It is noted that in preschool age, aggression often manifests itself in a physical form, in elementary school age, verbal forms of aggression appear, and adolescence is characterized by aggression, which can manifest itself in various forms, in particular, group aggression is often observed.

It is noted that aggressiveness in children is a complex problem that requires a comprehensive approach. It is important not only to punish children for aggressive behavior, but also to help them find healthy ways to express their emotions.

Key words: aggression, children, risk factors, prevention, correction.

НАШІ АВТОРИ

- Бобро Н. В.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), кафедра соціальних та економічних дисциплін (доцент), канд. соц. наук
- Гашенко С. В.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Військово-юридичний інститут, кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач)
- Гнатенко В. С.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент), канд. юрид. наук
- Гофельд Г. С.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (старший викладач)
- Гудзь Т. І.** ➤ ХНУВС, кафедра конституційного і міжнародного права (завідувач), канд. юрид. наук, доц.
- Іванов Ю. Ф.** ➤ Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відділ права на працю (начальник), канд. юрид. наук, доц.
- Іванова М. В.** ➤ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, організаційний відділ (науковий співробітник)
- Іващенко С. М.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Військово-юридичний інститут, кафедра права національної безпеки та правової роботи (доцент)
- Ковальчук О. Я.** ➤ Західноукраїнський національний університет, кафедра теорії права та конституціоналізму (доцент), канд. фіз.-мат. наук, доц.
- Константинов С. Ф.** ➤ Національна академія Служби безпеки України (м. Київ), Навчально-науковий гуманітарний інститут, кафедра загальноправових дисциплін (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Костюк І. І.** ➤ Національна академія внутрішніх справ (аспірант)
- Кравченко Р. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (завідувач)
- Надугий А. В.** ➤ ХНУВС, кафедра тактичної та спеціальної фізичної підготовки (викладач)

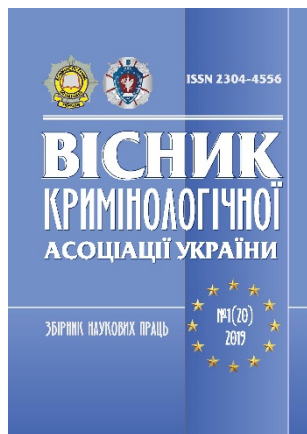
- Парій М. О.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Пономаренко П. М.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Військово-юридичний інститут, кафедра загальновійськових дисциплін (старший викладач)
- Попова С. О.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (старший викладач), д-р філософії за спец. 081 «Право»
- Потіхенський А. І.** ➤ Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Військово-юридичний інститут, кафедра військового права (доцент)
- Рассказова В. В.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (старший викладач)
- Рубаненко Н. Ю.** ➤ Національна академія внутрішніх справ, кафедра криміналістики та судової медицини (аспірантка)
- Саковський А. А.** ➤ Національна академія внутрішніх справ, Навчально-науковий інститут № 2 (директор), д-р юрид. наук, проф.
- Селюков В. С.** ➤ ХНУВС, відділ організаційно-аналітичної роботи та контролю (начальник), д-р юрид. наук, доц.
- Тищенко Г. В.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, відділ товарознавчих та гемологічних досліджень (старший судовий експерт)
- Фоміна Т. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації, д-р юрид. наук, проф. досудового слідства (завідувач)
- Червоний П. Д.** ➤ ХНУВС, кафедра педагогіки та психології (доцент), канд. пед. наук, доц.
- Шовкун Ю. І.** ➤ ХНУВС (докторант), канд. юрид. наук

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України, у 2018 р. збірник посів I місце у номінації «Періодичні видання» на Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання.

Основні завдання: Оприлюднення основних результатів наукових досліджень у галузі кримінальної юстиції; концентрація інтелектуальних ресурсів для вирішення гострих проблем злочинності в умовах воєнного стану; висвітлення теоретичних і практичних проблем кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого

права у світлі реформування кримінальної юстиції; вдосконалення національного кримінального законодавства, правового регулювання, інформаційно-аналітичного та організаційно-управлінського забезпечення протидії злочинності в Україні тощо.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти закладів вищої освіти МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 3 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт

видання:

<https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/index>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. 17 березня 2020 р. Наказом МОН України № 409 журналу було присвоєно категорію «Б». У 2023 р. науковий журнал «Право і безпека» посів 1-е місце у Всеукраїнському конкурсі на краще правниче видання у номінації «Періодичні видання», а також 1-е місце у Всеукраїнському (національному) конкурсі наукових і навчальних видань із права, безпеки та євроінтеграції «Юридика» в номінації «Науковий журнал із права».

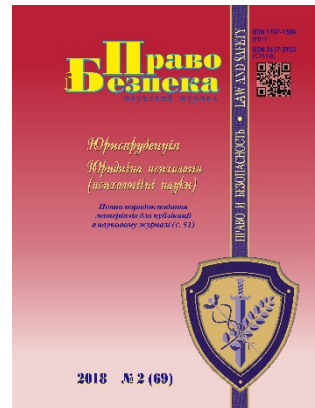
Основні завдання: сприяння дослідникам у здійсненні наукової діяльності, поширення новітніх наукових знань, оприлюднення досліджень з актуальних питань права і юридичної психології, протидії злочинності, забезпечення національної безпеки та прав людини, захисту інтелектуальної власності, кібербезпеки, реформування законодавства тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. Входить в ТОП-100 журналів України за версією Google Scholar в 2019 році. Посідає 22–26 місця (h5-індекс=20) Рейтингу наукових періодичних видань, що мають бібліометричні профілі

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Періодичність випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Нецеретної*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко,
О. М. Нецеретної*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Зареєстровано в Національній раді України з питань телебачення
та радіомовлення рішенням № 1739 від 23.05.2024
(ідентифікатор медіа R30-05240)

Підп. до друку 21.06.2024. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 13,3. Тираж 50 прим. Зам. № 2024-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.